LUKÁCS GYÖRGY · LENIN

LUKÁCS GYÖRGY

LENIN

Magvető · Budapest · 1970

Szerkesztette
VAJDA MIHÁLY

© Lukács György, 1970

ELŐSZÓ

Az itt összegyűjtött Lenin-tanulmányok irodalmi működésemnek négy igen különböző fejlődési szakaszában jöttek létre, és ennélfogva közvetlenségükben többé-kevésbé híven tükrözik ezeknek az időszakoknak aktuális problematikáját. Az első tanulmány 1924-ben íródott, alkalomszerűen, alig néhány héttel Lenin halála után. Egy ilyen, a megírást megelőző és megalapozó kutatások nélkül, úgyszólván rögtönözve létrejött írás természetszerűleg nem léphet fel olyan igényekkel, hogy e nagy személyiség életvitelének és működésének valamennyi kérdését átfogja és kifejezésre juttassa. Be kellett érnem azzal, amit a könyv alcíme is kiemelt, hogy Lenin gondolatrendszerének összefüggéseit kíséreljem meg felvázolni. Akkori állásfoglalásomból önként következik, hogy e tanulmányban is, mint azt már többször kifejezésre juttattam, a 17-es forradalom által kiváltott messianisztikus szektásság játssza a döntő szerepet. Ha pl. mindjárt az írás első fejtegetéseiben a marxizmust mint a proletárforradalom elméletét határozom meg, úgy ebben nemcsak az opportunizmus forradalmi bírálata nyilvánul meg, mely az „ökonomisztikusan" felfogott, a gazdasági fejlődés törvényeiből állítólag szükségszerűen következő „evolúció" kedvéért a forradalmi aktivi-

tást kiküszöbölni igyekszik Marx elméletéből (Bernstein polémiája a marxizmus állítólagos „blanquista" elemei ellen), hanem egyúttal a marxizmus szektás leszűkítése is. 1967-ben a brosúra új német kiadásához írt utószavamban részletesen foglalkoztam a huszas évek ideológiai problémáival, saját akkori állásfoglalásommal. Mivel e kötetben ez az írás is benne foglaltatik, azt hiszem, felesleges a problémakomplexust az előszóban részletesebben elemezni.

A második korszakot, a harmincas éveket az az ideológiai partizánharc tölti ki, amelyet részben orosz vonalon mint a *Lityeraturnij Krityik* kollektívájának tagja, részben nemzetközi síkon, főleg a német nyelvű antifasiszta irodalmi folyóiratokban folytattam. A lenini és a sztálini kultúra- és irodalomfelfogás ellentéte itt már döntő szerepet játszik, noha az akkori politikai helyzet szükségszerű következményeként, az ideológiai partizánharc taktikájának megfelelően, szinte sohasem kaphatott igazán nyílt kifejezési formát. Mégis e fejlődési szakasz legvégén (1940-ben) *Néptribun vagy bürokrata* c. cikkemben, amilyen nyíltan az akkor lehetséges volt, felvetettem és elemeztem ezt a problémát is. Lenin *Mit tegyünk?* c. művének egyik fő gondolatát – a néptribun és bürokrata ellentétét a munkásmozgalom vezetésében – igyekeztem az akkori szocialista irodalom sztálini torzításaival szemben kritikailag érvényre juttatni. Célom az volt, hogy az ellentét igazi szelleme érvényesüljön a gyakran éppen lenini idézetekre hivatkozó, elméletben és gyakorlatban egyaránt félrevezető okoskodásokkal szemben. Mert hiszen a bürokrata is alkalmazhatja a néptribun – ez esetben állítólagos – forradalmi pátoszát, és gyakran teszi is. Ez azonban – a patetikus külszín ellenére – nem valódi folytatása Lenin elmé-

letének: a néptribunt nem a külszín, hanem a valódi forradalmi tartalom teszi. Lenin szerint a bürokrata megrekedt a gazdasági lét teremtette spontaneitásban, míg a valódi néptribunt az jellemzi, hogy csakugyan a társadalmi lét egészének és a totalitás fejlődésének ad elméleti kifejezést. Mit sem ér itt a Dantonok és Lassalle-ok retorikus pátosza. Robespierre és Saint-Just, nem is szólva Marxról és Leninről, igazibb néptribunok voltak náluk, éppen gondolkodásuknak a társadalom egészére kiterjedő egyetemessége következtében. Ha bürokraták igyekeznek e pátoszt a maguk számára hasznosítani, ebből más, mint üres torzkép nem jöhet ki. A cikknek érthető módon alig volt közvetlen visszhangja. Csak évek múltán, de még a XX. Kongresszus előtt, Kofler professzor írt (1952-ben, Jules Devérité álnéven) egy kis brosúrát, mely e cikket úgy elemezte és méltatta, mint az első nyílt szembehelyezkedést a sztálinizmussal.

A harmadik fejlődési szakasz a felszabadulást közvetlenül követő időszak (1945–49), amikor is több cikkben foglalkoztam Lenin jelentőségével. Mivel akkori ideológiai tevékenységem központi feladatának tekintettem, hogy a kibontakozó magyar szocialista forradalom demokratikus tendenciáit erősítsem, érvényre juttassam, természetes, hogy Lenin írásaiból elsősorban azt emeltem ki, ami ennek a fejlődésnek adhat forradalmi elméleti alapot. Az akkori helyzetnek megfelelően hallgattam itt e tanítások és az akkori uralkodó sztálinizmus közt fennálló ellentétekről, noha természetesen e tárgyalási mód önmagában is burkolt polémia volt a szocialista elmélet akkor nemzetközileg hivatalos irányzata ellen. A nyílt polémia a polgári demokrácia ellen irányult (amit ezekben az írásokban formális demokráciának

neveztem), az ellen a Marx és Lenin által folytatólagosan bírált társadalmi szerkezet ellen, mely az (idealista) citoyen és a (materialista) burzsoá ellentétében éri el jellemző csúcspontjait. Ezzel Lenin demokráciafelfogását állítottam szembe, amely szerint a szocialista, a proletár, sőt már a plebejusan forradalmi demokrácia fő vonása, hogy minden ember egész hétköznapi életének demokratizálására törekszik. Ebből a kiindulási pontból, ettől a célkitűzéstől irányítva igyekeztem Lenint és tanításait hazánkban népszerűsíteni. Világos, hogy a „fordulat éve", az azt követő Rudas-vita, a Rajk-per stb. véget vetettek minden ilyen kísérletnek.

Végül a negyedik korszak a XX. Kongresszust követő idő. Itt nincs szükség bővebb kommentárra; álláspontom közismert. És e korszak írásai is magukért beszélnek.

Így befejezésül csak egy kérdésre kell még az olvasó figyelmét ráirányítani: én itt saját fejlődésemnek, melyet a történelem objektív menete írt elő, nagy korszakairól beszéltem, amelyekben a mindenkori helyzetnek megfelelően más és más módon igyekeztem Lenin tanításait népszerűsíteni. Kérdés most már, hogy ezekben a különböző kiindulási pontok meghatározta különböző tárgyalásmódokban érvényre jut-e Lenin korszakalkotó politikai ideológiai és emberi egysége és összmegjelenésének korszakalkotóan új volta. Az objektív kérdésekben megnyilvánuló dinamikus egységet illetőleg kevesebb kételyem van. Hiszen a fejlődési szakaszok diktálta változó, közvetlen nézőpontok mögött mindig ott állt összműködésének megváltozhatatlan, objektív egysége.

De éppen a mostani évforduló alkalmából szükséges volna, hogy ember mivoltának, egyénisége egységének korszakalkotó, példamutatóan új volta is láthatóvá váljék. Itt erő-

sebb kételyeim vannak az eredményt illetőleg. Pedig Lenin sajátos emberi nagysága egyáltalában nem pusztán életrajzi kérdés. Amíg a demokrácia a társadalmi ember citoyenre és burzsoára való szétválására, sőt, a kettő ellentétes mivoltára épült, a jelentékeny forradalmárok típusát az aszkézis jellemezte a legadekvátabb módon. Elég a francia forradalomban Robespierre, Saint-Just alakjára gondolni. Ez a – a maga nemében, a maga körülményei között – példaadó típus még a 17-es és az azt követő forradalmakban is jelentékeny szerepet játszott. Nálunk Korvin Ottó képviselte a legpregnánsabban, a németeknél Max Levine. („Mi, kommunisták szabadságolt halottak vagyunk.") A marxizmus–leninizmus elindította forradalmi mozgalom megteremtette az odaadó, egész létét a forradalomnak szentelő forradalmár *nem aszketikus* típusát. Az első nagy alak, akiben ez a legmagasabb szinten megjelenik, Lenin; egész életén keresztül az új erkölcsi ideált valósította meg: az ember élhet aktív, tökéletes társadalmi létet és önmagát teljesen kielégítő egyéni életet, ha nem is működik benne semmilyen pusztán partikuláris mozzanat. Az egyéni lét teljes feloldódása a társadalmi tevékenységben nem kell hogy az aszketizmusnak még a szikráját is tartalmazza; az önkéntes kötelességvállalás, az annak való maradéktalan alárendeltség összefér az egyéni lét harmonikus, sőt sokszor derűs, bár természetesen sohasem konfliktusmentes mivoltával. Ezt a Lenint szerettem volna az olvasók elé állítani. Látni kell, hogy a szocializmusnak a kommunizmusba való átfejlődése nem pusztán gazdasági kérdés, bár feltételezi a gazdasági fejlődést, a „szükségszerűség birodalmának" további kibontakozását a „szabadság birodalmának" alapjaként. Ámde az olyan emberek élete, amilyen Lenin

volt, ténybeli bizonyítéka annak, hogy az ember típusának ilyen átalakulása távol áll minden utópiától: amihez az átlagember számára, mint valóságos létbeli alapra, a gazdaság gyökeres átalakulására van szükség, azt olyan, példaadó életű emberek, mint Lenin, már a jelenben is képesek voltak valóra váltani.

Budapest, 1969. október

LUKÁCS GYÖRGY

LENIN.
TANULMÁNY GONDOLATAINAK ÖSSZEFÜGGÉSÉRŐL

Előszó

Az alább következő néhány megjegyzés egy pillanatra sem támasztja azt az igényt, hogy bármilyen tekintetben is kimerítően tárgyalja Lenin elméletét és gyakorlatát. Csak arra törekedtünk, hogy – legalább durva körvonalakban – megmutassuk az összefüggést Lenin elmélete és gyakorlata között, mert úgy érezzük, hogy éppen ez az összefüggés még jó néhány kommunista fejében sem eléggé világos. Az összes felmerülő probléma valóságos feltárása természetesen egészen más terjedelmet kívánna, mint e néhány oldal, és Lenin életművének ilyen ábrázolásához nem is áll rendelkezésre kellőképpen teljes anyag, különösen akkor nem, ha valaki az orosz irodalmat csak fordításokból ismeri. Lenin történetének megírása azt kívánná, hogy – mint ennek keretét – feldolgozzuk legalább az elmúlt harminc-negyven év történelmét. Reméljük, nem kell túl soká várnunk e történet méltó ábrázolására. Ezeknek az utalásszerű megjegyzéseknek a szerzője maga tudja a legjobban, hogy milyen nehéz részproblémákat tárgyalni, mielőtt kellő világossággal át tudnák tekinteni az egészet, amelybe tartoznak; hogy milyen nehéz népszerűsíteni, mielőtt nem áll előttünk tudományosan kifogástalan formában is, amit népszerűsíteni akarunk. Ezért kísérletet sem tesz

arra, hogy a maguk teljességében és felmerülésük történetileg pontos egymásutánjában írja le a problémákat, amelyek Lenin életét kitöltötték. A válogatást, a problémák egymásutánját és egymásból következését egyetlen szempont határozza meg: *összefüggésüket* akarjuk a lehető legvilágosabban megjeleníteni. Magától értetődik, hogy az idézetek kiválasztását is ez határozta meg, s nem az időrendi pontosság szempontja.

Bécs, 1924. február

1. A FORRADALOM AKTUALITÁSA

A történelmi materializmus a proletárforradalom elmélete. Azért az, mert lényege nem más, mint annak a társadalmi létnek a gondolati összefoglalása, amely létrehozza a proletariátust, meghatározza a proletariátus egész létét; azért az, mert a felszabadulásért küzdő proletariátus a történelmi materializmusban találja meg a maga tiszta öntudatát. Ebből következik, hogy a történelmi materializmus valamely képviselőjének, egy proletár gondolkodónak a nagyságát azon kell mérnünk, hogy milyen mélyen és milyen szélesen fogja fel ezeket a problémákat. Azon, hogy mennyire képes észrevenni a polgári társadalom jelenségei mögött a proletárforradalom felé mutató tendenciákat, magát a forradalmat, amely e jelenségek között és e jelenségek által küzdi föl magát hatékony létté és világos tudattá.

Ha ezzel a mértékkel mérünk, azt találjuk, hogy a forradalmi munkásmozgalom Marx óta nem hozott létre nagyobb

gondolkodót Leninnél. Az opportunisták, akik sem hallgatásukkal, sem fecsegésükkel nem tudják eltüntetni a világból Lenin jelentőségének tényét, azt mondják, hogy Lenin nagy orosz politikus volt, de nem tekinthetjük a világproletariátus vezérének, mert nem tudta felismerni a különbséget Oroszország és a fejlettebb kapitalizmus országai között. Lenin minden kritika nélkül általánosította és alkalmazta az egész világra az orosz valóság által felvetett kérdéseket és felkínált megoldásokat; történelmi mértékkel mérve tehát – vélik az opportunisták – jelentősége korlátozottnak bizonyul.

Ám megfeledkeznek arról – ami természetesen joggal merült feledésbe –, hogy annak idején Marx is megkapta ezt a szemrehányást. Akkoriban azt mondták, hogy Marx az angol gazdasági életre, az angol gyárra érvényes megfigyeléseit minden kritika nélkül a társadalmi fejlődés általános törvényeinek tekintette; s a megfigyelések, amelyek önmagukban véve talán teljesen helytállók voltak, szükségképpen hamissá váltak e torzító általánosításban. Ma már felesleges volna részletesen cáfolni a téves nézetet, hogy Marx egyes, térben és időben korlátozott érvényű tapasztalatokat „általánosított". Valójában arról van szó, hogy Marx az igazi történelmi és politikai zsenire jellemző módon képes volt a mikrokozmoszban – az angol gyáripar létének társadalmi feltételeiben és következményeiben, a történelmi tendenciákban, amelyek létrehozták ezt a gyáripart, és azokban, amelyek problematikussá tették létezését – elméletileg és történetileg felismerni az összkapitalizmus makrokozmoszát.

Mert éppen ez különbözteti meg a zsenialitást a puszta rutinszerű ügyességtől a tudományban és a politikában. A rutinszerű ügyesség alapján csak a társadalmi történés adott,

egymástól elválasztott mozzanatait lehet megérteni és megkülönböztetni; s ha valaki ezen az alapon próbál általános következtetéseket levonni, akkor nem tehet mást, valamely térben és időben korlátozott jelenség bizonyos oldalait kell – valóban absztrakt módon – „általános törvényeknek" tekintenie, és mint ilyeneket alkalmaznia. A zseni számára ellenben világossá válik a korszak igazi lényege, valóságos, élő és hatékony főtendenciája, ezért a kor minden története mögött ezt a tendenciát látja hatni, s még akkor is az egész korszak döntő alapkérdéseit érinti, amikor maga is azt hiszi, hogy csak napi kérdésekről beszél.

Ma már tudjuk, hogy ez volt Marx nagysága. Az angol gyár struktúrájából kiolvasta és megértette a modern kapitalizmus minden döntő tendenciáját. Mindig a tőkés fejlődés egészét tartotta szem előtt, ezért volt képes a fejlődés minden egyes jelenségében a fejlődés egészét, a jelenségek felépítésében egyidejűleg mozgásukat is megpillantani.

De azt csak kevesen tudják ma még, hogy Lenin ugyanazt teljesítette a mi korszakunk vonatkozásában, amit Marx a kapitalizmus összfejlődésére nézve. A modern Oroszország fejlődési problémáiban – kezdve a kapitalizmus kialakulásának kérdésével a félfeudális abszolutizmusban, el egészen a szocializmus megvalósításának problémáiig a visszamaradt parasztországban – mindig az egész korszak problémáit látta. *Azt látta, hogy a kapitalizmus utolsó szakaszába léptünk, azt a lehetőséget látta, hogy a most már elkerülhetetlenné vált végső küzdelmet a burzsoázia és a proletariátus között a proletariátusnak, az emberiség megmentésének a javára döntsük el.*

Marxhoz hasonlóan Lenin sem térben és időben korlátozott

érvényű tapasztalatokat, helyi orosz tapasztalatokat általánosított. Hanem, a zseni éleslátásával, már első megjelenésének helyén és pillanatában egész korunk alapproblémáját, a közelgő forradalmat ismerte fel. S azután minden jelenséget – az orosz jelenségeket éppúgy, mint a nemzetközieket – ebből a perspektívából, a forradalom aktualitásának perspektívájából értett meg és tett érthetővé.

A forradalom aktualitása: ez Lenin alapgondolata – s egyben az a pont is, ahol Marxhoz kapcsolódnak Lenin gondolatai. A történelmi materializmust ugyanis, a munkásság felszabadító harcának fogalmi kifejezését elméletileg is csak abban a történelmi pillanatban lehetett kialakítani és megfogalmazni, amikor a történelem a harc gyakorlati aktualitását is napirendre tűzte már. Abban a pillanatban, amikor a proletariátus nyomorában – Marx szavai szerint – már nemcsak maga a nyomorúság, hanem az a forradalmi erő is láthatóvá vált, „amely szét fogja zúzni a régi társadalmat". Persze még ekkor is a zseni félelmet nem ismerő pillantására volt szükség a forradalom aktualitásának felismeréséhez. Az átlagember csak akkor veszi észre a proletárforradalmat, amikor a munkástömegek már harcban állnak a barikádokon. Ha pedig ráadásul valamiféle vulgáris marxista műveltsége is van, még akkor sem. Mert a vulgáris marxista szemében olyan megingathatatlanul szilárdak a polgári társadalom alapjai, hogy még nyilvánvaló megrendülésük pillanatában is csak a „normális" állapot visszatérését kívánja; csak múló epizódot képes látni a válságokban, a harcot még ekkor is csak felelőtlen elemek ésszerűtlen lázadásának tekinti a semmiképpen le nem győzhető kapitalizmus ellen. A barikádharcosokat eltévelyedetteknek, a levert forradalmat „hibának" látja; s

azokat, akik a győztes forradalomban építik a szocializmust, egyenesen bűnözőknek, mert az opportunisták szemében a győzelem csak átmeneti lehet.

A történelmi materializmusnak tehát – már mint elméletnek is – a proletárforradalom *világtörténelmi aktualitása* a feltétele. Ebben az értelemben kimondhatjuk, hogy a marxi tanítás magva a forradalom *világtörténelmi* – de ekkor még *csak* világtörténelmi – aktualitása, hogy ez *az egész korszak* objektív alapja s egyben helyes megértésének szempontja is. Mégis, a korlátozás ellenére, amely nagyon határozottan kifejezésre jut Marxnál az alaptalan illúziók elutasításában, a puccsista kísérletek szigorú elítélésében, az opportunista értelmezés csakhamar belekapaszkodik Marx egyes előrejelzéseinek úgynevezett tévedéseibe, mígnem az egyes előrejelzések kritikájának kerülő útján eljut odáig, hogy általában és maradéktalanul eltávolítsa a marxizmus egészéből a forradalmat. S Marx „ortodox" hívei elébe mennek ezen az úton Marx „kritikusainak". Kautsky arra hivatkozik Bernsteinnel szemben, hogy a proletariátus diktatúrájával kapcsolatos döntést nyugodtan elhalaszthatjuk a nagyon távoli jövőbe.

E ponton Lenin *állította helyre a marxizmus tisztaságát.* Sőt, éppen e tekintetben az eredetinél is világosabbá és konkrétabbá tette az elméletet. Nem mintha bármiképpen is szándékában állt volna Marxot kijavítani, egyszerűen csak beépítette az elméletbe a történelmi folyamat továbbhaladását, amely Marx halála óta végbement. Ez pedig azt jelenti, hogy a proletárforradalom aktualitása immár nemcsak világtörténelmi látóhatárként feszül az önmagát felszabadító proletariátus elé, hanem a *munkásmozgalom napi kérdésévé* vált. Lenin könnyen elviselte a blanquizmus vádját és a hasonló

szemrehányásokat, amelyeket ezzel az alapbeállítottságával hívott ki. Nemcsak azért, mert jó társaságba került, hiszen ezeket a szemrehányásokat Marx is megkapta, hanem azért is, mert tényleg rászolgált arra, hogy Marx mellé sorolják. Egyrészt sem Marx, sem Lenin nem gondolta soha, hogy a proletárforradalom aktualitása azt jelentené, mintha a forradalom bármely pillanatban tetszés szerint megvalósítható volna. Másrészt mindkettőjük számára a forradalom aktualitása szolgáltatta a biztos mércét, amikor a napi kérdésekben döntöttek. A forradalom aktualitása adja meg az egész korszak alaphangját. Az egyes cselekvések csak erre a középpontra vonatkoztatva kapnak forradalmi vagy ellenforradalmi értelmet, s ezt a középpontot csak a társadalmi-történelmi totalitás pontos elemzésével lehet megtalálni. A forradalom aktualitása tehát azt jelenti, hogy minden napi kérdést a társadalmi-történelmi totalitás konkrét összefüggéseiben kell tárgyalni; a napi kérdéseket mozzanatoknak kell tekinteni a proletariátus felszabadulásához vezető folyamatban. Ily módon Lenin csak – csak! – annyiban fejlesztette tovább a marxizmust, amennyiben elméletében az egyes cselekvések még bensőségesebben, még láthatóbban és még következményterhesebben kapcsolódnak össze az egyetemes sorssal, az egész munkásosztály forradalmi sorsával. Azt jelenti csupán, hogy a napi kérdések – már mint napi kérdések – a forradalom alapkérdéseivé válnak.

A kapitalizmus fejlődése napi kérdéssé tette a proletárforradalmat. Nem Lenin volt az egyetlen, aki látta a forradalom közeledését. Ám Lenin nemcsak azokat a gyávákat múlta felül bátorságával, odaadásával és áldozatkészségével, akik – hiába hirdették elméletileg maguk is a forradalom aktuali-

tását – abban a pillanatban kihullottak a sorból, amint az gyakorlatilag aktuálissá vált, hanem elméletének világosságával túltett legjobb, legmesszebbre látó és legodaadóbb forradalmár kortásain is. Mert még ezek is csak úgy fogták fel a forradalom aktualitását, ahogy az már Marx korának legjobbjai számára is adva volt, vagyis az egész korszak alapproblémájaként. Nem voltak képesek ezt a – világtörténelmi, de csak világtörténelmi távlatból – helyes felismerést olyan vezérelvvé tenni, amelynek alapján biztosan el tudtak volna igazodni valamennyi napi kérdésben, a politikai és gazdasági, az elméleti és taktikai, az agitációs és a szervezeti kérdésekben egyaránt. Az immár teljesen gyakorlativá vált marxizmusnak ehhez a konkretizálásához egyedül Lenin jutott el. Ezért – világtörténelmi értelemben – *ő az egyetlen Marxszal egyenrangú teoretikus* a proletariátus felszabadító harcának eddigi történetében.

2. A PROLETARIÁTUS MINT VEZETŐ OSZTÁLY

Az orosz állapotok tarthatatlansága már jóval a kapitalizmus valóságos kibontakozása, jóval az ipari proletariátus megjelenése előtt megmutatkozott. Az agrárfeudalizmus felbomlása, a bürokratikus abszolutizmus széthullása már jóval korábban az orosz valóság tagadhatatlan tényévé vált; sőt, ezek az állapotok – a parasztság nyugtalansága, az ún. deklasszált értelmiség forradalmasodása – létrehozták azokat a társadalmi rétegeket is, amelyek, ha mégoly homályos és elmosódott tudattal, ha mégoly ösztönösen is, de időről időre szembeszálltak a cárizmussal. Világos, hogy a kapitalizmus

kibontakozása szükségképpen fokozta ezt az objektív bomlásfolyamatot és megerősítette ideológiai következményeit, bár a kapitalista fejlődés ténye és ennek jelentősége gyakran homályban maradt még a legélesebben látó gondolkodók előtt is. A XIX. század második felében egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy az az Oroszország, amely 1848-ban még az európai reakció biztos mentsvára volt, fokozatosan a forradalom felé halad. Csak az volt a kérdés, hogy miféle forradalom lesz ez. S ami ezzel szorosan összefügg: melyik osztálynak kell a vezető szerepet játszania ebben a forradalomban?

Minden további nélkül érthető, hogy a forradalmárok első nemzedékei csak igen homályos formában tették fel maguknak ezeket a kérdéseket. Először valami egységes egészet láttak a cárizmussal szemben álló csoportokban: a népet. Természetesen ezen a fokon sem maradhatott rejtve, hogy ez az egységes egész értelmiségiekre és kétkezi dolgozókra tagolódik; de nem tulajdonítottak döntő jelentőséget ennek, mert a „nép" osztályszerű arculata ekkor még csak igen elmosódottan jelenhetett meg, másrészt ebben az időben még csak a valóban tisztességes forradalmárok csatlakoztak a mozgalomhoz az értelmiségiek közül; olyan forradalmárok, akik rendíthetetlenül hittek abban, hogy fel kell oldódniuk a népben, és csak a nép érdekeit szabad szolgálniuk.

Mindazonáltal az európai fejlődés ilyen körülmények között sem maradhatott hatástalan, szükségképpen befolyásolnia kellett az események menetét és a történelmi perspektívát, amelyből a forradalmárok az eseményeket értékelték. Elkerülhetetlenül felvetődött a kérdés: olyan sors-e az európai fejlődés, a kapitalizmus kibontakozása, amely elől Oroszország sem térhet ki? Oroszországnak is keresztül kell-e kín-

lódnia a kapitalizmus poklát, hogy azután a szocializmusban megtalálhassa a megváltást? Vagy az orosz viszonyok sajátszerűsége folytán, a még fennálló faluközösség alapján át lehet ugrani ezt a fejlődési fokot, és az eredeti kommunizmustól közvetlen utat lehet találni a fejlett kommunizmushoz?

A válasz akkor még korántsem volt olyan magától értetődő, mint amilyennek ma látszik. 1882-ben maga Engels is úgy válaszolt, hogy amennyiben az orosz forradalom egyidejűleg európai forradalmat váltana ki, lehetséges volna, hogy „a mai orosz köztulajdon a kommunista fejlődés kiindulópontjául szolgáljon".

Nem itt a helye annak, hogy akár csak felvázoljuk is a kérdés körül folyt elméleti harcokat. Csak azért indultunk ki ebből a problémából, mert ez vetette föl Oroszország számára az eljövendő forradalom vezető osztályának kérdését is. Hiszen világos, ha a falukommunizmus a forradalom kiindulópontja és gazdasági alapja, akkor a parasztság lesz a társadalmi átalakulás vezető osztálya. S mivel a forradalom gazdasági és társadalmi alapja eltér az európai forradalométól, az elméleti megalapozást is másutt kell keresni, nem a történelmi materializmusban, amely végül is nem más, mint annak a szükségszerű társadalmi átalakulásnak a fogalmi kifejeződése, amely a munkásosztály irányítása alatt a kapitalizmusból a szocializmusba vezet. Minden részkérdés vitája egy probléma körül forog! A tény vitája: valóban a tőkés fejlődés kiindulópontján áll-e Oroszország, életképes-e az orosz kapitalizmus? A tudományos módszeré: a társadalmi fejlődés általános érvényű elmélete-e a történelmi materializmus? S végül a politikai vita: melyik társadalmi osztály hivatott arra, hogy az orosz forradalom hajtóereje legyen?

Ezek a viták mind csak az orosz proletariátus fejlődésének kifejeződési formái, mind csak mozzanatok abban a folyamatban, amelyben az orosz proletariátus kialakította a maga ideológiai (és ennek megfelelően taktikai, szervezeti stb.) önállóságát a többi társadalmi osztállyal szemben.

Hosszadalmas és fájdalmas folyamat ez, amelyen minden nemzet munkásmozgalmának keresztül kell mennie. Orosz sajátosságnak csak azok az egyes problémák tekinthetők benne, amelyeknek megoldásában az itteni proletariátus osztályhelyzetének sajátszerűsége és osztályérdekeinek önállósága érvényesül. (Németországban Lassalle, Bebel és Schweitzer korszakában állt ezen a fokon a munkásosztály, s a német egység volt az egyik ilyen döntő probléma.) De éppen ezek a sajátos helyi problémák azok, amelyekre – *mint ilyenekre* – helyes megoldást kell találni, hogy a proletariátus kiküzdhesse az osztályszerű cselekvés önállóságát. A legjobb elméleti iskolázottság sem ér semmit, ha megmarad az általánosság szintjén; az elméleti felkészültségnek éppen a sajátos problémák megoldásában kell megnyilvánulnia, hogy gyakorlatilag is hatékony legyen. (Wilhelm Liebknechtről, a lelkes internacionalistáról, Marx közvetlen tanítványáról például korántsem mondhatjuk el, hogy gyakrabban és biztosabban találta volna meg az ilyen sajátos kérdések megoldását, mint az általános elmélet terén sokkal zavarosabb lassalleánusok.) Sajátosan orosz jelenség mégis ebben a tényállásban, hogy a proletariátus önállóságáért, vezető forradalmi szerepének felismeréséért vívott elméleti harc sehol sem ért véget olyan világos és egyértelmű megoldással, mint éppen Oroszországban. Ez tette lehetővé, hogy az orosz proletariátust a történelem jórészt megkímélte azoktól az ingadozások-

tól és visszaesésektől, amelyek kivétel nélkül minden fejlett országban megfigyelhetők; ez természetesen nem az osztályharc sikerességére vonatkozik, ebben a tekintetben elkerülhetetlenek a visszaesések, de annál inkább vonatkozik a munkásmozgalom vezetésének elméleti világosságára, szervezeti és taktikai biztonságára. Az orosz proletariátus – legalábbis legtudatosabb rétege – olyan egyenes vonalban és olyan tisztán tudta kibontakoztatni erőit, amennyire csak megengedte az orosz kapitalizmus gazdasági erejének fejlettségétől függő osztályhelyzete.

Nem Lenin volt az első, aki felvette ezt a harcot. De ő volt az egyetlen, aki radikálisan végiggondolt minden kérdést, az egyetlen, aki radikálisan átvitte a gyakorlatba elméleti belátásait.

Lenin csak egyike volt az „őseredeti" orosz szocializmus, a narodnyikok elleni vita elméleti szóvivőinek. Ez nagyon is érthető. Elméleti harcának az volt a célja, hogy kimutassa a munkásosztály önálló, vezető szerepét Oroszország eljövendő sorsának alakításában. És ennek a bizonyításnak csak az lehetett az útja és a módja, hogy kimutatta: Oroszországra is érvényes a kapitalizmus kialakulásának tipikus, Marx által felrajzolt fejlődésmenete, az eredeti felhalmozás. Azt kellett kimutatnia, hogy Oroszországban is létrejöhet életképes kapitalizmus, és létre is kell jönnie. Ennek azonban az volt a szükségszerű következménye, hogy a proletariátus osztályharcának szóvivői – átmenetileg – egy táborba kerültek a kibontakozó orosz kapitalizmus ideológusaival. A proletariátus elméleti elválasztása a „nép" masszájától ezért önmagában semmiképpen sem vonta maga után a munkásosztály önállóságának, vezető szerepének elismerését. Ellenkezőleg. Az

orosz gazdasági élet fejlődési tendenciái a kapitalizmus irányába mutatnak, ám a köznapi, dialektikátlan gondolkodásmód számára ebből az látszik következni, hogy maradéktalanul el kell ismerni ezt a fejlődést, elő kell segíteni kibontakozását. S nemcsak a haladó burzsoá gondolkodók következtetnek így, akiknek a – természetesen átmeneti – csatlakozása a marxista ideológiához azonnal érthetővé válik, ha meggondoljuk, hogy a marxizmus az egyetlen közgazdaságtani elmélet, amely szükségszerű érvénnyel mutatja meg a kapitalizmus létrejövését a kapitalizmus előtti világ felbomlásából. Szükségszerűnek tűnik ez az álkövetkeztetés minden olyan „proletár"-marxista számára is, aki mechanikus és nem dialektikus módon fogja fel a marxizmust. Minden olyan „proletár"-marxista számára, aki nem értette meg, amit Marx Hegeltől tanult, és minden idealizmustól, mitológiától megtisztítva beépített elméletébe: ha valóságosan meglevőnek ismerünk el egy tényt vagy tendenciát, ez távolról sem jelenti azt, hogy e valóságot *cselekvésünkben is irányadónak* kell tekintenünk. Minden marxista szent kötelessége rendíthetetlenül és illúziók nélkül szembenézni a tényekkel; de minden valódi marxista számára van valami, ami valóságosabb és ezért fontosabb, mint az *egyes* tények vagy tendenciák: *az összfolyamat valósága,* a társadalmi fejlődés egésze. Ezért írja Lenin: „A burzsoázia dolga, hogy trösztöket alapítson, gyermekeket és asszonyokat hajszoljon a gyárakba, s ott tönkretegye, gyötörje, és végső nyomorúságba taszítsa őket. Mi nem »követeljük«, mi nem »támogatjuk« ezt a fejlődést, hanem harcolunk ellene. De hogyan harcolunk? Tudjuk, hogy a trösztök is, a nők gyári munkája is haladás. Nem visszafelé akarunk menni, a kézműiparhoz, a monopóliumok nélküli

kapitalizmushoz, az asszonyok házi munkájához. Hanem előre, a trösztökön meg a többin keresztül, és túl rajtuk – a szocializmushoz!"

Ez adja meg az egész kérdéskomplexum lenini megoldásának szempontját. És ebből következik, hogy a tőkés átalakulás szükségszerűségének elismerése Oroszországban, az ezzel járó történelmi haladás elismerése semmiképpen sem jelenti, hogy a munkásosztálynak támogatni is kellene azt. A proletariátus értékeli ezt a fejlődést, mert csak ez teremti meg az alapot ahhoz, hogy döntő hatalmi tényezővé váljék. De úgy értékeli, mint *annak a kérlelhetetlen harcnak az előfeltételét,* amelyet a fejlődés hordozója, a burzsoázia ellen vív.

Csak a történelmi fejlődéstendenciák szükségszerűségének ez a dialektikus felfogása teremti meg az elméleti mozgásteret, amelyen belül meg lehet érteni a proletariátus önálló fellépését az osztályharcban. Mert a tőkés fejlődés egyszerű igenléséből – ahogy az orosz burzsoázia ideológiai előharcosainál és a későbbi mensevikeknél történt – csak az a következtetés adódik, hogy Oroszországnak mindenekelőtt a tőkés fejlődést kell véghezvinnie. Ennek a fejlődésnek pedig a burzsoázia az élharcosa. Majd ha már messze előrejutottak ezen az úton, majd ha a polgárság már eltüntette a feudalizmus gazdasági és politikai maradványait, és modern, kapitalista és demokratikus országot állított a helyükre, akkor kezdődhet csak el a proletariátus önálló osztályharca. Haszontalan volna túl korán előállnia a maga saját osztálycéljaival, hiszen a proletariátus nemigen jöhet számításba önálló hatalmi tényezőként a burzsoázia és a cárizmus küzdelmében. De nemcsak haszontalan, hanem végzetes is volna a proletariátusra nézve, mert megrémítené, gyengítené, sőt egyene-

sen a cárizmus karjaiba kergetné a polgárságot. A munkásosztályt tehát – mindenekelőtt – a haladó burzsoázia segédcsapatának kell tekinteni.

Ha az akkori vitákban nem is mondták ki teljes határozottsággal, ma már világos, hogy az egész ellentét alapja a forradalom aktualitásának kérdése. Eltekintve most a burzsoázia többé vagy kevésbé tudatos ideológusaitól, a vita résztvevőinek útjai aszerint váltak el, hogy aktuális problémának, a munkásmozgalom napi kérdésének tekintették-e a forradalmat, vagy pedig távoli „végcélnak", amely nem arra való, hogy valamiféle befolyást gyakoroljon a pillanatnyi eseményekre. De még ha elméletileg el is lehetne ismerni a mensevikek történelmi perspektívájának helyességét, akkor is több mint kétséges, hogy a proletariátus számára elfogadható lett volna álláspontjuk. Több mint kétséges, hogy mi történt volna abban a történelmi pillanatban, amelyet még a mensevikek is alkalmasnak tartottak volna a forradalmi fellépésre, miután a munkásosztály korábban a burzsoázia hűséges követője volt; osztálytudata valószínűleg oly mértékben elhomályosult volna, hogy ideológiailag lehetetlen vagy legalábbis igen nehéz lett volna számára az elszakadás, az önálló cselekvés. (Gondoljunk az angol munkásmozgalomra.) Természetesen gyakorlatilag felesleges taglalni e feltevés következményeit. Mert a történelem dialektikája, amelyet megpróbáltak eltávolítani a marxizmusból, maguknak az opportunistáknak a fejlődésében is hatékony marad, ha akaratuk ellenére is; a burzsoázia táborába kergeti őket, s a proletariátus önálló fellépésének időpontja a soha meg nem valósuló jövő ködös távolába tűnik elméletükben.

A történelem Lenint és azt a néhány marxistát igazolta,

akik a forradalom aktualitását hirdették. A haladó burzsoáziával kötött szövetség, amely már a német egységért vívott harcok korszakában is illúziónak bizonyult, csak akkor lett volna járható út, ha a proletariátus osztályhelyzete megengedte volna, hogy a burzsoáziát egészen a cárizmussal való összebékülésig kövesse. Mert a forradalom aktualitásából az következik, hogy a burzsoázia megszűnik forradalmi osztálynak lenni. A gazdasági folyamat, amelynek a polgárság a hordozója és haszonélvezője, mindazonáltal haladás az abszolutizmushoz és a feudalizmushoz képest. De a burzsoáziának ez a haladó jellege maga is dialektikussá vált. Meglazult a burzsoázia gazdasági létfeltételeinek és azoknak a követeléseknek – politikai demokrácia, jogállam stb. – a szükségszerű összefüggése, amelyek a nagy francia forradalomban, ha csak részlegesen is, de megvalósultak a feudális abszolutizmus romjain. Az egyre jobban közelgő proletárforradalom egyrészt lehetővé tette *a burzsoázia és a feudális abszolutizmus szövetségét* azon az alapon, hogy biztosítják a burzsoázia gazdasági létfeltételeit és fejlődését, míg a politikai uralom a régi hatalmak kezében marad. Másrészt *az ily módon ideológiailag is lezüllő burzsoázia a proletárforradalomra hagyja a maga régi forradalmi követeléseinek a megvalósítását.* Bármilyen problematikus legyen is a polgárságnak és a régi hatalmaknak ez a szövetsége – hiszen a nagyobb rossztól való közös félelemből származó kompromisszum csupán, nem pozitív érdekközösségen alapuló osztályszövetség –, mégis olyan fontos és újszerű tény marad, amellyel szemben elkerülhetetlenül illúziónak bizonyul a kapitalista fejlődés és a demokrácia „szükségszerű kapcsolatának" minden sematikus „kimutatása". „A politikai demokrácia (bár

elméletileg a »tiszta« kapitalizmus normális felépítménye) – írja Lenin – csak egyik lehetséges *formája* a kapitalizmus fölé emelkelő felépítménynek. A tények azt bizonyítják, hogy a kapitalizmus és az imperializmus egyaránt kifejlődik *minden* politikai formában, és aláveti magát *minden* formának." Oroszországban abból származott a burzsoázia gyors politikai fordulata a – látszólag – radikális ellenzékiségtől a cárizmus támogatásáig, hogy a nem „szervesen" felnövekedett, az Oroszországra kívülről rákényszerített kapitalizmus kezdettől fogva erősen monopolista jellegű volt. (A nagyüzemek túlsúlya, a finánctőke szerepe stb.) Ebből következik, hogy a polgárság számszerűleg kisebb és társadalmilag gyengébb réteg volt, mint azokban az országokban, amelyek „szervesebb" tőkés fejlődésen mentek keresztül, másrészt viszont a nagyüzemekben gyorsabban létrejött a forradalmi munkásosztály kialakulásának anyagi alapja, mint ahogy azt az orosz kapitalizmus fejlődési iramának – sematikusan számszerű – kimutatása sejteni engedi.

A proletariátus az önállóságért vívott küzdelemben végleg szakít a „nép" kaotikus fogalmával, és illúziónak bizonyul a haladó burzsoáziával kötendő szövetség is – de nem fog-e reménytelenül elszigetelődni, nem kell-e eleve kilátástalan harcba bocsátkoznia éppen nehezen kivívott önállósága miatt? Ez az igen kézenfekvő és tényleg sokszor felhozott ellenvetés Lenin történelmi perspektívájával szemben csak akkor volna elfogadható, ha a narodnyikok agrárelméletének elutasítása, az agrárkommunisztikus maradványok szükségszerű felbomlásának felismerése nem volna maga is dialektikus gondolat. A felbomlási folyamat dialektikája – mert a dialektikus gondolkozás mindig csak valamely valóságosan

dialektikus tényállásnak a fogalmi megragadása – abban áll, hogy e formák felbomlásának szükségszerűsége csak mint bomlási folyamat, tehát csak negatíve bír egyértelműen meghatározott iránnyal. Hogy pozitív értelemben milyen fordulatot vesz ez a folyamat, az önmagában ebből nem állapítható meg, hanem a társadalmi környezet fejlődésétől, a történelmi egész sorsától függ. Konkrétabban kifejezve: a régi mezőgazdasági formák – éspedig mind a junker jellegű, mind a paraszti formák – felbomlásának gazdaságilag elkerülhetetlen folyamata két úton mehet végbe. „A megoldás mindkét formája, és mindegyik a maga módján – írja Lenin –, megkönnyíti az átmenetet a technika magasabb fokára, és a földművelés haladásának irányába mutat." Az egyik út az összes középkori (és még korábbi) maradvány eltakarítása a parasztok életéből. A másikat – amelyet Lenin porosz útnak nevez – „az jellemzi, hogy nem szüntetik meg egy csapásra a középkori földbirtokviszonyokat, hanem fokozatosan a kapitalizmushoz alkalmazzák őket". Mindkét út lehetséges. S mindkét út a – gazdasági – haladás útja a fennálló viszonyokhoz képest. De ha mindkét tendencia egyaránt lehetséges és – bizonyos értelemben – egyaránt haladó, mi dönti el akkor, hogy melyik valósul meg ténylegesen? Lenin válasza, mint az összes többi kérdésre is, világos és egyértelmű: az osztályharc.

Ezzel határozottabban és konkrétabban kirajzolódnak a helyzet körvonalai, amelyben a proletariátusnak önállóan, vezető osztályként kell fellépnie. Mert *csak a proletariátus lehet a döntő erő az osztályharcban,* amely megszabja a középkorból az újkorba vezető átmenet irányát Oroszországnak. A parasztok nemcsak szörnyű kulturális elmaradottsá-

guk, de – mindenekelőtt – objektív osztályhelyzetük miatt is csak elemi lázadásra képesek egyre rosszabbodó helyzetük ellen. Objektív osztályhelyzetük arra ítéli őket, hogy ingadozó réteg maradjanak, olyan osztály, amelynek sorsát végső fokon a városi osztályharc, a város, a nagyipar, az államapparátus sorsa dönti el.

Csak ebben az összefüggésben kerül a döntés a proletariátus kezébe. A munkásosztály harca – az adott történelmi pillanatban – kevés kilátással kecsegtetne, ha a burzsoáziának sikerülne a maga céljainak megfelelően felszámolnia a feudalizmust Oroszország mezőgazdaságában. Ám a polgárság – átmenetileg – forradalmi vagy legalábbis ellenzéki magatartásának egyik fő oka éppen az, hogy a cárizmus megnehezíti neki ezt az átalakítást. *Amíg azonban megoldatlan a kérdés, bármely pillanatban számítani lehet a szolgasorban tartott és kiszipolyozott falusi milliók lázadásának elemi kitörésére.* S ennek az elemi kitörésnek csak a proletariátus képes olyan irányt szabni, amely a parasztság számára valóban előnyös cél felé vezeti a tömegmozgalmat. Ez az elemi kitörés teremti meg a helyzetet, amelyben a proletariátus úgy veheti fel a harcot a cárizmus ellen, hogy a győzelem minden esélye az ő oldalán áll.

Oroszország gazdasági-társadalmi felépítése ily módon megteremtette a munkásosztály és a parasztság szövetségének objektív alapját. De a proletariátus és a parasztság osztálycéljai különböznek egymástól, kudarcot kellett vallania a kísérletnek, hogy a „nép" fogalmának alapján egybeolvasszák őket. Eltérő osztálycéljaikat mégis közös harcban képesek csak megvalósítani.

Az orosz forradalom jellegének lenini koncepciójában ily

módon dialektikusan átalakítva visszatér a narodnyikok régi gondolata. Meg kellett szabadulni a „nép" absztrakt és homályos fogalmától, hogy a proletárforradalom feltételeinek konkrét megértése alapján ki lehessen alakítani a nép forradalmi módon differenciált fogalmát, *az összes elnyomottak forradalmi szövetségét*. Lenin pártja tehát joggal tartja magát a valóban forradalmi narodnyik hagyományok örökösének. Mivel azonban a vezetéshez szükséges tudatosság s így a vezetés képessége is *csak a proletariátus osztálytudatában van meg*, csak a proletariátusnak van meg a lehetősége arra, hogy vezető ereje legyen a társadalmi átalakulásnak a közelgő forradalomban, és a proletariátusnak élnie is kell ezzel a lehetőséggel.

3. A PROLETARIÁTUS VEZETŐ PÁRTJA

A proletariátusnak tehát az a történelmi feladata, hogy felismerve osztályhelyzetének sajátszerűségét és osztályérdekeinek ebből eredő önállóságát, kiváljon a többi osztállyal alkotott ideológiai közösségből, és megtalálja a maga világos osztálytudatát. Csak így válhat vezetővé a polgári társadalom elnyomottjainak és kizsákmányoltjainak közös harcában gazdasági és politikai uraik ellen. A proletariátus vezető szerepének objektív alapja a munkásosztálynak a kapitalizmus termelési folyamatában elfoglalt helye. De a marxizmus mechanikus alkalmazása volna, s ezért teljesen történelmietlen illúziókhoz vezetne azt hinni, hogy a proletariátusban fokozatosan, surlódások és visszaesések nélkül, mintegy magától létrejön a helyes osztálytudat, amely képessé teszi a vezetésre; *azt hinni, hogy a proletariátus ideológiailag egyszerűen*

belenőhet osztályszerű forradalmi hivatásába. A Bernsteinviták világosan bebizonyították: lehetetlen, hogy a kapitalizmus gazdaságilag belenőjön a szocializmusba. A tétel ideológiai megfelelője mégis cáfolatlan és hatékony maradt sok becsületes európai forradalmár gondolatvilágában, sőt, még mint problémát vagy mint veszélyt sem igen tudatosították. Nem mintha a legjobb európai forradalmárok teljesen félreismerték volna a probléma létezését és jelentőségét; nem mintha nem látták volna, hogy hosszú útja van a proletariátus végső győzelmének, s ez az út vereségeken keresztül vezet, hogy nemcsak anyagi, de ideológiai tekintetben is elkerülhetetlenek a visszaesések a korábban már elért fejlődési fok mögé. Csak Rosa Luxemburg megfogalmazására utalunk: tudták, hogy a proletárforradalom, amely társadalmi feltételeit tekintve semmiképpen sem jöhet „túl korán", a hatalom megtartásának tekintetében (tehát ideológiailag is) szükségképpen „túl korán" kell jöjjön. De hiába tudták áttekinteni a proletariátus felszabadító harcának ezt az útját, mégis azt a nézetet képviselték, miszerint a proletártömegeknek a (tömegakciókból és azok tapasztalatainak levonásából származó) spontán-forradalmi önnevelése a párt elméletileg helyes agitációjának és propagandájának támogatásával együtt elegendő ahhoz, hogy biztosítsa a szükséges fejlődést. Ez pedig azt jelenti, hogy így vagy úgy, de lehetségesnek tartották a proletariátus ideológiai belenövését a maga forradalmi hivatásába.

Lenin volt az első – és hosszú ideig az egyetlen – jelentős vezető és teoretikus, aki elméletileg legfontosabb s ezért gyakorlatilag is döntő oldaláról közelítette meg a problémát: *a szervezeti kérdés oldaláról.* Ma már általánosan is-

mert a szervezeti szabályzat első paragrafusának vitája az 1903-as brüsszel–londoni kongresszuson. A vita akörül forgott, hogy azok is tagjai lehetnek-e a pártnak (ahogy a mensevikek akarták), akik csak támogatják és dolgoznak az irányítása alatt, vagy pedig elengedhetetlen, hogy minden tag részt vegyen az illegális szervezetekben, egész egzisztenciáját belevigye a pártmunkába, és teljesen alárendelje magát a – nagyon szigorúan felfogott – pártfegyelemnek. A többi szervezeti kérdés, pl. a centralizáció kérdése, csak ennek az állásfoglalásnak a szükségszerű tárgyi következménye volt.

Ezt a vitát is csak a forradalom lehetőségéről, valószínű lefolyásáról és jellegéről kialakult két alapvető nézet összeütközéséből lehet megérteni, jóllehet akkoriban egyedül Lenin tekintette át mindezeket az összefüggéseket.

A bolsevik szervezeti terv kiemeli a céltudatos, minden áldozatra kész forradalmárok csoportját az egész osztály többé vagy kevésbé kaotikus tömegéből. De nem jár-e azzal a veszéllyel elkülönítésük, hogy a „hivatásos forradalmárok" csoportja elszakad az osztály valóságos életétől, összeesküvő társasággá, szektává züllik? Nem annak a „blanquizmusnak" a gyakorlati következménye-e a szervezeti terv, amelyet az „éleselméjű" revizionisták már Marxnál is felfedezni véltek? Nem vizsgálhatjuk itt, hogy milyen gyenge ez az ellenvetés magával Blanquival szemben is. A lenini szervezeti koncepció magvát mindenesetre már csak azért sem érinti, mert a hivatásos forradalmárok csoportjainak Lenin szerint nem az a feladata, hogy maguk „megcsinálják" a forradalmat, vagy önálló bátor akciójukkal magukkal ragadják, forradalmi fait accompli elé állítsák a tétlen tömeget. *Lenin szervezeti elgondolása a forradalom tényét, a forradalom aktualitását té-*

telezi fel. Ha beigazolódott volna a mensevikek történelmi jóslata, ha tényleg a prosperitás és a demokrácia lassú kiterjedésének viszonylag nyugodt időszaka következett volna, olyan időszak, amelyben legfeljebb arról lehet szó, hogy az elmaradott országokban a „nép" és a „haladó" osztályok elsöprik a feudalizmus maradványait, akkor valóban szektákká vagy propagandakörökké kellett volna válniuk a hivatásos forradalmárok csoportjainak. A párt mint a proletariátus legtudatosabb elemeinek – és csak ezeknek – erősen centralizált szervezete *a forradalom időszakában válik az osztályharc eszközévé.* „A politikai kérdést – írta Lenin – nem választhatjuk el mechanikusan a szervezetitől." Semmit sem értett meg a bolsevik pártszervezet lényegéből, aki úgy igenli vagy tagadja azt, hogy ítéletét függetlenné teszi attól a kérdéstől, hogy vajon a proletárforradalmak korszakában élünk-e.

De – egészen más oldalról – felmerülhet ez a kérdés is: nem teszi-e éppen a forradalom aktualitása feleslegessé az ilyenfajta szervezetet? A forradalmi mozgalom apálya idején szükséges lehet a hivatásos forradalmárok szervezeti egybefogása. De magának a forradalomnak az éveiben, amikor mélyen felkavarodnak a tömegek, amikor hetek, sőt napok alatt több forradalmi tapasztalatot gyűjtenek, többet fejlődnek, mint máskor évtizedek alatt, amikor az osztálynak még azok a részei is forradalmi módon lépnek fel, amelyeket különben még a munkásmozgalomnak a legközvetlenebb napi előnyökért vívott harcaiba sem lehetett bevonni, ebben az időszakban felesleges és értelmetlen az ilyen szervezet. Csak pocsékolja a hasznos energiákat; s ha sikerül hatékonnyá tenni, gátolja a tömegek spontán, forradalmi teremtőerejét.

Világos: az ellenvetés visszavezet az ideológiai belenövés

problémájához. A *Kommunista Kiáltvány* nagyon világosan kijelöli a forradalmi pártnak és a proletariátusnak mint egész osztálynak a viszonyát. „A kommunisták a többi proletárpárttól csak abban különböznek, hogy egyrészt a proletárok különböző nemzeti harcaiban az egész proletariátus közös, a nemzetiségtől független érdekeit hangsúlyozzák és érvényesítik, másrészt abban, hogy a proletariátus és a burzsoázia között folyó harc különböző fejlődési fokain mindig az összmozgalom érdekeit képviselik. A kommunisták tehát a gyakorlatban minden ország munkáspártjainak leghatározottabb, szüntelen továbbhaladásra ösztökélő részét alkotják; az elmélet terén a proletariátus többi tömegével szemben az az előnyük, hogy világosan látják a proletármozgalom feltételeit, menetét és általános eredményeit." Más szavakkal: a kommunista párt *a proletariátus látható alakot öltött osztálytudata.* S a párt szervezetének kérdését aszerint kell eldönteni, hogy milyen úton képes valóban kiküzdeni és teljesen elsajátítani a proletariátus a maga osztálytudatát. Azokat kivéve, akik kereken tagadják a párt forradalmi szerepét, mindenki elfogadja, hogy ez nem mehet végbe a kapitalista termelés gazdasági erőinek mechanikus hatása révén, sem a tömegspontaneitás egyszerű növekedésének útján. A lenini pártkoncepció mindenekelőtt abban különbözik a többitől, hogy Lenin mélyebben fogja fel a proletariátus gazdasági differenciálódását, világosabban látja a munkásarisztokrácia létrejöttének súlyos következményeit, másrészt ő ismerte fel először a proletariátus és a többi elnyomott osztály együttműködésének fentebb vázolt új történelmi perspektíváját is. Ebből az utóbbiból következik a munkásosztály megnövekedett szerepe a forradalom előkészítésében és vezetésében, ami-

ből pedig a pártnak a munkásosztállyal szembeni vezető funkciója származik.

A munkásarisztokrácia létrejötte és növekvő súlya kérdésünk szempontjából azt jelenti, hogy tovább növekszik és állandó növekedésben is marad a – viszonylagos – divergencia az egyes munkásrétegek közvetlen napi érdekei és az egész osztály érdekei között, amely mindig is megvolt. A kapitalista fejlődés kezdetben erőszakosan nivellálta a helyileg és a céhek szervezetei által megosztott munkásosztályt, most azonban új differenciálódást teremt. Ennek a differenciálódásnak nemcsak az a következménye, hogy a proletariátus immár nem egészen egységes a burzsoáziával szembeni ellenséges magatartásban. Kialakul az a veszély is, hogy ezek a rétegek képesek lehetnek az egész osztályra káros ideológiai befolyást gyakorolni. Hiszen tagjaik kispolgári életvitelük alapján, a párt- és szakszervezeti bürokráciában betöltött állásuk, illetve a helyi közigazgatásban viselt tisztségük következtében, polgárivá vált ideológiájuk, proletár osztálytudatuk éretlensége ellenére is – vagy éppen ezért – fölényben vannak az osztály többi rétegének képviselőivel szemben a formális képzettség és az adminisztrációs ügyesség tekintetében. Vagyis létrejön az a veszély, hogy a proletariátus szervezeteire gyakorolt befolyásuk révén elősegítik az összes munkás osztálytudatának elhomályosulását, és az egész munkásosztályt arra késztetik, hogy hallgatólagos szövetséget kössön a burzsoáziával.

A világos elmélet, a forradalmi csoportok agitációja és propagandája gyenge ellenszer ezzel a veszéllyel szemben. Az ellentétes különérdek ugyanis igen sokáig nem nyilvánul meg az összes munkás számára látható formában, olyannyira, hogy

gyakran még ideológiai képviselőinek sincs sejtelmük róla, hogy már régen eltértek az egész osztály útjától. Nagyon könnyű tehát pusztán „elméleti nézeteltérésnek", pusztán „taktikai különbségnek" föltüntetni a munkások előtt. A munkások forradalmi ösztöne, amely arra elég erős ugyan, hogy hatalmas, spontán tömegakciókat robbantson ki, ahhoz már nem elég, hogy fenn is tartsa, hozzáférhetővé tegye az egész osztály számára is az osztálytudatnak azt a fejlettségi fokát, amelyet egy-egy spontán akcióban kifejlesztett.

Már önmagában ezért elengedhetetlen – érvel Lenin – az osztály teljesen tudatos elemeinek szervezeti önállósága. De az is megmutatkozik a fenti gondolatmenetben, hogy *a lenini szervezeti forma elválaszthatatlanul összekovácsolódik a közelgő forradalom előrelátásával.* Hiszen csak ebben az összefüggésben válik sorsdöntővé és végzetessé minden eltérés az osztály helyes útjától; csak ebben az összefüggésben válhat óriási horderejűvé az egész osztály számára egy látszólag apró napi kérdés eldöntése; csak ebben az összefüggésben életkérdés a proletariátusnak, hogy az osztályhelyzetének valóban megfelelő gondolkodás és cselekvés mintáját világosan, látható alakban maga előtt tudja.

A forradalom aktualitása egyben azt jelenti, hogy a forrongás, a régi társadalmi kapcsok meglazulása semmiképpen sem korlátozódik a proletariátusra, hanem kiterjed a társadalom minden osztályára. Lenin szerint a forradalmi helyzet biztos jele az, hogy „az »alul levők« nem akarnak a régi módon élni, és a »felül levők« nem tudnak a régi módon élni"; „nem lehetséges forradalom össznemzeti (mind a kizsákmányoltakat, mind a kizsákmányolókat érintő) válság nélkül". Minél mélyebb a válság, annál jobbak a forradalom

kilátásai. Ám minél mélyebb a válság, annál több rétegére terjed ki a társadalomnak, annál heterogénebbek az elemi erők, amelyek keresztezik egymást benne, annál inkább zavarossá és ingadozóvá válnak az erőviszonyok a két osztály, a burzsoázia és a proletariátus között, amelynek harcától – végül is – az egész sorsa függ. *Ha tehát a proletariátus győzni akar ebben a harcban, akkor támogatnia és serkentenie kell minden áramlatot, amely hozzájárul a polgári társadalom felbomlasztásához; arra kell törekednie, hogy minden elnyomott réteg minden mozgalmát beolvassza az összmozgalomba, függetlenül az elnyomás jellegétől, amely a réteget sújtja, és legyen bármennyire elemi, bármilyen homályos a réteg mozgalma.* S a forradalmi időszak közeledésekor a régi társadalom elégedetlen elemei tényleg csatlakozni akarnak a proletariátushoz, vagy legalábbis kapcsolatot keresnek vele. Ebben azonban nagy veszélyek is rejlenek. Ha ugyanis a proletariátus pártja nem oly módon van megszervezve, hogy politikájának osztályszerű helyessége eleve biztosítva van, úgy a forradalmi helyzetben egyre szaporodó szövetségesek nem segítik, csak megzavarják. A társadalom többi elnyomott rétegei (a parasztok, a kispolgárok, az értelmiségiek) – érthető módon – nem ugyanazokat a célokat akarják elérni, mint a proletariátus. A proletariátus viszont – ha tudja, hogy mit akar, mit kell osztályhelyzetének megfelelően akarnia – nemcsak önmagát, ezeket a rétegeket is kimentheti a társadalmi szorongatottságból. Ám ha osztálytudatának harcos hordozója, a párt nem biztos abban, hogy milyen úton kell a proletariátusnak haladnia, ha szervezete nem biztosítja eleve a proletár jelleget, akkor ezek a rétegek beözönlenek a pártba, letérítik azt a helyes útról, és a szövetség, amely

világosan osztályjellegű szervezeti forma esetén segítette volna a forradalmat, így a forradalom legfőbb veszélyeztetőjévé válik.

A lenini szervezeti gondolatnak tehát szükségképpen két pólusa van: a legszigorúbb válogatás a párttagok proletár osztálytudatának tekintetében – és a legteljesebb szolidaritás minden elnyomottal, a legteljesebb támogatás a tőkés társadalom minden kizsákmányoltjának. Ez a szervezeti koncepció dialektikus módon egyesíti a céltudatos zártságot az egyetemességgel, a forradalom szigorúan proletár célú vezetését annak általános nemzeti (és nemzetközi) jellegével. A mensevik szervezeti koncepció legyengíti és összekeveri ezeket a pólusokat, dialektikus egység helyett kompromisszumba kényszeríti és *magán a párton belül* egyesíti őket. Elzárkózik a kizsákmányoltak széles rétegeitől (pl. a parasztoktól), de a legkülönbözőbb érdekcsoportokat olvasztja be a pártba, s így lehetetlenné teszi az egységes gondolkodást és cselekvést. Ahelyett hogy segítene kellő világossággal kijelölni *a győzelmet eldöntő frontot, a proletariátus és a burzsoázia frontját* az összevissza küzdő osztályok kavargó harcában (hiszen a forradalmi helyzetek éppen az egész társadalom mélyen felkavarodott és kaotikus állapotában nyilvánulnak meg), ahelyett hogy a proletariátus köré gyűjtené a többi elnyomott, de világos célkitűzésekkel nem rendelkező csoportot – az ilyen párt maga is a különböző érdekcsoportok kaotikus keverékévé válik. Az ilyen párt csak belső kompromisszumok árán tudja egyáltalán rászánni magát a cselekvésre, és hol a világosabban látó, hol az elemibb erővel fellépő csoportok uszályába kerül, vagy végül is arra kényszerül, hogy fatalista módra puszta szemlélője legyen az eseményeknek.

A lenini szervezeti gondolat *kétszeresen szakított a mechanikus fatalizmussal:* szakított azzal a fatalizmussal, amely a proletariátus osztálytudatát az osztályhelyzet mechanikus termékének tekintette, s szakított azzal, amely magában a forradalomban is olyan fatalisztikusan kirobbanó gazdasági erők mechanikus hatását látta, amelyek a proletariátust – a forradalom objektív feltételeinek kellő „érettsége" esetén – automatikusan győzelemre viszik. Ha arra kellene várni, hogy a proletariátus egységesen és világos tudattal induljon a döntő harcba, akkor sohasem jönne létre forradalmi helyzet. Egyrészt mindig lesznek – s minél fejlettebb a kapitalizmus, annál inkább lesznek – olyan proletárrétegek, amelyek tétlenül nézik saját osztályuk szabadságharcát, sőt, átállnak az ellenség táborába. Másrészt a proletariátus magatartása, elszántsága és osztálytudatának fejlettsége semmiképpen sem adódik fatalisztikus szükségszerűséggel osztályhelyzetéből.

Magától értetődik, hogy önmagában a világ legnagyobb és legjobb pártja sem képes arra, hogy forradalmat „csináljon". De hogy a proletariátus miképpen reagál egy helyzetre, az nagymértékben függ attól, hogy a párt milyen világosan és milyen erőteljesen tudja kifejezésre juttatni az osztály céljait. *Ily módon a forradalom aktualitásának korszakában teljesen új értelmet kap a régi probléma, hogy lehet-e „csinálni" a forradalmat vagy sem.* S ezzel a jelentésváltozással megváltozik a párt és az osztály viszonya is, megváltozik a szervezeti kérdések jelentősége a párt és az összproletariátus szempontjából. A régi kérdésfeltevés – lehet-e forradalmat „csinálni"? – a történelmi folyamat szükségszerűségének és a cselekvő párt aktivitásának merev, dialektikátlan elválasz-

tásán alapult. Ezen a szinten, ahol forradalmat „csinálni" annyit tesz, mint elővarázsolni a forradalmat a semmiből, határozott nemmel kell válaszolnunk a kérdésre. A forradalom korszakában azonban valami egészen mást jelent a párt aktivitása. A kor alapjellege forradalmi, így bármely pillanatban akut forradalmi helyzet alakulhat ki. Kialakulásának időpontja és körülményei szinte sohasem határozhatók meg előre. De annál inkább meghatározhatók a tendenciák, amelyek elvezetnek kialakulásához, s a forradalmi helyzetben majdan követendő helyes cselekvés alapvonalai. A párt aktivitása ezeken a történelmi ismereteken alapul. *A pártnak elő kell készítenie a forradalmat.* Vagyis, egyrészt meg kell kísérelnie (a proletariátus és a többi elnyomott réteg tevékenységére gyakorolt befolyásával), hogy *meggyorsítsa* a forradalmi tendenciák érését. Másrészt ideológiailag, taktikailag, anyagilag és szervezetileg fel kell készítenie a proletariátust a helyes cselekvésre az akut forradalmi helyzetben.

És ezzel új távlatból tűnnek elénk a párt belső szervezeti kérdései is. Mind a régi – Kautsky által is képviselt – felfogás, mely szerint a szervezet a forradalmi tevékenység *feltétele,* mind Rosa Luxemburg felfogása, mely szerint a szervezet a tömegmozgalom *terméke,* egyoldalúnak és dialektikátlannak mutatkozik ebben a perspektívában. A forradalom előkészítésének feladata egyidejűleg és egyazon intenzitással létrehozóvá *és* létrehozottá is teszi a pártot, a párt feltétele *és* terméke is a forradalmi tömegmozgalomnak. A párt tudatos aktivitása ugyanis a gazdasági fejlődés szükségszerűségének világos felismerésén alapul: szigorúan zárt szervezete állandó és termékeny kölcsönhatásban van a tömegek elemi törekvéseivel és szenvedésteli életével. Rosa Luxemburg helyenként

igen közel járt e kölcsönhatás felismeréséhez. De nem ismerte föl *a tudatos és aktív elem* szerepét benne. Ezért volt képtelen megérteni a lenini pártkoncepció döntő pontját, a párt előkészítő funkcióját; ezért kellett a legdurvább módon félreértenie az összes ebből következő szervezeti elvet.

Maga a forradalmi helyzet természetesen nem lehet a párt tevékenységének terméke. A párt feladata előre látni, hogy milyen irányt vesz az objektív, gazdasági erők fejlődése; előre látni, hogy milyen magatartást kell tanúsítania a munkásságnak az így létrejövő helyzetben. A pártnak – az előrelátásnak megfelelően – mind szellemileg, mind anyagilag és szervezetileg a lehető legjobban fel kell készítenie a proletariátus tömegeit az elkövetkezőkre. Tudatosítania kell bennük, hogy mik lesznek az érdekeik ebben a helyzetben. Maguk a létrejövő események és helyzetek azonban a tőkés termelés vakon és természettörvényként ható gazdasági erőinek termékei. Ám ezt sem szabad mechanikus-fatalisztikus módon felfogni. Az orosz mezőgazdasági feudalizmus felbomlásának példáján láthattuk, hogy a gazdasági felbomlási folyamat szükségszerűen létrejövő terméke ugyan a tőkés fejlődésnek, de osztályszerű hatásai, a belőle létrejövő új osztályrétegződések semmiképpen sem következnek egyértelműen önmagában ebből a folyamatból, s ezért nem is érthetők meg egyedül belőle. Alakulásuk a környezettől függ, amelyben létrejönnek. Irányukat végül is az egész társadalom sorsa dönti el, amelynek csak részei ezek a folyamatok. S ebben az egészben meghatározó szerepet játszanak az osztályok spontán-elemi módon kitörő vagy tudatosan vezetett cselekedetei. Annál inkább meghatározó ez a szerep, minél mélyebben fel van kavarodva a társadalom, minél kevésbé, mi-

nél rosszabbul működik „normális" struktúrája, minél jobban megbomlott a társadalom szociális és gazdasági egyensúlya – annál inkább, minél forradalmibb a helyzet. Ebből következik, hogy a kapitalizmus korszakában nem egyszerű módon, nem egyenes vonalban megy végbe a társadalom összfejlődése. Inkább arról van szó, hogy az erők összetalálkozásából olyan helyzetek alakulnak ki a társadalmi egészben, amelyekben lehetőség nyílik egy bizonyos tendencia megvalósítására – de csak akkor, ha helyesen mérik fel és ennek megfelelően ki is használják a helyzetet. Ha viszont elszalasztják a lehetőséget, nem tudják levonni a megfelelő következtetéseket, akkor a gazdasági erők fejlődése, amely látszólag ellenállhatatlanul hajszolta ebbe a helyzetbe a társadalmat, nem követi többé ugyanolyan makacsul a régi irányt, sőt, nagyon gyakran éppen az ellenkező irányra vált át. (Gondoljunk csak arra, hogy mi történt volna Oroszországban, ha a bolsevikok nem ragadják magukhoz a hatalmat 1917 novemberében, ha nem hajtják végre a földreformot. Nem teljesen kizárt, hogy az ellenforradalmi, de a forradalom előtti cárizmushoz képest modern kapitalista rendszer a „porosz úton" oldotta volna meg az agrárkérdést.)

Csak akkor érthetjük meg a proletariátus pártjának szerkezetét, ha ismerjük a történelmi környezetet, amelyben a pártnak működnie kell. A szervezeti megoldás azokon az óriási, világtörténelmi feladatokon alapszik, amelyeket a kapitalizmus alkonyának korszaka állít a proletariátus elé, azon az óriási világtörténelmi felelősségen, amelyet e feladatok a proletariátus tudatos vezető rétegére rónak. A párt – a társadalmi totalitás megismerése alapján – az összproletariátusnak (s ezen keresztül az összes elnyomott embernek, az

emberiség jövőjének) az érdekeit képviseli, ezért minden ellentétet egyesítenie kell önmagában, amelyekben ezek a társadalmi egész lényege által kitűzött feladatok kifejeződnek. Már utaltunk rá: a párttagokat ki kell válogatni a tömegekből, mégpedig a legszigorúbb elvek alapján, világos osztálytudatot kell követelni tőlük, feltétlen odaadást a forradalom ügye iránt – de a kiválasztás elvét egyesíteni kell a szenvedő és küzdő tömegek életében való teljes feloldódás elvével. Mindenképpen szektává lesz a legjobb forradalmárokból álló csoport is, ha kizárólag a kiválasztás elvét akarja érvényesíteni, ha nem törekszik arra, hogy az ellentétes pólus követelményeit is kielégítse. (Ezért harcolt Lenin a „baloldaliság" ellen, az otzovizmustól a K.A.P.-ig, és még tovább.) A párttagok elé állított szigorú követelményrendszer csak eszköz arra, hogy az egész munkásosztály (s ezen túl a kapitalizmus minden kizsákmányolt rétege) számára tudatossá, láthatóvá tegyük igazi érdekeit, tudattalan cselekedeteinek, homályos gondolatainak és zavaros érzéseinek valóságos alapját.

De a tömegek csak cselekvés közben tanulnak, csak a harcban tudatosítják érdekeiket. Mégpedig abban a harcban, amelynek állandóan változnak a gazdasági-társadalmi alapjai, s amelyben ezért *szakadatlanul átalakulnak a küzdelem feltételei és eszközei is.* A proletariátus vezető pártja csak akkor töltheti be hivatását, ha *mindig egy lépéssel előtte* jár a tömegeknek, hogy mutassa az utat nekik. De mindig csak *egy* lépéssel szabad előremennie, ha valóban az *ő* harcukat akarja vezetni. Az elméleti világosság, amelyet a párt képvisel, csak akkor ér valamit, ha nemcsak az elmélet általános, pusztán teoretikus helyességét jelenti, hanem a konkrét helyzetek konkrét elemzésében is megnyilvánul, ha a helyes elméletek

mindig a konkrét helyzetek értelmét világítják meg. A pártnak tehát egyrészt elméletileg elég szilárdnak kell lennie, hogy képes legyen a tömegek minden ingadozásával dacolva – még az időleges elszigetelődést is kockáztatva – megmaradni a helyes úton. Másrészt viszont elég rugalmasnak és tanulékonynak kell lennie ahhoz, hogy a tömegek minden megnyilatkozásából, legyen bár mégoly zavaros is az, ki tudja olvasni a forradalmi lehetőségeket, amelyeket maguk a tömegek nem tudatosítanak.

Csak a legszigorúbb fegyelem alapján lehetséges az ilyen alkalmazkodás az összesség életéhez. Ha a párt nem képes arra, hogy a helyzetről kialakított általános ismereteit pillanatról pillanatra hozzáigazítsa a szakadatlanul változó szituációhoz, akkor az események mögött kell kullognia, vezetőből vezetett lesz, elveszti kapcsolatát a tömegekkel, és szervezetileg is felbomlik. A szervezetnek következésképpen állandóan a legfeszesebben és a legpontosabban kell működnie, hogy amikor ilyen alkalmazkodásra van szükség, azon nyomban cselekedni tudjon. S mindez egyben azt is jelenti, hogy a hajlékonyság követelményét állandóan alkalmazni kell magára a szervezetre is. Valamely szervezeti forma, amely meghatározott helyzetben és meghatározott célok szolgálatában jól bevált, a fejlődés akadálya lehet a harc megváltozott körülményei között.

A történelem lényegéhez tartozik ugyanis, hogy mindig *újat* hoz létre. Az új dolgokat nem lehet előre kiszámítani valamiféle tévedhetetlen elméletből: a harcban kell észrevenni első csíráikat, és a harcban kell elméleti tudássá tenni ezeket az első felismeréseket. A pártnak nem az a feladata, hogy valamiféle absztrakt módon kiagyalt magatartási formát

kényszerítsen a tömegekre. Ellenkezőleg, szakadatlanul *tanulnia* kell a tömegek harcából és harci módszereiből. De a tanulásban is aktívnak kell lennie, tevőlegesen elő kell készítenie a következő forradalmi akciókat. A pártnak tudatossá kell tennie, össze kell kapcsolnia a forradalmi küzdelmek totalitásával, amit a tömegek spontán módon, helyes osztályösztönnel föltaláltak; ahogy Marx mondja, meg kell magyaráznia a tömegeknek saját akcióikat, hogy ily módon ne csak fönntartsa a proletariátus forradalmi tapasztalatainak folyamatosságát, hanem tudatosan és tevőlegesen serkentse e tapasztalatok továbbfejlődését. A szervezetnek eszközként kell beilleszkednie ezeknek a tapasztalatoknak és felismeréseknek, valamint a belőlük származó gyakorlati következtetéseknek az összefüggésébe. Ha ez nem történik meg, akkor nem képes megérteni és ellenőrizni a dolgok fejlődését, s a fejlődés fölbomlasztja a szervezetet. Ezért *végzetes minden elméleti dogmatizmus és minden szervezeti megmerevedés a pártra nézve.* Mert – ahogy Lenin mondja – „a harc minden új, új veszélyekkel járó és új áldozatokat követelő formája szükségképpen »dezorganizáló« módon hat a szervezetekre, ha azok nem készültek föl ezekre a harci formákra". A pártnak kötelessége – sőt, éppen ez az első kötelessége –, hogy tudatosan és szabadon levonja a szükséges következtetéseket a saját szervezetére nézve is; át kell alakulnia, mielőtt akuttá válna a dezorganizáció veszélye, s átalakulásával a tömegeket is serkentenie kell önmaguk megváltoztatására.

Taktika és organizáció csak két oldala ugyanannak az egésznek. *Csak mindkét oldal egyidejű figyelembevételével lehet valóságos eredményeket elérni.* Mindkét oldalon következetesnek és rugalmasnak kell lennünk; kérlelhetetlenül

ragaszkodnunk kell az elvhez, de állandóan nyitott szemmel kell figyelnünk az új fordulatokra. Sem a taktikában, sem a szervezésben nincs olyan megoldás, amely önmagában véve lenne jó vagy rossz. Csak az egészre, a proletárforradalom sorsára való vonatkozásában válik helyessé vagy hamissá egy gondolat, egy rendszabály. Ezért volt, hogy pl. Lenin – az első orosz forradalom után – ugyanolyan elkeseredetten harcolt mind azok ellen, akik fel akarták adni az állítólag haszontalan és szektás illegalitást, mind azok ellen, akik fenntartás nélkül átadták magukat az illegalitásnak, és elutasították a legális lehetőségeket; ugyanolyan szigorúan bírálta a parlamentarizmusban való teljes feloldódást, mint az elvi antiparlamentarizmust.

Lenin sohasem volt utópista a politikában, s korának emberanyagát illetően sem táplált illúziókat. „Olyan emberekkel akarjuk felépíteni a szocializmust – írta a győzelmes proletárforradalom első hőskorában –, akiket a kapitalizmus nevelt és durvított el, akik durvák, de ezáltal harcedzettek is lettek." Az óriási követelmények, amelyeket a lenini szervezeti gondolat a hivatásos forradalmárok elé állít, önmagukban véve semmiképpen sem utópikusak. De természetesen nem is állnak meg az élet megszokottságainak felszínénél, az adott tényeknél, az empiriánál. A lenini szervezet maga is dialektikus – tehát nemcsak terméke, hanem tudatos serkentője is a dialektikus történelmi fejlődésnek –, amennyiben *egyidejűleg terméke és teremtője önmagának.* A pártot az emberek csinálják, fejlett osztálytudat és sok odaadás kell ahhoz, hogy valaki részt akarjon és részt tudjon venni a párt munkájában; de igazi hivatásos forradalmárokká csak a szervezetben és a szervezet által válnak az embe-

rek. A jakobinus, aki a forradalmi osztállyal szövetkezik, elszántságával, tettrekészségével, tudásával és lelkesedésével világos formát ad az osztály cselekvésének. De tevékenységének tartalmát és irányát mégis mindig az osztály társadalmi léte és abból kiemelkedő osztálytudata szabja meg. Tevékenysége csak a legmagasabb fokra emeli, nem helyettesíti az osztály tevékenységét. A proletárforradalom vezetésére hivatott párt még nincs készen, amikor vállalja vezető szerepét: *önmagában a párt is semmi, de válik valamivé.* A párt és az osztály termékeny kölcsönhatásának folyamata megismétlődik – természetesen megváltozott formában – a párt és a párttagok viszonyában. Mert ahogy Marx mondja Feuerbach-aforizmáiban, „az a materialista tanítás, hogy az emberek a körülményeknek és a nevelésnek a termékei, megváltozott emberek tehát más körülményeknek és változott nevelésnek termékei, megfeledkezik arról, hogy a körülményeket éppen az emberek változtatják meg, és hogy a nevelőt magát is nevelni kell". A párt lenini koncepciója a leghatározottabb szakítást jelenti a marxizmus mechanikus és fatalista vulgarizációjával. Ez a koncepció a marxizmus igazi lényegének, legmélyebb tendenciájának gyakorlati megvalósulása: „A filozófusok a világot csak különbözőképpen *értelmezték*; de a feladat az, hogy *megváltoztassuk.*"

4. Az imperializmus: világháború és polgárháború

De valóban beléptünk-e már a döntő forradalmi harcok periódusába? Eljött-e már az idő, amikor a proletariátusnak be kell töltenie világot átalakító hivatását, ha nem akar el-

pusztulni? Kétségtelen ugyanis, hogy a proletariátus semmiféle ideológiai vagy szervezeti érettsége sem kényszerítheti ki ezt a döntést, ha az érettség és harckészség nem a világ objektív gazdasági-társadalmi helyzetéből fakad, amely maga kényszerít dönteni. Egyetlen esemény alapján, legyen akár győzelem, akár vereség, lehetetlen válaszolni a kérdésre. Sőt, ha a maga elszigetelt egyediségében tekintjük az eseményt, még azt sem tudjuk megállapítani, hogy egyáltalán győzelemről vagy vereségről van-e szó: világtörténelmi mértékkel mérve csak a társadalmi-történelmi fejlődés egészével való összefüggésében válik egy esemény győzelemmé vagy vereséggé.

Vegyük az orosz szociáldemokraták vitáját, amely az első forradalom idején tört ki (amikor a szociáldemokrácia még magában foglalta mind a mensevikeket, mind a bolsevikokat), s a forradalom bukása után érte el tetőpontját. Azon a kérdésen vitáztak, hogy 1847-et vagy 1848-at írjanak-e az orosz forradalom naptárába, hogy a döntő forradalom *előtt* vannak-e még vagy már *leveretése után*. A kérdés elkerülhetetlenül túlvitte őket a szűkebb értelemben vett orosz problémákon, mert nem lehet válaszolni rá, ha előbb nincs eldöntve az egész korszak alapvető jellegének kérdése. A szűkebb, a sajátosan orosz kérdést, hogy polgári vagy proletárforradalom volt-e 1905-ben, hogy a munkások proletárforradalmi magatartása helyes volt-e vagy „hibás", ezt a kérdést is csak ebben az összefüggésben lehet megválaszolni. S már határozott fölvetése is megmutatja, hogy milyen irányban kell keresni a választ. Hiszen a munkásmozgalom baloldalának és jobboldalának elválása Oroszországon kívül is egyre inkább abban a vitában megy végbe, amely korunk alapvető

jellegének kérdése körül forog. Arról folyik a vita, hogy bizonyos, egyre jobban szembetűnő gazdasági jelenségek (a tőkekoncentráció, a nagybankok növekvő súlya, a gyarmatosítás stb.) csupán a kapitalizmus „normális" fejlődésének mennyiségi fokozódását jelentik-e, vagy pedig a kapitalizmus új korszakának, az imperializmusnak a közeledésére kell következtetni belőlük. Hogy „véletlenszerűeknek", „epizodikusaknak" kell-e tekinteni a viszonylag békés időszak után mind gyakoribbá váló háborúkat (a búr háború, a spanyol–amerikai, az orosz–japán háború stb.), vagy pedig az egyre erőszakosabbá váló háborúk korszakának előjelét kell látni bennük. S végül, ha a kapitalizmus valóban új fejlődési szakaszba lépett, alkalmasak lesznek-e a proletariátus régi harci módszerei, hogy osztályérdekeit a megváltozott feltételek között is érvényre tudja juttatni. Csupán sajátosan helyi jelentőségűeknek vagy esetleg „hibáknak", „eltévelyedéseknek" kell-e tekintenünk tehát a proletár osztályharcnak azokat az új formáit (a tömegsztrájkot, a fegyveres felkelést stb.), amelyek az orosz forradalomban alakultak ki, vagy pedig éppen ezek az első, helyes osztályösztönnel véghezvitt spontán kísérletek, megtalálni az új világhelyzetnek megfelelő cselekvés módját.

Tudvalevő, hogy mi volt Lenin gyakorlati válasza erre a kérdéskomplexumra. Abban a tényben fejeződik ki a legvilágosabban ez a válasz, hogy Lenin – nem sokkal az orosz forradalom leveretése után, amikor még jócskán visszhangzott a mensevikek jajveszékelése, hogy az orosz munkások hibáztak, „túl messzire" mentek – már a stuttgarti kongresszuson felvette a harcot, hogy a II. Internacionálé világosan és élesen foglaljon állást az imperialista világháború köz-

vetlenül fenyegető veszélye ellen, s arra törekedett, hogy az állásfoglalás mondja ki azt is, *mit kell tenni a háború ellen.*

Lenin és Luxemburg kiegészítési indítványát Stuttgartban elfogadták, és később a koppenhágai és baseli kongresszusokon is megerősítették. Vagyis a II. Internacionálé hivatalosan elismerte, hogy világháborús veszély fenyeget, és a proletariátusnak forradalmi módon harcolnia kell ellene. Lenin tehát látszólag nem állt egyedül ezzel a nézetével. Ahogy látszólag azzal a közgazdaságtani felismeréssel sem, hogy az imperializmus új fejlődési szakasza a kapitalizmusnak. Az egész baloldal, sőt a II. Internacionálé centrumának és jobbszárnyának egyes csoportjai is elismerték a gazdasági tények fennállását, amelyeken az imperializmus alapul. Hilferding megkísérelte, hogy kidolgozza ezeknek az új jelenségeknek a közgazdaságtani elméletét; Rosa Luxemburgnak pedig sikerült is az imperializmus gazdasági összkomplexumát az újratermelési folyamat szükségszerű következményeként ábrázolnia: az imperializmust ily módon szervesen beillesztette a történelmi materializmus történelemelméletébe, s ezzel megadta az „összeomlási elmélet" konkrét gazdasági alapját. Mégsem volt véletlen, hogy Lenin 1914 augusztusában – s még sokáig azután is – teljesen egyedül állt a világháborúval szembeni fellépésével. És nem pszichológiai vagy morális oka volt, hogy egyedül maradt; elfogadhatatlan magyarázat, hogy azok, akik korábban ugyanolyan „helyesen" ítélték meg az imperializmust, mint ő, most „gyávaságból" meginogtak. Nem! *Az egyes szocialista áramlatok állásfoglalásai 1914 augusztusában egyenes, tárgyi következményei voltak korábbi elméleti, taktikai stb. magatartásuknak.*

Paradoxonnak hangzik, mégis azt kell mondanunk, hogy

Leninnek az imperializmusról kialakított elképzelése egyrészt jelentős elméleti teljesítmény, másrészt viszont mint tisztán közgazdaságtani elmélet, kevés valóban új dolgot tartalmaz. Sok tekintetben Hilferdingre épül, s tisztán közgazdaságtani szempontból nem is hasonlítható a marxi újratermelési elmélet Rosa Luxemburgtól származó, csodálatosan mély és nagyarányú továbbfejlesztéséhez. Lenin fölénye abban van, hogy neki sikerült *konkrétan összekapcsolni az imperializmus közgazdaságtani elméletét a kor valamennyi politikai kérdésével.* Ez az ő egyedülálló elméleti teljesítménye: az új fejlődési szakasz gazdaságtanát a kialakult világhelyzet megkívánta összes konkrét cselekvés vezérfonalává tette. Ezért utasította el pl. a háború alatt „imperialista ökonomizmusként" egyes lengyel kommunisták bizonyos – szélsőségesen baloldali – nézeteit. Ezért az a fő érve Kautsky „ultraimperializmus"-elmélete ellen – amely azon a reményen alapult, hogy a világháború csak „véletlenszerű", sőt „helytelen" út a békés világtröszthöz –, hogy Kautsky elválasztotta egymástól az imperializmus gazdaságtanát és politikáját. Természetesen Rosa Luxemburgnak (Pannekoeknek és a többi baloldaliaknak) az imperializmuselmélete semmiképpen sem vádolható ökonomizmussal a szó tulajdonképpeni, szűkebb értelmében. Mindenekelőtt Luxemburg, de a többiek is éppen azokat a pontokat jelölik ki az imperializmus gazdasági szerkezetében, ahol az szükségképpen politikai következményeket von maga után (gyarmatosítás, hadiipar stb.). De a politikának és a közgazdaságtannak ez az összekapcsolása sohasem válik konkréttá. Rosa Luxemburg pl. felülmúlhatatlan módon mutatta meg, hogy a felhalmozási folyamat következtében elkerülhetetlenné válik az át-

menet az imperializmusba, a gyarmati piacokért és nyersanyagokért, a tőkekivitel lehetőségeiért vívott harc korszakába; hogy ez a korszak – a kapitalizmus fejlődésének utolsó szakasza – szükségképpen a világháborúk korszakává válik. De ezzel még csak az *egész* korszak elméletét, még csak a modern imperializmus *általános* elméletét alapozta meg. S az általános elmélettől ő sem tudta megtalálni az átmenetet a konkrét napi követelésekhez; így a Junius-brosúra konkrét kérdéseket taglaló részei semmiképpen sem logikus következményei elméleti főművének, *A tőke felhalmozásá*-nak. Rosa Luxemburgnak nem sikerült az egész korszak helyes elméleti megítélését oly módon konkretizálnia, hogy megtalálja azokat a valóságos mozgatóerőket, amelyeknek a felbecsülése és forradalmi kiaknázása a marxista elmélet gyakorlati feladata.

De rosszul adunk számot Lenin e tekintetben megnyilvánuló fölényéről, ha azzal véljük elintézni a dolgot, hogy megállapítjuk „politikai zsenialitását", „gyakorlati éleslátását" stb. Lenin fölénye valójában *tisztán elméleti fölény* az *összfolyamat* megítélésében. Lenin ugyanis soha életében nem hozott egyetlen gyakorlati döntést sem, amely ne éppen elméleti beállítottságának tárgyi és logikai következménye lett volna. Ennek az elméleti beállítottságnak természetesen az volt az alapvető maximája, hogy mindig a konkrét helyzetek konkrét elemzéséből kell kiindulni, ám a dialektikus gondolkodás számára ez korántsem jelenti azt, hogy a kérdések áttevődnének a „reálpolitikai" gyakorlatiasság síkjára. A marxisták számára *a konkrét helyzetek konkrét elemzése* nem ellentéte a „tiszta" elméletnek, hanem *éppen a valódi*

elméleti munka csúcspontja, az a pont, ahol az elmélet betölti hivatását, átmegy a gyakorlatba.

Lenin elméleti fölénye azon alapul, hogy Marx utódai közül senkinek a látókörét sem korlátozták olyan kevéssé a kapitalista környezet fetisisztikus kategóriái, mint az övét. A marxi közgazdaságtani elmélet ugyanis éppen abban múlja felül minden elődjét és követőjét, hogy Marxnak a maga módszerével sikerült még ott is úgy megfogalmaznia a problémákat, hogy a „tisztán gazdasági" kategóriák mögött láthatóvá váljanak azoknak az osztályoknak a fejlődési folyamatai, amelyeknek a társadalmi létét ezek a gazdasági kategóriák kifejezik, ahol a kérdések rendkívüli bonyolultsága miatt úgy remélik, hogy kizárólag tisztán gazdasági (tehát tisztán fetisisztikus) kategóriákkal lehet dolgozni. (Gondoljunk az állandó és a változó tőke megkülönböztetésére, szemben az álló- és a forgótőke klasszikus megkülönböztetésével. A marxi megkülönböztetés nélkül nem derülhetett volna fény a polgári társadalom osztálystruktúrájára. Az értéktöbblet problémájának marxi megfogalmazása eleve magában foglalja a burzsoázia és a proletariátus közti osztályrétegződést. Az állandó tőke növekedésének tendenciája az egész társadalom fejlődésének dinamikus összefüggésében mutatja meg ezt a viszonyt, s egyben a különböző tőkés csoportoknak az értéktöbblet felosztásáért vívott harcát is leleplezi.)

Lenin – Rosa Luxemburggal ellentétben – nem annyira az imperializmus gazdaságilag szükségszerű kialakulását és gazdasági korlátait vizsgálja, mint inkább azokat a konkrét osztályerőket, amelyeket az imperializmus felszabadít. Lenin imperializmuselmélete *annak a konkrét világhelyzetnek az elmélete, amely az imperializmus kialakulásával jött létre.*

Elsősorban ez a konkrét világhelyzet és a benne végbemenő osztályrétegződések érdeklik, amikor a monopolkapitalizmus lényegét kutatja. Az érdekli, hogy de facto hogyan osztották fel a földet a nagy gyarmattartó hatalmak; azt vizsgálja, hogy miként módosítja a tőke koncentrációjának mozgása a burzsoázia és a proletariátus belső rétegződését (teljesen élősdi járadékosrétegek, munkásarisztokrácia stb.). És legfőképpen: hogyan teszi a monopolkapitalizmus mozgása az egyes országok fejlődésének egyenlőtlen üteme miatt tárgytalanná az „érdekövezetek" korábban kialakult békés felosztását és a hasonló kompromisszumokat? Hogyan kergeti ez a mozgás olyan konfliktusokba a világot, amelyeket csak erőszakos eszközökkel, háborúval lehet megoldani?

Az imperializmus lényege a monopolkapitalizmus, és a háború a mind nagyobb koncentrációra, az abszolút monopóliumra való törekvés szükségszerű folyománya és megnyilvánulása. Ezt kellett látni ahhoz, hogy világossá váljék a társadalom egyes rétegeinek viszonya a háborúhoz. S kiderült, hogy naiv illúzionizmus – Kautsky módjára – azt képzelni, hogy a polgárságnak azok a részei, amelyek közvetlenül „nem érdekeltek" az imperializmusban, vagy egyenesen károsodnak általa, mozgósíthatók az imperializmus ellen. A monopolista fejlődés nemcsak az egész burzsoáziát ragadja magával, de támogatókra talál a – mindig is ingadozó – kispolgárságban, sőt (természetesen csak átmenetileg) még a proletariátus egyes csoportjaiban is. Még sincs igazuk a kishitűeknek, nem igaz, hogy a forradalmi munkásosztály elszigetelődik, ha kérlelhetetlenül elutasítja az imperializmust. A tőkés társadalom fejlődése mindig ellentmondásos, ellentétekben halad előre. A világtörténelemben először a monopolkapitalizmus

teremti meg a világgazdaságot a szó voltaképpeni értelmében: ezért a monopolkapitalizmus háborúja a legelső világháború is a szó szoros értelmében. S ez mindenekelőtt azt jelenti, hogy a történelemben először fordul elő, hogy a kapitalizmus által elnyomott és kizsákmányolt nemzetek nem egymástól elszigetelten harcolnak elnyomóik ellen, hanem egész egzisztenciájukban ragadja el őket a háború örvénye. A fejlett gyarmatosítási politika már nem korlátozódik egyszerűen a gyarmatok kirablására, ahogy az a tőkés fejlődés kezdetén történt, hanem *át is alakítja társadalmi struktúrájukat, kapitalizálja őket.* A cél természetesen most is a minél nagyobb kizsákmányolás (tőkekivitel stb.), a megváltozott politikának mégis az a következménye – bár ez természetesen nem állt az imperializmus szándékában –, hogy létrejön a gyarmati országok saját polgári fejlődésének bázisa, ami pedig szükségszerűen azzal az ideológiai következménnyel jár, hogy *megkezdődik a nemzeti függetlenségért vívott harc.* Az is hozzájárul ehhez, hogy az imperialista hatalmak minden rendelkezésükre álló embertartalékot mozgósítanak a háborúban, a gyarmati népeket részben aktívan is bevonják a harcba, részben pedig még gyorsabban fejlesztik a gyarmati országok iparát; a folyamat tehát mind gazdaságilag, mind ideológiailag felgyorsul.

De a gyarmati népek helyzete csak a legszélsőségesebb példája az imperializmus és az általa kizsákmányolt tömegek viszonyának. Az átmenet az egyik történelmi korszakból a másikba sohasem mechanikusan játszódik le; nem igaz, hogy az új termelési mód csak akkor jelenhet meg és válhat történelmileg hatékonnyá, amikor a régi már teljesen elvégezte a maga társadalomformáló küldetését. A termelési módok és

a nekik megfelelő társadalmi formák keresztezik egymást, harcolnak egymással a történelemben. Így előfordulhat, hogy bizonyos átalakulások, amelyek önmagukban véve azonos természetűeknek látszanak (pl. a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet), egészen különböző viszonyba kerülnek a társadalmi-történelmi egésszel, és ennek megfelelően egészen új funkciót és jelentőséget kapnak, ha lényegesen eltérő történelmi környezetben játszódnak le.

A feltörekvő kapitalizmus nemzetalkotó tényezőként lépett föl. Európa fejlettebb tőkés termeléssel rendelkező részeiben – nehéz forradalmi harcok során – nagy nemzeteket alakított ki a kis feudális uralmi formák középkori összevisszaságából. A Németország és Itália egységéért vívott harcok ennek az – objektív szempontból – forradalmi küzdelemnek az utolsó csatái. A kapitalizmus ezekben az országokban imperialista monopolkapitalizmussá fejlődött tovább, sőt, még egyes elmaradottabb országokban (Oroszország, Japán) is imperialista formát kezdett ölteni; ez azonban semmiképpen sem jelenti azt, hogy a kapitalizmus a világ többi részében is elvesztette nemzetalkotó funkcióját. Ellenkezőleg: *a kibontakozó kapitalista fejlődés Európa minden korábban „történelem nélküli" népében is nemzeti mozgalmakat hívott életre.* Csakhogy ezeknek a népeknek a „nemzeti felszabadulásért" vívott harca már *elkerülhetetlenül a világhatalmak imperialista versengésének szinterén megy végbe,* s ily módon nem feltétlenül haladó jellegű, mert nem irányulhat kizárólag a belső feudalizmus vagy feudális abszolutizmus ellen. E harcok történelmi jelentősége, történelmi értéke tehát attól függ, hogy milyen konkrét funkciójuk van a konkrét történelmi egészben.

A kérdés fontosságát már Marx is világosan felismerte. Annak idején természetesen túlnyomórészt még csak angol probléma volt az egész: Anglia és Írország viszonyának problémája. Marx a legnyomatékosabban állította, „hogy túl a nemzetközi igazságosságon, az angol munkásosztály emancipációjának is egyik feltétele, hogy a jelenlegi, erőszakkal létrehozott egységet – vagyis Írország rabszolgaságát –, ha lehetséges, egyenlő és szabad szövetség váltsa fel, vagy a teljes elszakadás, ha meg kell lennie". Marx ugyanis világosan látta, hogy Írország kizsákmányolása fontos hatalmi pozíciót biztosít az angol kapitalizmusnak, amely – elsőként – már akkor monopolista jellegű volt. Az angol munkásosztály nem foglalt világosan állást e kérdésben, s Marx jól látta, hogy ez az elnyomottak megosztottságához vezetett, az elnyomottak az elnyomottakkal harcoltak, nem együtt fordultak közös kizsákmányolóik ellen. Csak az Írország nemzeti felszabadulásáért vívott harcban jöhetett volna létre tehát az angol proletariátus és az angol burzsoázia valóban eredményes összeütközése.

De Marxnak ez az elemzése nemcsak a korabeli angol munkásmozgalomban maradt hatástalan, nem tudta befolyásolni a II. Internacionálé elméletét és gyakorlatát sem. Ennek a gondolatnak az életre keltése is Leninre maradt, s a marxi gondolat tovább is fejlődött, konkrétabbá is vált ebben az új életében. Lenin idejére ugyanis napi aktualitás lett az elemzés világtörténelmi időszerűségéből; Lenin nemcsak az elméletben elevenítette fel a marxi gondolatot, hanem átültette a gyakorlatba is. Hogy megértsük ezt az átalakulást, világosan látnunk kell, hogy a probléma, amellyel szembekerültünk, az összes elnyomottak – tehát nemcsak a munkások

– immár valóban világméretű lázadása, *nem más, mint az a probléma, amelyet Lenin kezdettől fogva az orosz agrárkérdés magvának tartott, s amelyet szakadatlanul hangsúlyozott a narodnyikokkal, a legális marxistákkal és az ökonomistákkal szemben.* Az orosz agrárkérdés esetében ugyanis éppúgy arról van szó, amit Rosa Luxemburg a kapitalizmus „külső" piacának nevezett, mint a gyarmati kizsákmányolásában; „külső" piacon ugyanis nem-kapitalista piacot kell értenünk, függetlenül attól, hogy az a politikai országhatárokon kívül vagy belül terül-e el. Az egyre jobban terjeszkedő kapitalizmus nem tud meglenni „külső" piacok nélkül, másrészt viszont az a társadalmi funkciója, hogy kapitalizálja, „belső" – kapitalista – piaccá változtassa őket; felbomlasztja e területek eredeti társadalmi struktúráját, és új tendenciákat, pl. önállósulási törekvéseket hoz létre. Ezt a helyes és nagyarányú történelmi perspektívát Rosa Luxemburg alakította ki, de ő maga ebből a perspektívából sem tudta megtalálni a világháború konkrét kérdésének konkrét megoldását. Helyesen és nagyvonalúan jellemezte az egész korszakot, de csak általában, csak mint egészet tudta jellemezni. Leninre maradt, hogy megtegye az elmélettől a gyakorlathoz vezető lépést. És egy pillanatra sem szabad elfeledkeznünk arról, hogy ez a lépés *egyben elméleti előrelépés is.* Az absztrakttól a konkrétig visz előre.

S ezzel, az aktuális történelmi valóság elvontan helyes megítélésének, az egész imperialista korszak általában vett forradalmi lényegének konkretizálásával, a forradalom sajátos jellegének kérdéséhez jutunk el. Marx egyik legnagyobb elméleti teljesítménye a proletárforradalom és a polgári forradalom pontos megkülönböztetése. Ennek a megkülönböz-

tetésnek óriási gyakorlati-taktikai jelentősége volt a kortársak éretlen illuzionizmusával szemben; másrészt megadta a módszert is, amellyel a korabeli forradalmi mozgalmakból világosan ki lehetett választani a valóban új, a valóban proletárforradalmi elemeket. *A vulgáris marxizmusban azonban mechanikus elválasztássá merevedett ez a megkülönböztetés.* Az opportunisták azt a gyakorlati következtetést vonták le ebből az elválasztásból, hogy joguk van sematikusan általánosítani azt a tapasztalatilag helyes megfigyelést, mely szerint az újkor úgyszólván minden forradalma polgári forradalomként kezdődött el, bármennyire áthatották is a proletariátus akciói és követelései. Az opportunisták szerint az ilyen forradalmakat pusztán polgári forradalomnak kell tekinteni. S a proletariátusnak az a dolga, hogy támogassa *ezeket* a forradalmakat. A proletárforradalom és a polgári forradalom elválasztásából arra következtettek, hogy *a proletariátusnak fel kell adnia a maga saját osztálycéljait.*

A másik oldalon viszont az ultrabaloldaliak, akik keresztülláttak ezen a mechanikus álkövetkeztetésen, és tudatában voltak korunk proletárforradalmi jellegének, maguk is hasonlóképpen veszélyes és hasonlóképpen mechanikus felfogást vallottak a forradalomról. Abból a felismerésből, hogy az imperializmus korának burzsoáziája már eljátszotta a maga haladó világtörténelmi szerepét – ugyancsak a polgári forradalom és a proletárforradalom mechanikus elválasztása alapján –, arra következtettek, hogy *most már a tiszta proletárforradalmak ideje jött el.* S ez a beállítottságuk azzal a veszélyes gyakorlati következménnyel járt, hogy nem vették észre, sőt megvetették és elutasították a felbomlásnak és a felzúdulásnak azokat a mozgalmait, amelyek szükségszerűen

jönnek létre az imperializmus korszakában (agrárkérdés, gyarmati kérdés, nemzeti kérdés), s amelyek *a proletárforradalommal való összefüggésükben objektív forradalmi jelentőséggel bírnak.* A tiszta proletárforradalom teoretikusai önként lemondtak a munkásosztály legfontosabb szövetségeseiről; elhanyagolták a környezetet, amelyben konkréten lehetővé válik a forradalom győzelme; mintegy légüres térben akarták előkészíteni a „tiszta proletárforradalmat". „A tiszta szociális forradalom hívei – írja Lenin – sohasem fogják megérni reményeik megvalósulását, csak szavakban forradalmárok, semmit sem értenek a valóságos szociális forradalomból."

Mert a valóságos forradalom nem más, mint a polgári forradalom dialektikus átmenete proletárforradalomba. Kétségtelen történelmi tény, hogy az osztály, amely a múlt nagy polgári forradalmainak vezetője vagy haszonélvezője volt, azóta objektív értelemben ellenforradalmivá vált; de ez semmiképpen sem jelenti azt, hogy ezzel meg is oldódtak mindazok a társadalmi problémák, amelyek a régi forradalmakat kiváltották, ki is elégültek mindazok a társadalmi rétegek, amelyeknek létérdeke volt e problémák forradalmi megoldása. A burzsoázia ellenforradalmi fordulata nemcsak azt jelenti, hogy ellenségesen áll szemben a proletariátussal, hanem azt is, hogy elfordult saját forradalmi hagyományaitól. *A burzsoázia lemondott forradalmi múltjának örökségéről a proletariátus javára.* Immár a proletariátus az egyetlen osztály, amelyik képes következetesen végigvinni a polgári forradalmat. Vagyis, egyrészt csak a proletárforradalom képes megvalósítani a polgári forradalomnak azokat a követeléseit, amelyek még mindig időszerűek, másrészt ezeknek a

követeléseknek a következetes érvényre juttatása szükségképpen azzal jár, hogy a polgári forradalom átmegy proletárforradalomba. A proletárforradalom ma tehát egyszerre jelenti a polgári forradalom megvalósítását és megszüntetését.

Ennek a tényállásnak a helyes felismerése hatalmas távlatot, új esélyeket és lehetőségeket ad a proletárforradalomnak. De egyben hatalmas követelményeket is állít a munkásosztály és vezető pártja elé. Mert a proletariátus csak akkor képes megtalálni ezt a dialektikus átmenetet, ha sikerül gyakorlatilag megszabadulnia azoktól a kispolgári hajlamoktól és gondolkodási szokásoktól, amelyek eltakarják előle ezeket az összefüggéseket. (Ilyen pl. a nemzeti elfogultság.) A proletariátusnak tehát *túl kell tennie önmagán, hogy az összes elnyomottak vezérévé válhassék.* Mindenekelőtt az elnyomott népek függetlenségi harca kívánja meg a forradalmi önnevelés nehéz munkáját, mind az elnyomó, mind az elnyomott országok munkásosztályától. Az elnyomó ország proletariátusának meg kell szabadulnia nacionalizmusától, hogy az elnyomott ország ki tudja vívni a teljes nemzeti önállóságot; de az elnyomott ország proletariátusának is le kell vetkőznie a maga nacionalizmusát a föderalizmus, a nemzetközi munkásszolidaritás jegyében. Mert „a proletariátus – mondja Lenin – a szocializmusért küzdve egyben a saját gyengeségei ellen is harcol". A forradalmi harc, vagyis a világhelyzet nyújtotta objektív esélyek kihasználása és a belső küzdelem a forradalmi osztálytudat megérleléséért ugyanannak a dialektikus folyamatnak a két oldala.

Ha tehát a proletariátus valóban képes *forradalmi módon a burzsoázia ellen fordulni,* akkor az imperialista háború mindenütt szövetségeseket toboroz a számára. De ha a pro-

letariátus nem ismeri fel helyzetét és feladatát, akkor a háború arra kényszeríti, hogy önmagát pusztítsa a burzsoázia parancsait követve. Az imperialista háború olyan világhelyzetet teremt, amelyben a proletariátus valóban az összes elnyomottak és kizsákmányoltak vezérévé válhat, amelyben a proletariátus szabadságharca egyben jeladás és útmutatás a kapitalizmus minden rabszolgájának szabadságharcára. De ez csak az egyik lehetséges következménye ennek a világhelyzetnek, az is lehetséges, hogy ugyanez a helyzet a proletárok millióit és millióit kényszeríti arra, hogy kizsákmányolóik monopolhelyzetének megszilárdítása érdekében a legrafináltabb kegyetlenséggel gyilkolják halomra egymást. Hogy melyik lesz a proletariátus sorsa a kettő közül, az *osztálytudatától függ, attól függ, hogy mennyire képes áttekinteni saját helyzetét.* Mert „az emberek maguk csinálják történelmüket". De „nem maguk választotta, hanem közvetlenül készen talált, adott és örökölt körülmények között csinálják". Nem arról van tehát szó, mintha a proletariátus választhatna, hogy *akar-e* vagy nem akar harcolni, csak azt választhatja meg, *kinek az érdekéért* harcoljon, a saját érdekéért vagy a burzsoáziáéért. A proletariátus előtt nem az a kérdés áll ebben a történelmi helyzetben, hogy *a háborút vagy a békét választja-e,* hanem *az imperialista háború és az imperialista háború elleni polgárháború között kell választania.*

A proletariátus harcának többi formájához hasonlóan a polgárháború szükségességét, a polgárháborút mint az imperialista háború elhárításának módját is a harc objektív feltételei hozzák magukkal, s ezeket a feltételeket a kapitalista termelés, a polgári társadalom fejlődése kényszeríti a proletariátusra. A párt aktivitásának, a helyes elméleti előrelá-

tásnak csak az a szerepe, hogy felszínre hozza a proletariátusban azt az ellenállóképességet és ütőerőt, amelynek az adott osztályrétegződésben betöltött helyénél fogva objektíve birtokában van, de amelyet elméleti és szervezeti éretlensége miatt nem tud teljesen kihasználni. Ezt a lappangó erőt mutatták meg a tömegsztrájkok, amelyek még az imperialista háború előtt kialakultak, mint a munkásosztály spontán reakciói a kapitalizmus imperialista szakaszára. S ez az összefüggés, amelyet a II. Internacionálé jobboldala és centruma minden eszközzel igyekezett elleplezni, lassanként teoretikus közkinccsé vált a baloldalon.

Valójában azonban Lenin egyedül állt ebben a kérdésben is. Nagyon korán, már 1905-ben felismerte, hogy a tömegsztrájk fegyvere elégtelennek bizonyul a döntő harcban. Plehanovval ellentétben, aki azt a nézetet képviselte, hogy „nem kellett volna fegyvert ragadni", döntő fejlődési szakaszként értékelte a moszkvai felkelést. Lenin a levert felkelés tapasztalatainak értékelésével *már a proletariátusnak a világháborúban követendő taktikáját alapozta meg.* A kapitalizmus imperialista fázisa s főként ennek végső következménye, a világháború azt mutatja, hogy a tőkés társadalom eljutott arra a fokra, ahol el kell dőlnie, hogy fennmarad-e vagy megsemmisül. A burzsoáziát az uralomhoz szokott osztály kifinomult ösztöne rávezeti arra a felismerésre, hogy minél szélesebb körre terjed ki hatalma, minél jobban kibontakozik hatalmi szervezete, annál szűkebb lesz a társadalmi bázisa ennek a hatalomnak; ezért minden erejét összeszedi, hogy kibővítse ezt a bázist (hogy felsorakoztassa maga mögé a középrétegeket, korrumpálja a munkásarisztokráciát stb.), és döntő csapást mérjen fő ellenségeire, mielőtt azok felké-

szülnének az ellenállásra. Tehát mindenekelőtt a burzsoázia számolja fel az osztályharcnak azokat a „békés" formáit, amelyek egy ideig, ha mégoly problematikus módon is, de valóban működtek, és amelyek az egész revizionista elmélet alapját képezték. Mindenekelőtt a burzsoázia veszi elő az „erőteljesebb" módszereket. (Gondoljunk Amerikára.) Olyan erőteljesen veszi a kezébe az államapparátust, annyira azonosul vele, hogy még a munkásosztály pusztán gazdasági követelései is beleütköznek az államapparátus által vont falakba. A munkásoknak tehát eleve az államapparátussal kell felvenniük a harcot (vagyis, bár még öntudatlanul, de az államhatalomért kell harcolniuk), ha nem akarják, hogy romoljon gazdasági helyzetük, ha egyáltalán meg akarják tartani már kiharcolt hatalmi pozícióikat. Ez a fejlődés kényszeríti a proletáriátusra a tömegsztrájk taktikáját, miközben az opportunisták a forradalomtól való félelmükben mindig azon vannak, hogy inkább feladják a már elért eredményeket is, csak hogy ne kelljen forradalmi következtetéseket levonniuk a helyzetből. A tömegsztrájk ugyanis objektív lényege szerint forradalmi eszköz. A tömegsztrájk olyan forradalmi helyzetet teremt, amelyből a burzsoázia – ha lehetősége van rá – államapparátusának segítségével próbál kijutni. A proletariátus tehetetlen az államapparátus eszközeivel szemben. A tömegsztrájk fegyvere csődöt mond a fegyverekkel szemben, *ha a proletariátus nem ragad maga is fegyvert a burzsoázia ellen.* Innen a törekvés, hogy felfegyverkezzék, dezorganizálja és a burzsoázia ellen fordítsa a hadsereget, amelynek a zöme maga is munkásokból és parasztokból tevődik ki. (Az 1905-ös forradalom sok példáját mutatja az osztályösztön helyes működésének ebben az összefüggésben,

de ezek a példák mindig megmaradnak a puszta ösztönösség szintjén.)

Az imperialista háború a végsőkig kiélezi ezt a helyzetet. A burzsoázia választás elé állítja a proletariátust: vagy vállalkozik arra, hogy más országok proletárjait gyilkolja, és esetleg maga is életét áldozza a hazai kapitalisták monopóliumának érdekében, vagy fegyveres erővel kell megdöntenie a burzsoázia uralmát. Minden más harci eszköz tehetetlen a szélsőséges erőszakkal szemben, minden más harci eszköz szétzúzódik az imperialista állam katonai apparátusán. Ha tehát a proletariátus meg akar menekülni a végső erőszaktól, amit a háború jelent, magával ezzel a katonai apparátussal kell felvennie a harcot; fel kell bomlasztania a hadsereget, s a fegyvereket, amelyeket a burzsoázia kénytelen volt a nép kezébe adni, a burzsoázia ellen kell fordítania, az imperializmus megsemmisítésére kell felhasználnia.

Ez elméletileg természetesen nem valami hallatlan újdonság. Ellenkezőleg. A helyzet magva eleve benne rejlik a burzsoázia és a proletariátus osztályviszonyában. A háború Clausewitz meghatározása szerint csak folytatása a politikának; s tényleg az, de *minden tekintetben.* Vagyis nemcsak a külpolitikára áll, hogy a háború nem több, mint annak az irányzatnak a szélsőséges és szélsőségesen tevőleges végigvitele, amelyet egy ország korábban, a „békeidőben" követett. Hanem az egyes országok (és az egész világ) belső osztályrétegződésének tekintetében is csak azokat a tendenciákat vezeti kibontakozásuk tetőpontjára a háború, amelyek már a „békeidők" társadalmában is hatékonyak voltak. A háború tehát nem teremt teljesen új helyzetet sem az országok, sem a nemzeteken belüli osztályok számára. Az újdonság csak ab-

ban van, hogy az összes probléma hallatlan mérvű mennyiségi felfokozása minőségi változásba megy át, s ez – de csak ez – valóban új szituációt teremt.

A háború tehát társadalmilag és gazdaságilag tekintve csak egy újabb szakasz a kapitalizmus imperialista fejlődésében. S ezért a proletariátus és a burzsoázia osztályharcának fejlődésében is csak egy új szakaszt jelent. Az imperializmus lenini elméletének éppen az a jelentősége, hogy Lenin – és ez senkinek sem sikerült rajta kívül – következetesen helyreállította az összfejlődés és a világháború összefüggését, s a háború konkrét problémáin világosan be is bizonyította az összefüggés fennállását. Ám mivel a történelmi materializmus a proletariátus osztályharcának elmélete, tökéletlen maradt volna az összefüggés helyreállítása, *ha az imperializmus elmélete nem tartalmazta volna az imperialista korszak munkásmozgalmában kialakult áramlatok elemzését is.* Nemcsak azt kellett világosan látni, hogy osztályérdekeinek megfelelően mit kell tennie a proletariátusnak a háború által teremtett új helyzetben. Azt is ki kellett mutatni, hogy mi volt az elméleti alapja a többi „proletár" állásfoglalásnak az imperializmussal és a háborúval szemben, milyen átrétegződések vezettek oda, hogy ezek az állásfoglalások követőkre találtak, és így politikai áramlatokká válhattak.

Mindenekelőtt azt kellett bizonyítani, hogy ezek az áramlatok valóban mint áramlatok jelentkeztek. Azt, hogy a szociáldemokráciának a háborúval kapcsolatos állásfoglalása nem – pillanatnyi – eltévelyedés vagy elbátortalanodás következménye volt, hanem szükségszerűen jött létre a mozgalom addigi fejlődéséből. Azt tehát, hogy *ezt az állásfoglalást is a munkásmozgalom történetéből kell megérteni,* hogy ösz-

szefüggésbe kell hozni a szociáldemokrácián belül felmerült korábbi „nézeteltérésekkel" (revizionizmus stb.). A marxista módszer alapján magától értetődik, hogy ezt kell tenni (gondoljunk csak a korabeli áramlatok tárgyalására a *Kommunista Kiáltvány*-ban), ennek ellenére még a munkásmozgalom baloldali szárnya is csak nehezen szánta el magát az ilyen elemzésre. Még az „Internationale" nevű csoport, még Rosa Luxemburg és Franz Mehring csoportja sem volt képes következetesen végiggondolni és alkalmazni ezt a módszert. Pedig világos: az opportunizmusnak és a háborúval kapcsolatos opportunista állásfoglalásnak az elítélése csak akkor emelkedhet valóban a marxista kritika elvi magaslatára, csak akkor vezethet el az aktuális cselekvés számára olyannyira szükséges konkréten gyakorlati, taktikai-szervezeti következtetésekhez, ha abból indul ki, hogy az opportunizmus valóságos történelmi áramlat volt a munkásmozgalomban, s a mai opportunizmus szervesen fejlődött ki a régiből.

Lenin számára – s ezzel a felismeréssel megint csak egyedül állt – a háború kezdetétől fogva világos volt, hogy Scheidemannéknak, Plehanovéknak, Vanderveldééknek a háborúval kapcsolatos állásfoglalása csak *a revizionizmus elveinek következetes alkalmazása volt a jelen helyzetre.*

Mert mi is a revizionizmus lényege? Először is az, hogy megpróbálja túlhaladni a történelmi materializmusnak azt az „egyoldalúságát", hogy a társadalmi-történelmi folyamat *minden* jelenségét *kizárólag* a proletariátus osztályálláspontjáról ítéli meg. A revizionizmus számára „az egész társadalom" érdekei a mérvadóak. És mivel – konkrétan tekintve – ilyen általános érdekek egyáltalán nincsenek is, csak az egymással összeütköző osztályerők pillanatnyi eredői tűnnek

ilyennek, a revizionista a történelmi folyamat *állandóan változó eredményeit veszi szilárd, változatlan módszertani kiindulópontnak.* Ezzel elméletileg a fejük tetejére állítja a dolgokat. A gyakorlatban pedig, már csak e miatt az elmélet miatt is, az állandó és szükségszerű megalkuvás lesz a revizionizmus lényege. A revizionizmus mindig eklektikus; igyekszik tompítani, kiegyenlíteni az osztályellentéteket, látszólagos egységükben – ahogy fejtetőre állított elméletében megjelennek – teszi őket az események megítélésének mércéjévé.

Ebből adódik a revizionizmus második lényegi vonása: *a dialektika* elutasítása. Mert a dialektika nem más, mint annak a tényállásnak a fogalmi kifejezése, hogy a társadalom valóságos fejlődése ellentmondásokban megy végbe, hogy minden történés ezeken az ellentmondásokon (az osztályok ellentmondásain, gazdasági létük antagonizmusán stb.) alapul, és hogy a társadalom „egysége" mindig csak absztrakt fogalom, mindig csak az ellentétek összeütközéséből adódó pillanatnyi és változó eredő lehet, ameddig a társadalom osztályokra bomlik. És ha a dialektika mint módszer csak elméleti megfogalmazása a tényállásnak, hogy a társadalom ellentétekben, egymásba átmenő ellentétekben, tehát *forradalmi* módon halad előre, akkor a dialektika elméleti elutasítása szükségszerűen elvi szakítást jelent a forradalmi tevékenységgel is.

A revizionisták tehát tagadják, hogy a történelmi valóságban előfordulnak dialektikus, ellentétekben előrehaladó, mindig újat teremtő folyamatok. Innen a revizionizmus lényegének harmadik vonása: a revizionista gondolkodás történelmietlen, vakon áll a mindig új és konkrét jelenségek előtt. A revizionista képzeletvilágában a valóság sematiku-

san és mechanikusan működő „örök vastörvényeknek" van alávetve, amelyek lényegük szerint soha *semmi újat* nem hoznak létre, s amelyeknek az ember, akárcsak a természettörvényeknek, végzetszerűen van alávetve. Elég tehát egyszer megismerni ezeket a törvényeket, és ettől kezdve előre tudjuk a proletariátus sorsát. A revizionista tudománytalannak tartja a feltételezést, hogy új helyzetek jöhetnek létre, amelyekre nem érvényesek ezek a törvények, hogy egyes helyzetekben a proletariátus elhatározásától függhet a dolgok kimenetele. (A nagy egyéniségek, az etika szerepének túlbecsülése csak szükségszerű ellenpólusa ennek a felfogásnak.)

És a törvények a *kapitalizmusnak a törvényei,* ha tehát a revizionista történelem- és időfeletti érvényt tulajdonít nekik, ez azt jelenti, hogy akárcsak a burzsoá ideológusok, ő is *magának a valóságnak* tartja a kapitalista társadalmat, amely lényege szerint megváltoztathatatlan. A revizionista tehát – s ez elméletének negyedik lényegi jegye – nem történetileg létrejött és ezért történeti pusztulásra ítélt képződménynek fogja föl a tőkés társadalmat. Számára a társadalomtudomány nem eszköz, hogy felismerje és közelebb hozza a pusztulás és átalakulás korszakát, hanem – legjobb esetben is – csak arra szolgál, hogy *a polgári társadalmon belül* javítson a munkásosztály helyzetén. A revizionizmus ábrándkergetésnek, utópizmusnak bélyegez minden gondolatot, amely gyakorlatilag túlmutat a polgári társadalom horizontján.

Végül ötödször: a revizionizmus ily módon „reálpolitikai" beállítottságú. *Az egész osztály valódi érdekeit* – következetes érvényesítésüket utópiának tekinti – *mindig kész feláldozni az egyes csoportok napi érdekéért.* Már ebből a néhány megjegyzésből is világos, hogy a revizionizmus csak azért vál-

hatott valóságos áramlattá a munkásmozgalomban, mert a kapitalizmus újabb fejlődése lehetővé tette, hogy egyes munkásrétegek – átmenetileg – hasznot húzzanak a kialakult helyzetből. Hozzájárult ehhez az is, hogy a munkáspártok szervezeti formája nagyobb befolyást biztosított ezeknek a rétegeknek és értelmiségi képviselőiknek, mint a proletariátus széles tömegeinek, amelyek – ha nem is világos tudattal, ha csak ösztönösen is – változatlanul forradalmiak maradtak.

Valamennyi opportunista áramlatban közös, hogy sohasem a proletariátus osztályálláspontjáról szemlélik az eseményeket, s ezért történelmietlen és dialektikátlan „reálpolitikába" süllyednek. Ez köti össze egymással az opportunista áramlatoknak a háborúval kapcsolatos különböző nézeteit, s ebből derül ki, hogy e nézetek kivétel nélkül a korábbi opportunizmus szükségszerű következményei voltak. A jobbszárny mindenütt feltétel nélkül követte „saját" országának imperialista hatalmait, s ez a magatartás organikus folyománya volt annak a szemléletnek, amelyik – bár kezdetben igen sok fenntartással – a burzsoáziát tekintette a történelmi fejlődés vezető osztályának, és a proletariátus feladatát a burzsoázia „haladó szerepének" támogatásában látta. Kautsky is csak ugyanazt mondta, amikor az Internacionálét háborús időkben alkalmatlan, pusztán békebeli eszköznek nevezte, mint az orosz mensevik Cserevjanyin, aki ilyen siránkozásra fakadt az első orosz forradalom után: „A forradalom tüzében, amikor a forradalmi célok megvalósulása oly közelinek látszik, csak nagyon nehezen lehet utat törni az észszerű mensevik taktikának."

Az opportunizmus áramlatai aszerint különböznek egymástól, hogy *a burzsoázia melyik rétegének* a támogatását

keresik, hogy a burzsoázia melyik rétege mögé akarják a proletariátust felsorakoztatni. Lehet ez a réteg – ahogy a jobbszárnyon történt – a nehézipar és a banktőke. Az opportunistáknak ebben az esetben feltétlenül el kell fogadniuk az imperializmus szükséges voltát. A proletariátusnak az imperialista *háborúban,* „saját" nemzetének *nagyságában* és *győzelmében* kell megtalálnia érdekei beteljesülését. De a burzsoáziának azokhoz a rétegeihez is próbálhatnak csatlakozni, amelyek kénytelenek ugyan részt venni az imperialista fejlődésben, mégis úgy érzik, hogy háttérbe szorulnak általa. Ezek a rétegek gyakorlatilag támogatják ugyan az imperializmust (és támogatniuk is kell), de állandóan berzenkednek e kényszer ellen, azt „kívánják", vajha másként fordulnának a dolgok, s ezért a háború gyors befejezését, a szabadkereskedelem, a „normális" állapotok visszatérését várják. Ami – magától értetődően – sohasem jelenti azt, hogy képesek volnának tevőlegesen szembeszállni az imperializmussal. Ellenkezőleg, voltaképpen csak azért vívják – hiábavaló – harcukat, hogy maguk is részt kapjanak az imperialista zsákmányból. (A használati cikkeket gyártó ipar egyes részei, a kispolgárság stb.) Az ő perspektívájukból „véletlennek" tűnik föl az imperializmus; pacifista megoldásra törekszenek, azon vannak, hogy tompítsák az ellentéteket. A centrum e rétegek követésére akarja rávenni a proletariátust, a centristák szerint a proletariátusnak sem szabad aktívan harcolnia a háború ellen. (S nem harcolni ellene annyi, mint gyakorlatilag részt venni a háborúban.) Csupán az „igazságos" béke szükségességét kell hirdetni stb.

Az Internacionálé az egész világproletariátus érdekközösségének szervezeti kifejezése – tehát gyakorlatilag abban a

pillanatban megszűnt létezni, amint elméletileg elismerték a lehetőséget, hogy a munkások egymás ellen harcoljanak a burzsoázia oldalán. Attól a pillanattól fogva, amint be kellett látni, hogy a véres harc, amelyet a munkások a versengő imperialista hatalmak szolgálatában vívtak egymás ellen, szükségszerű következménye volt az Internacionálén belüli döntő csoportok korábbi magatartásának, szó sem lehetett többé róla, hogy megújítsák az Internacionálét, visszavezessék a helyes útra. Az opportunizmus tehát valóságos irányzat, nem pillanatnyi eltévelyedés a szociáldemokráciában – és e tényt elismerni annyi, mint *az opportunizmust a proletariátus saját táborába férkőzött osztályellenségének tekinteni.* Első és elkerülhetetlen alapfeltétel tehát az opportunisták eltávolítása a munkásmozgalomból, ha sikeresen akarunk harcba szállni a burzsoáziával. A proletárforradalom előkészítése feltétlenül megköveteli, hogy mind szellemileg, mind szervezetileg megszabadítsuk a munkásokat ettől az ártalmas befolyástól. S mivel a harc az egész osztály harca a világ egész burzsoáziájával, az opportunizmussal mint valóságos irányzattal folytatott küzdelemnek egy új, proletárforradalmi Internacionálé megteremtése a szükségképpeni következménye.

A régi Internacionálé az opportunizmus mocsarába süllyedt, mert oly korban működött, amelynek forradalmi jellege a felszínen nem volt látható. A régi Internacionálé összeomlása és az új szükségessé válása azt jelezte, hogy immár elkerülhetetlenül át kellett lépni a polgárháborúk korszakába. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy azonnal barikádokat kell emelni, hogy ezután már csak barikádharcok lesznek. De jelenti azt, hogy ennek szükségessége már most s ezután bármikor *felmerülhet;* hogy a történelem napirendre

rűzte a polgárháborút. És egy proletárpárt csak akkor lehet életképes, ha világosan felismeri ezt a szükségszerűséget, el van szánva arra, hogy a proletariátust szellemileg és anyagilag, elméletileg és szervezetileg fölkészítse a polgárháborúra és annak következményeire. Még inkább áll ez az Internacionáléra.

Ez az előkészítés csak a korszak jellegének felismeréséből indulhat ki. A proletariátust föl kell készíteni arra, hogy védekezzék, különben elpusztul az imperialisták háborújában. De csak akkor lehet hozzálátni a védekezés anyagi és szellemi előkészítéséhez, ha a munkásosztály felismerte, hogy a világháború a kapitalizmus imperialista fejlődésének szükségszerű következménye, és világossá vált előtte, hogy *a világháború ellen csak polgárháborúval védekezhet.* És hatékonnyá is kell válnia ennek a védekezésnek, hogy az elfojtott erjedés, amely valamennyi elnyomott csoportban végbemegy, az önmagát felszabadító proletariátus szövetségének keresésében forrhasson ki. A proletariátusnak tehát mindenekelőtt a maga helyes osztálytudatát kell tiszta és látható formába öntenie, hogy ennek segítségével az igazi felszabadító harc, a valóságos világforradalom vezérévé válhassék. Az Internacionálé – amely ebben a harcban és ennek a harcnak az érdekében jön létre – ily módon a munkásosztály valóban forradalmi elemeinek világos elmélettel bíró, harcképes és szilárd egyesülése; s egyben eszköze és középpontja annak a felszabadító harcnak, amelyet az egész világ valamennyi elnyomottja vív. *Az Internacionálé a bolsevik párt, Lenin pártkoncepciója – világméretekben.* Ugyanúgy, ahogy a világháború a gigantikus világrombolás makrokozmoszában is csak ugyanazokat az erőit mutatta meg a hanyatló kapitalizmusnak, világméré-

tekben is csak ugyanazokat a lehetőségeket kínálta az ellenük való küzdelemre, mint amelyeket Lenin már a keletkező orosz kapitalizmus mikrokozmoszában, az orosz forradalom lehetőségeiben világosan megpillantott.

5. Az állam mint fegyver

Egy korszak forradalmi lényegét leginkább az teszi szembetűnővé, hogy az osztályok és pártok harca többé nem tekinthető az adott államrenden belül vívott harcnak, hanem kezdi szétfeszíteni az államrend kereteit, túlmutat rajtuk. A harc egyrészt az államhatalom *megszerzéséért* folyik, másrészt – és egyidejűleg – maga az állam is nyilvánvalóan *résztvevőjévé* válik. Nemcsak harcolnak az állam *ellen,* hanem maga az állam is leleplezi magát, világosan kiderül, hogy az állam *az osztályharc fegyvere,* az egyik legfontosabb eszköz az osztályuralom fenntartására.

Az államnak ezt a jellegét Marx és Engels mindig elismerte. Meg is vizsgálták ebből a szempontból az állam és a történelmi fejlődés, valamint az állam és a proletárforradalom minden összefüggését. Egészen félreérthetetlen módon lefektették a történelmi materializmus államelméletének elvi alapjait. Az opportunizmus azonban – különben igen következetes módon – éppen itt távolodott el a legfeltűnőbben Marxtól és Engelstől. Az összes többi ponton ugyanis mód volt arra, hogy úgy állítsák be az egyes közgazdaságtani tételek „revízióját", mintha az alapjában véve mégiscsak megegyezne Marx módszerének lényegével (Bernstein irányzata), vagy pedig lehetséges volt mechanikus és fatalisztikus, dialek-

tikátlan és forradalomellenes értelmezést adni az „ortodox" módon fenntartott gazdasági tanoknak (Kautsky irányzata). Viszont a Marx és Engels által államelméletük alapkérdéseinek tartott problémák puszta felvetése is azt jelenti, hogy elismerjük a proletárforradalom aktualitását. A II. Internacionálé valamennyi uralkodó irányzatának opportunizmusa abban mutatkozik meg a legjobban, hogy egyikük sem foglalkozott komolyan az állam problémáival; ezen a ponton semmiféle különbség sincs Kautsky és Bernstein között. Nem volt kivétel, az összes uralkodó irányzat egyszerűen adottnak vette a polgári társadalom államát. Ha kritizálták is ezt az államot, csupán egyes olyan megjelenési formái és megnyilatkozási módjai ellen akartak harcolni, amelyeket ártalmasnak ítéltek a proletariátusra nézve. Kizárólag a partikuláris, napi érdekek szempontjából tekintették az államot, sohasem vizsgálták meg lényegét az egész munkásosztály álláspontjáról. S hogy a II. Internacionálé balszárnya is éretlen és homályos volt a forradalom kérdéseiben, az megint csak abból derül ki, hogy ők sem tudták világossá tenni az állam problémáját. Eljutottak ugyan a forradalom problémájáig, az állam *elleni* harc problémájáig, de még tisztán elméletileg sem voltak képesek konkrétan megfogalmazni a kérdést, nem is beszélve a kérdés konkrét következményeinek gyakorlati levonásáról az aktuális történelmi valóságban.

E tekintetben is Lenin volt az egyetlen, aki újra elérte a marxi felfogás magaslatát, aki újra tisztán proletárforradalmi módon foglalt állást az állam kérdéseiben. És ha semmi mást sem tett volna, önmagában ez is elsőrangú elméleti teljesítmény volna. De a marxi államelmélet helyreállítása nemcsak az eredeti tanítás filológiai helyreállítása, nemcsak az elvek

filozófiai rendszerezése, hanem – mint Leninnél általában – több ennél: az elmélet átvitele a konkrét valóságba, az elmélet aktuálisan gyakorlativá tétele. Lenin *felismerte, hogy az állam kérdése a harcoló proletariátus napirenden levő problémája,* és így is ábrázolta azt. Ha mindenekelőtt a kérdés puszta feltevésének jelentőségéről akarunk beszélni, akkor azt kell mondanunk, hogy már önmagában ezzel megnyitotta a kérdés konkretizálásának útját. A történelmi materializmus napnál is világosabb államelméletének opportunista elhomályosítására ugyanis az adott objektív lehetőséget, hogy Lenin előtt csak általános elméletnek, az állam lényegéről adott történelmi, gazdasági és filozófiai magyarázatnak fogták fel azt. Igaz, Marx és Engels koruk konkrét forradalmi jelenségeiből olvasták le a proletár államgondolat valóságos haladását (a Kommün); igaz, határozottan rámutattak a proletár osztályharc vezetésének azokra a hibáira, amelyek a hamis államelméletből származtak *(A gothai program bírálata).* Ennek ellenére még legközvetlenebb tanítványaik, még a kor legjobb vezetői sem értették meg az állam problémájának és a napi munkának az *összefüggését.* Ebben az időben Marx és Engels elméleti zsenialitására volt szükség ahhoz, hogy a pusztán világtörténelmi értelemben aktuális forradalmat összefüggésbe lehessen hozni a kis, mindennapi harcokkal. Magától értetődik, hogy a proletariátus még kevésbé találta meg a szerves kapcsolatot az állam alapproblémája és a napi harcok közvetlenül megjelenő problémái között. Az állam problémája mindinkább a „végcél" formáját öltötte fel, amelynek eldöntését a távoli jövőre lehet halasztani.

Csak Lenin tette elméletileg is jelenné ezt a „jövőt". A proletariátus csak akkor képes konkrét módon látni a kapi-

talista államot, csak akkor képes arra, hogy túlhaladja azt a szemléletet, amelyben a kapitalista állam megváltoztathatatlan természeti környezetként jelenik meg neki, és amelyben az a látszat keletkezik, mintha jelenleg semmiféle más társadalmi rendben nem biztosíthatná létezését, ha az állam kérdését a harc napirendjén levő kérdésnek tekinti. Ezt az állásfoglalást kell kialakítani, hogy a proletariátus kellő *elméleti elfogulatlanságra* tegyen szert az állam kérdéseiben, hogy képes legyen tisztán taktikai kérdésként kezelni az állammal kapcsolatos helyes magatartás megvalósításának problémáját. Minden további nélkül belátható, hogy a polgári állammal szembeni elméleti elfogulatlanságnak ugyanaz a hiánya rejlik a mindenáron való legalitás taktikája és az illegalitás romantikája mögött. A polgári államot nem úgy tekintik mint a burzsoázia osztályharcának eszközét, amellyel számolni kell mint reális hatalmi tényezővel, de amellyel *csak* mint ilyennel kell számolni, amelynek tiszteletben tartása vagy megtámadása *pusztán célszerűségi* kérdés.

De túl a kérdés feltevésén, az osztályharc fegyverének tekintett állam lenini elemzése még tovább konkretizálja a kérdést. Lenin nemcsak a közvetlenül gyakorlati (taktikai, ideológiai stb.) következményeit dolgozta ki a polgári állam helyes történelmi megismerésének, hanem konkrétan megrajzolta a munkásosztály államának körvonalait is, mégpedig úgy, hogy figyelembe vette az államnak és a proletariátus többi harci eszközének szerves összefüggését. A munkásmozgalom hagyományos munkamegosztása (párt, szakszervezet, szövetkezet) elégtelennek bizonyul a proletariátus forradalmi harcában. Szükségesnek látszik, hogy olyan szervek jöjjenek létre, amelyek képesek átfogni és harcba vezetni az

egész proletariátusnak, sőt a kapitalista társadalom valamennyi kizsákmányoltjának (parasztok, katonák) hatalmas tömegeit. Ezek a szervek, a szovjetek, lényegük szerint – már a polgári társadalmon belül is – a magát osztállyá szervező proletariátus szervei. Ezzel azonban a forradalom kerül napirendre. Mert, mint Marx mondja: „A forradalmi elemek osztállyá szerveződése feltételezi mindazoknak a termelőerőknek a kész létezését, amelyek a régi társadalom méhében egyáltalán ki tudtak fejlődni."

Az egész osztály e szervezetének – akár akarja, akár nem – fel kell vennie a harcot a burzsoázia államapparátusa ellen. E tekintetben nincs választás: vagy a proletártanácsoknak sikerül dezorganizálniuk a polgári államapparátust, vagy ennek sikerül árnyéklétezésre kényszeríteni és lassú pusztulásra ítélni a tanácsokat. Olyan helyzet áll elő, amelyben vagy az történik, hogy a burzsoázia ellenforradalmi eszközökkel elnyomja a tömegmozgalmat és helyreállítja a „normális" állapotot, a „rendet", vagy pedig a tanácsokból, a proletariátus harci szervezeteiből kialakul a proletariátus uralmi szervezete, államapparátusa, amely maga is az osztályharc eszköze. A munkástanácsok már 1905-ben, legelső legfejletlenebb formájukban is ezt a képletet mutatták: *a munkástanácsok rendszere ellenkormányzat.* Míg az osztályharc más szervei képesek taktikailag alkalmazkodni olyan időkben is, amikor vitathatatlan a burzsoázia uralma, vagyis képesek ilyen körülmények között is forradalmi módon dolgozni, addig a tanácsrendszer lényegéhez tartozik, hogy vele versengő ellenkormányzatként viszonyul a burzsoázia államhatalmához. Amikor tehát Martov pl. elismerte a tanácsokat mint harci szerveket, de tagadta, hogy képesek

lennének államapparátussá válni, akkor éppen a forradalmiságot, a proletariátus hatalomátvételének gondolatát távolította el az elméletből. Amikor viszont egyes szélsőségesen baloldali teoretikusok a proletariátus állandó osztályszervezetévé akarják tenni a tanácsokat, velük akarják helyettesíteni a pártot és a szakszervezetet, akkor ezzel csak azt árulják el, hogy nem képesek felfogni a forradalmi és nem forradalmi helyzetek különbségét, nincsenek tisztában a tanácsrendszer voltaképpeni funkciójával. Nem tudják, hogy noha a munkástanácsok konkrét lehetőségének puszta felismerése is túlmutat a polgári társadalmon, távlatot nyit a proletárforradalom előtt (a munkástanácsokat ezért állandóan propagálni kell a munkásosztály körében, a munkásokat föl kell készíteni erre a feladatra), valóságos létezésük – ha nem akarják, hogy működésük komédiává váljék – már polgárháborús állapotokat tételez fel, már feltételezi, hogy megkezdődött a komoly harc az államhatalomért.

A tanácsrendszer mint államapparátus – *ez az állam mint a proletariátus osztályharcának fegyvere.* A proletariátus a burzsoázia osztályuralma ellen harcol, az osztály nélküli társadalmat akarja megvalósítani. Az opportunisták dialektikátlan és ezért történelmietlen és forradalomellenes felfogása arra következtet ebből, hogy a burzsoázia osztályuralma ellen harcoló proletariátusnak általában mindenféle osztályuralom ellen kell harcolnia, s ily módon saját hatalma sem nyilvánulhat meg osztályelnyomó szervek formájában. Az elképzelés elvontan tekintve utópia, így egy pillanatig sem tarthatja meg a hatalmat a proletariátus. És ha konkrétan megfogalmazzuk, a jelenre alkalmazzuk ezt az utópiát, rögtön kiviláglik, hogy valójában nem más, mint *ideológiai*

fegyverletétel a burzsoázia előtt. A demokrácia, a burzsoázia legfejlettebb uralmi formája úgy jelenik meg ebben a felfogásban, mintha a proletariátus demokráciájának kialakulatlan előformája volna; sőt többnyire úgy tekintik, mintha azonos is volna vele, mintha már csak arról kellene gondoskodni – a békés agitáció eszközeivel –, hogy megnyerjük a lakosság többségét a szociáldemokrácia „eszményei" számára. A polgári demokráciától a proletariátus demokráciájához vezető átmenet tehát nem szükségképpen forradalmi jellegű. Forradalmi eszközökre csak akkor van szükség, amikor elmaradottabb államformákat kell demokráciává alakítani; s bizonyos körülmények között szükségessé válhat a demokrácia forradalmi védelmezése is a társadalmi reakcióval szemben. (A szociáldemokrácia sehol sem fejtett ki komoly ellenállást a fasizmussal szemben, sehol sem védelmezte meg forradalmi módon a demokráciát, ebben azután gyakorlatilag is megmutatkozik, hogy mennyire helytelen és mennyire ellenforradalmi jellegű a proletárforradalom és a polgári forradalom mechanikus elválasztása.)

E felfogás következtében azonban nemcsak a forradalom iktatódik ki a történelmi fejlődésből, amelyet úgy ábrázolnak, mint valamiféle – durvábban vagy finomabban konstruált átmeneteken keresztül végbemenő – „belenövést" a szocializmusba, hanem *a demokrácia polgári osztályjellege is szükségképpen elhomályosul a proletariátus előtt.* Ebben az elméletben *a többség dialektikátlanul értelmezett fogalma* a leginkább félrevezető. Mivel a munkásosztály uralma lényege szerint a lakosság túlnyomó többségének érdekeit képviseli, sok munkás fejében kialakul az az illúzió, hogy a legalkalmasabb eszköz az összesség érdekeinek a kifejezé-

sére és képviseletére a tiszta, formális demokrácia, amelyben egyaránt érvényesül minden állampolgár szava. Eközben azonban csak – csak! – azt a csekélységet hagyják figyelmen kívül, hogy az emberek nem absztrakt individuumok, absztrakt állampolgárok, elszigetelt atomok az államegészen belül, hanem mindannyian konkrét egyének, akik valamely meghatározott helyet foglalnak el a társadalmi termelésben, s akiknek társadalmi létét (s ezáltal gondolkodását is) ez a helyük határozza meg. A polgári társadalom tiszta demokráciája éppen csak ezt a közvetítést kapcsolja ki: közvetlenül a puszta, absztrakt indivíduumot köti össze az - ebben az összefüggésben éppoly absztraktan megjelenő – államegésszel. A tiszta demokráciának már önmagában ez a formális jellege is *elég a polgári társadalom politikai atomizálásához.* S ez nemcsak előnyös a burzsoázia számára, hanem azt mondhatjuk, hogy egyenesen ez a döntő előfeltétele osztályuralmának.

Mert bármennyire igaz is, hogy végső soron minden osztályuralom az erőszakon alapul, hosszú távon mégis lehetetlen kizárólag a nyers erőszakra alapozni az uralmat. Már Talleyrand megmondta, hogy „mindent meg lehet csinálni szuronyokkal, csak rájuk ülni nem lehet". *Minden kisebbségi uralom oly módon szerveződik meg társadalmilag, hogy összpontosítja az uralkodó osztályt, és alkalmassá teszi az egységes fellépésre, miközben az elnyomott osztályokat dezorganizálja és széttagolja.* A modern burzsoázia kisebbségi uralmának esetében azt is állandóan szem előtt kell tartani, hogy a lakosság nagy többsége nem tartozik sem a proletariátushoz, sem a burzsoáziához, vagyis nem tartozik az osztályharcot eldöntő osztályok egyikéhez sem; hogy a tiszta

demokráciának az az osztályszerű társadalmi funkciója, hogy a burzsoázia számára biztosítsa a közbenső rétegek vezetését. (Ehhez járul még – magától értetődően – a proletariátus ideológiai dezorganizáltsága is. Minél régebbi, minél tisztábban fejlődött ki egy országban a demokrácia, annál nagyobb az ideológiai dezorganizáltság; ahogy ez Anglia és Amerika példáján igen tisztán látható.) Természetesen az ilyen politikai demokrácia önmagában semmiképpen sem elegendő a burzsoázia céljainak eléréséhez. A politikai demokrácia csak politikai kicsúcsosodása annak a társadalmi rendszernek, amelynek többi tagjai közé a gazdaság és politika ideológiai elválasztását, a kispolgárság nagy részét az állam fenntartásában anyagilag és erkölcsileg érdekeltté tevő bürokratikus apparátus megteremtését, a polgári pártrendszert, a sajtót, az iskolát, a vallást stb. kell sorolnunk. A rendszer minden tagja ugyanazt a célt szolgálja (többé vagy kevésbé tudatos munkamegosztásban): megakadályozni a lakosság elnyomott osztályaiban az önálló, saját osztályérdekeiket kifejező ideológia kialakulását; az elnyomott osztályok egyes tagjait mint egyeseket, mint individuumokat, mint „állampolgárokat" kapcsolni össze az absztrakt – az osztályok felett trónoló – állammal; *dezorganizálni ezeket az osztályokat mint osztályokat,* a burzsoázia által könnyen befolyásolható atomokra bomlasztani őket.

A felismerés, hogy a tanácsrendszer (a munkások *és* a parasztok *és* a katonák tanácsai) a proletariátus államhatalma, azt jelenti, hogy *a proletariátus* mint a forradalom vezető osztálya *kísérletet tesz a dezorganizációs folyamattal való szembefordulásra.* A proletariátusnak mindenekelőtt osztállyá

kell alakítania önmagát. De emellett hasonlóképpen aktivitásra akarja megszervezni a középrétegek tettre kész, a burzsoázia uralma ellen ösztönösen lázadó elemeit. S ezzel egyidejűleg meg kell törnie a burzsoáziának a közbenső osztályok többi részére gyakorolt befolyását is. Az okosabb opportunisták, mint pl. Otto Bauer is, felismerték, hogy a proletariátus diktatúrájának, a tanácsok diktatúrájának elsősorban az a társadalmi funkciója, hogy *radikálisan lehetetlenné teszik a burzsoázia számára ezeknek az osztályoknak, főként a parasztoknak az ideológiai vezetését, s ezt a vezetést a proletariátus számára biztosítják az átmeneti időszakban.* A proletárforradalom számára életbe vágóan szükséges elnyomni a burzsoáziát, szétzúzni államapparátusát, megszüntetni sajtóját, mert a burzsoázia az államhatalomért vívott harcban elszenvedett veresége után sem tesz le arról, hogy visszahódítsa a vezetést a gazdaságban és a politikában, és még az ily módon megváltozott feltételek között is hosszú ideig a legerősebb osztály marad.

A proletariátus tehát az állammá szervezett tanácsrendszer segítségével csak továbbfolytatja a harcot, amelyet korábban az államhatalom megszerzéséért a tőkés államhatalom ellen vívott. Gazdaságilag meg kell semmisítenie, politikailag el kell szigetelnie, ideológiailag fel kell bomlasztania és alá kell vetnie a burzsoáziát. De ezzel egyidejűleg arról is tennie kell, hogy irányítójává váljék a szabadságukért harcoló többi osztálynak, amelyeket kiragadott a burzsoázia által vezetett erők közül. Vagyis nem elegendő, hogy a proletariátus *objektíve* kiáll a többi kizsákmányolt osztály *érdekeiért.* Államformájának arra is alkalmasnak kell lennie, hogy megszüntesse ezeknek a rétegeknek a fásultsá-

gát és szétforgácsoltságát, hogy *aktivitásra, az államéletben való önálló részvételre nevelje őket.* A tanácsrendszer egyik legfontosabb funkciója összekapcsolni azokat a mozzanatokat, amelyeket a kapitalizmus elszakított egymástól. Ahol a szétszakítás csak abban állt, hogy a mozzanatok az elnyomott osztályok tudatában egymástól elkülönítve jelentek meg, ott tudatossá kell tenni a mozzanatok összefüggő voltát. A tanácsrendszerben pl. mindig elszakíthatatlan egységet képez gazdaság és politika; a tanácsrendszer ily módon összekapcsolja az emberek közvetlen életét, közvetlen napi édekeit stb. az összesség nagy problémáival. De az objektív valóságban is, ott is megteremti az egységet, ahol a burzsoázia osztályérdekei valóságos „munkamegosztást" hoztak létre. Így mindenekelőtt a „hatalmi apparátus" (hadsereg, rendőrség, közigazgatás, bíróság stb.) és a „nép" egységét. A felfegyverzett parasztok és munkások mint államhatalom termékei a tanácsok harcának, de egyszersmind feltételei is a tanácsok létezésének. A tanácsrendszer mindenütt éppen arra törekszik, hogy összekapcsolja az emberek tevékenységét az állam, a gazdaság, a kultúra stb. általános kérdéseivel, éppen az ellen küzd, hogy ezeknek az ügyeknek a kezelése egy zárt, a társadalom életfolyamatától elszigetelt – bürokratikus – réteg előjogává váljék. A tanácsrendszer, a proletárállam tehát tudatossá teszi a társadalmi élet valamennyi mozzanatának valóságos összefüggését (és egy későbbi fejlődési szakaszban valóban egyesíti majd azokat a mozzanatokat is, amelyek objektíve ma még el vannak szakítva egymástól, pl. a várost és a falut, a szellemi és a fizikai munkát), s ezzel döntő tényezővé válik a proletariátus osztállyá szerveződésében. Ami a kapitalizmus idején csak lehetőség volt a

proletariátusban, az most valóságos létezés: *a proletariátus igazi teremtő energiái csak az államhatalom megszerzése után ébrednek fel.* És a polgári társadalom többi elnyomott osztályára is áll, ami a proletariátusra érvényes. Ők is csak most élednek fel, csakhogy ők ebben az államrendben is mások vezetése alatt állnak. Természetesen a kapitalizmusban az volt a vezetés célja, hogy ne ébredjenek rá gazdasági és társadalmi felbomlásukra, kizsákmányolt és elnyomott mivoltukra. Most viszont – a proletariátus vezetése alatt – nemcsak élhetnek a maguk érdekeinek megfelelően, de arra is módjuk van, hogy kibontakoztassák eddig rejtve maradt vagy elnyomorított képességeiket. A vezetés csak abban nyilvánul meg, hogy e fejlődés kereteit és irányát a proletariátus szabja meg mint a forradalom vezető osztálya.

A proletárállamban tehát tartalmilag egészen mást jelent a közbenső, nem-proletár rétegek vezetett volta, mint a polgári társadalomban. Emellett van egy szintén nem jelentéktelen formai különbség is: *a proletárállam az első osztályállam a történelemben, amely egészen nyíltan és minden képmutatás nélkül osztályállamnak, elnyomó apparátusnak, az osztályharc eszközének vallja magát.* Ez a kendőzetlen nyíltság teszi lehetővé a valóságos megértést a proletariátus és a társadalom többi rétege között. De túl ezen, a proletariátus önnevelésének is rendkívül fontos eszköze ez a magatartás. Végtelenül fontos volt ráébreszteni a proletariátust, hogy eljött a döntő forradalmi küzdelmek ideje, hogy elkezdődött a harc az államhatalomért, a társadalom vezetéséért. De ugyanilyen fontos az is, hogy küzdjünk a veszély ellen, amely ennek az igazságnak a dialektikátlan megmerevedésében rejlik. Nagyon veszélyes volna ugyanis,

ha a proletariátus, megszabadulván az osztálypacifizmus ideológiájától, felismervén az erőszak alkalmazásának elkerülhetetlenségét és történelmi jelentőségét, most meg azt venné a fejébe, hogy a maga uralmának *minden problémáját* minden körülmények között *erőszakkal* kell megoldania. Tegyük hozzá mindjárt: természetesen még veszélyesebb volna azt képzelni, hogy az államhatalom meghódításával befejeződött vagy akár lecsendesedett az osztályharc. A proletariátusnak meg kell értenie, hogy az államhatalom meghódítása *csak egy szakasz* ebben a harcban. Az államhatalom meghódítása után még hevesebb a harc, és nem lehet azt mondani, hogy az erőviszonyok mindjárt és döntő módon megváltoznának a proletariátus javára. Lenin fáradhatatlanul, újra és újra visszatért arra, hogy még a tanácsuralom kezdeti időszakában, még a gazdasági kisajátítás után is, még politikai elnyomatása idején is a burzsoázia marad az erősebb osztály. Csak annyiban változnak az erőviszonyok, hogy a proletariátus az osztályharc *új és hatalmas fegyverét* ragadta magához: *az államot.* Ám nem eleve adott, hogy milyen erős ez a fegyver: az államhatalom megszerzése még nem hozza magával automatikusan, hogy a munkások és a parasztok új állama képes is felbomlasztani, elszigetelni és megsemmisíteni a burzsoáziát, képes is megnyerni és ráadásul ránevelni az államéletben való közreműködésre a társadalom többi rétegét, képes is valóban vezető osztállyá szervezni magát a proletariátust. És egyáltalában, az sem következik szükségszerűen az államhatalom meghódításának puszta tényéből, hogy az állam valóban harci eszközzé fejlődik. Hogy mit ér az állam mint fegyver, az attól függ, hogy a proletariátus mit tud *kezdeni* vele.

A forradalom aktualitása abban fejeződik ki, hogy az állam problémája válik aktuálissá a proletariátus számára. Ezzel magának a szocializmusnak a problémája kerül vissza a munkásosztály közvetlen napi problémáinak jelen idejébe a puszta végcél távoli jövőjéből. De a szocializmus megvalósításának ez a kézzelfogható közelsége maga is dialektikus viszony: végzetes lehet a munkásosztályra nézve, ha – utópikus módon – úgy értelmezi a szocializmus közelségét, hogy az új világ máris megvalósul a hatalomátvétellel (a kapitalisták kisajátításával, a szocializálással). Marx alaposan megvizsgálta a kapitalizmustól a szocializmushoz vezető átmenetet, és rámutatott azokra a bonyolult kapitalista jellegű struktúrákra, amelyeket csak egy hosszadalmas fejlődés során lehet lassanként kiküszöbölni. Lenin e tekintetben is éles határt von a maga álláspontja és az utópizmus közé. „Véleményem szerint – írja – egyetlen kommunista sem vitatta, hogy a »szocialista tanácsköztársaság« elnevezés a tanácshatalom elszántságát fejezi ki, hogy megvalósítsa a szocializmushoz vezető átmenetet, és nem jelenti, hogy szocialista jellegűnek ismernénk el az adott gazdasági viszonyokat." A forradalom aktualitása tehát csakugyan azt jelenti, hogy a szocializmus a munkásmozgalom napi kérdésévé vált, de abban a meghatározott értelemben, hogy most már nap mint nap harcolni kell a szocializmus feltételeinek megteremtéséért, hogy a napi munka egyes konkrét intézkedései már konkrét lépéseknek tekinthetők a szocializmus megvalósítása felé.

Az opportunizmus éppen ezen a ponton, a szovjetek és a szocializmus viszonyának kritikájában leplezi le, hogy végképp átállt a burzsoázia táborába, hogy a proletariátus osz-

tályellensége lett. Mert egyrészt a szocializmus felé vezető valóságos lépéseknek tekint olyan látszatengedményeket, amelyekre a pillanatnyilag megrémült és dezorganizált burzsoázia átmenetileg rákényszerül. (Gondoljunk a Németországban és Ausztriában 1918–19-ben megalakított „szocializálási bizottságokra", amelyeket azóta régen felszámoltak.) Másrészt viszont gúnyolódik a szovjetköztársaságon, mert nem teremti meg egy csapásra a szocializmust, mert egyelőre csak polgári forradalmat visz végbe a proletariátus vezetése alatt és a proletariátusnak megfelelő formák között. („Oroszország mint parasztköztársaság", „A kapitalizmus újbóli bevezetése" stb.) Két oldalról is megmutatkozik tehát, hogy az opportunizmus valamennyi áramlata számára *éppen maga a proletárforradalom az ellenség,* amelyyel küzdeni akar. – Az opportunisták csak következetesen továbbfejlesztették az imperialista háborúval kapcsolatos állásfoglalásukat. S Lenin is csak következetesen fejlesztette tovább a háború előtti és alatti kritikáját, amikor a szovjet köztársaság idején gyakorlatilag is a munkásosztály ellenségeiként kezelte az opportunistákat. *Az opportunizmus is ahhoz a burzsoáziához tartozik,* amelynek – a diktatúra eszközeivel – szét kell rombolni az apparátusát, fel kell bomlasztani az összetartását, hogy ne állíthassa maga mögé az – objektív osztályhelyzetük következtében – ingadozó rétegeket. Éppen a szocializmus aktualitása teszi sokkal élesebbé az opportunizmus elleni harcot, mint amilyen az a Bernstein-vita idején volt. Az állam – a proletariátusnak a szocializmusért vívott harcban, a burzsoázia elnyomására alkalmazott fegyvere – egyben arra is szolgál, hogy se-

gítségével meg lehessen szüntetni az opportunizmus veszélyét a proletariátus osztályharcában, amelyet a diktatúra szakaszában is lankadatlan hevességgel kell folytatni.

6. Forradalmi reálpolitika

A proletariátus megragadja az államhatalmat, és felállítja a maga forradalmi diktatúráját – a szocializmus megvalósítása napi kérdéssé válik. Olyan problémát jelent ez, amelyre a proletariátus a lehető legkevésbé van fölkészülve ideológiailag. A szociáldemokrácia reálpolitikája ugyanis mindig csak mint napi kérdéseket kezelte az összes aktuális problémát, sohasem hozta összefüggésbe őket az összfejlődés folyamatával, sohasem vonatkoztatta őket az osztályharc végső kérdéseire, a napi kérdések kapcsán tehát sohasem nyitott olyan távlatokat, amelyek túlmutattak volna a polgári társadalom látókörén. Ez a reálpolitika *újra* utópiává tette a szocializmust a munkások szemében. A végcél elszakítása a mozgalomtól nemcsak a mozgalom mindennapi kérdéseinek helyes perspektívába állítását akadályozza meg, hanem egyben utópiává változtatja a végcélt is. A visszaesés az utópizmusba igen különböző formákban nyilvánul meg. Mégis, mindenekelőtt abban, hogy az utópisták szemében a szocializmus nem létrejövési folyamatként, hanem egyszerű létezésként jelenik meg. Vagyis, ha egyáltalán felvetik a szocializmus problémáit, csak azt vizsgálják, hogy milyen gazdasági, kulturális stb. kérdések merülnek majd fel, és mi lesz ezek legkedvezőbb technikai stb. megoldása, amikor a szocializmus már gyakorlati megvalósulásának szakaszába lé-

pett. De nem vetik fel azt a kérdést, hogy miként válhat egyáltalán társadalmilag lehetségessé, miként alakítható ki egy ilyen helyzet, sem azt, hogy mi lenne ennek a helyzetnek a konkrét társadalmi jellege, milyen osztályviszonyokkal, milyen termelési formákkal találná magát szembe a proletariátus, amikor hozzálátna a szocializmus megvalósításának feladatához. (Ahogy annak idején Fourier is pontosan kiszámította a falanszterek berendezését, anélkül hogy meg tudta volna mutatni a konkrét módot, ahogy azokat létre lehet hozni.) Az opportunista eklekticizmus, *a dialektika eltávolítása a szocialista gondolkodás módszeréből magát a szocializmust is kiiktatja tehát az osztályharc történelmi folyamatából.* Akiket megfertőzött ennek a gondolkodásmódnak a mérge, azok szükségképpen hamis perspektívában látják a szocializmus megvalósításának feltételeit és a megvalósítás folyamatában fölmerülő problémákat. Az alapbeállítottság eltorzulásának olyan messze ható következményei vannak, amelyek nemcsak az opportunisták gondolkodására terjednek ki, akiknek a szocializmus úgyis mindig csak távoli végcél volt, hanem egyes becsületes forradalmárokat is fonák elképzelésekre késztetnek. Ezek a becsületes forradalmárok – a II. Internacionálé baloldalának nagy része – magát a forradalmi folyamatot, a hatalomért vívott harc folyamatát valóban a mindennapok gyakorlati kérdéseivel való összefüggésében látták, de arra már képtelenek voltak, hogy beillesszék ebbe az összefüggésbe a proletariátusnak a hatalomátvétel után kialakuló helyzetét és az ebből adódó konkrét problémákat is. Ezen a ponton ők is utópisták voltak.

A nagyszerű realizmus tehát, amellyel Lenin a diktatúra idején a szocializmus valamennyi problémáját kezelte – s

amelynek még polgári és kispolgári ellenfeleiben is tiszteletet kellett ébresztenie –, nem más, mint a marxizmusnak, a történelmi-dialektikus szemléletmódnak a *következetes alkalmazása* a szocializmus időközben aktuálissá vált problémáira. Lenin írásaiban és beszédeiben – ahogy különben Marx műveiben is – kevés szó esik a *szocializmusról mint állapotról.* Annál több viszont azokról a *lépésekről,* amelyek a szocializmus megvalósításához vezetnek. A szocializmust mint állapotot ugyanis lehetetlen a maga konkrét részleteiben elképzelni. Igen fontos dolog a szocializmus alapstruktúrájának helyes elméleti megismerése, de fontossága mindenekelőtt abban áll, hogy ez ad mércét a szocializmus irányában tett lépések megítéléséhez. A szocializmus konkrét megismerése – éppúgy, mint maga a szocializmus – a harc terméke, amelyet érte vívunk; a megismerés is csak a szocializmusért vívott harcban és csak a harc által jön létre. Minden kísérlet, amely nem ezen az úton, nem az osztályharc mindennapi problémáival való dialektikus kölcsönhatásán keresztül akarja megismerni a szocializmust, elkerülhetetlenül metafizikába, utópiába, puszta gyakorlatiatlan szemlélődésbe fullad.

Lenin realizmusa, Lenin „reálpolitikája" *minden utópizmus végleges felszámolását jelenti,* konkrétan és tartalmilag megvalósítja a marxi programot: olyan elmélet, amely gyakorlattá vált, a gyakorlat elmélete. Lenin ugyanazt tette a szocializmus problémájával, amit az államéval: kiragadta korábbi metafizikai elszigeteltségéből, kiragadta a polgári ideológia hatásai közül, és *beillesztette az osztályharc problémáinak összefüggésrendszerébe.* A konkrét történelmi életfolyamatban ellenőrizte a zseniális utalásokat, amelyeket Marx *A gothai program kritikájá*-ban és másutt tett, a

történelmi valóság alapján konkrétabbakká és tartalmasabbakká tette őket, mint ahogy ez akkoriban akár Marx lángeszének is sikerülhetett.

A szocializmus problémái eszerint a gazdasági struktúra és az osztályviszonyok problémái abban a pillanatban, amelyben a proletariátus magához ragadja az államhatalmat. A szocializmus problémái közvetlenül abban a helyzetben merülnek fel, amelyben a proletariátus berendezi diktatúráját. Csak ezen az alapon érthetők meg, csak ezen az alapon juthatunk el a megoldásukhoz; mégis valami *elvileg új* van bennük ehhez és valamennyi korábbi helyzethez képest. Bár minden elemük a múltból nő ki, de abból, hogy a proletariátus uralmának megtartásával és megszilárdításával kapcsolódnak össze, olyan új mozzanatok származnak, amelyek nem *lehettek* meg sem Marxnál, sem a többi korábban keletkezett elméletben, amelyeket csak ebből az összefüggésből lehet megérteni, és csak ennek alapján lehet megoldani.

Ha megvizsgáljuk alapját és belső összefüggéseit, Lenin „reálpolitikája" *a materialista dialektika eddig elért csúcspontjának* bizonyul. Az egyik oldalon szigorúan marxista, józan és a legkonkrétabb részletekbe menő elemzés az adott helyzetről, a gazdasági struktúráról és az osztályviszonyokról. A másikon pedig olyan rendkívüli tisztánlátás a helyzetből adódó valamennyi új tendenciával szemben, amelyet nem homályosít el semmiféle elméleti elfogultság vagy utópisztikus kívánság. Ennek a látszólag egyszerű követelménynek korántsem könnyű eleget tenni, de muszáj, mert valóban a materialista dialektika lényegéből fakad, hiszen az nem más, mint a történelem elmélete. A kapitalizmus

gondolkodási szokásai az embereket és főként a tudományosan tájékozódó embereket hajlamossá teszik arra, hogy az újat mindig teljesen a régiből, a mait maradéktalanul a tegnapiból magyarázzák. (A forradalmárok utópizmusa olyan, mintha saját hajukba kapaszkodva akarnák kihúzni magukat a vízből; egyetlen ugrással akarnak valami teljesen új világba szökkenni, ahelyett hogy a dialektika segítségével értenék meg az új kialakulását a régiből.) „Ezért zavar meg sokakat, nagyon sokakat az államkapitalizmus – írja Lenin. – S hogy ne zavarodjunk össze, mindig arra az alapvető tényre kell gondolnunk, hogy semmiféle elmélet, semmiféle irodalom nem elemezte az államkapitalizmus jelenlegi formáját, azon egyszerű oknál fogva, hogy mindazok a fogalmak, amelyeket ezzel a szóval kapcsolunk össze, a polgári hatalomra vonatkoznak a tőkés társadalomban. Nekünk viszont olyan államunk van, amely már letért a kapitalizmus vágányáról, de még nem tért rá az új vágányra."

De milyen is volt a szocializmus megvalósításának az a konkrét, valóságos környezete, amellyel a hatalomra jutott orosz proletariátus szembekerült? Először is, egy – viszonylag – fejlett, de a világháború következtében összeomlófélben levő monopolkapitalizmust talált, mégpedig egy olyan elmaradott paraszti országban, amelynek parasztsága csak a proletárforradalom segítségével szabadulhatott meg a feudális maradványok béklyóitól. Másodszor, külső környezetében ellenséges szándékú kapitalista országok voltak, amelyek el voltak szánva, hogy minden rendelkezésükre álló eszközzel az új munkás- és parasztállamra vessék magukat, s amelyek elég erősek is lettek volna hozzá, hogy gazdaságilag vagy katonailag elnyomják, ha az imperialista kapitalizmus ellenté-

teinek éleződése miatt nem hasonlottak volna meg egymással, úgyhogy a proletariátus mindig ki tudta használni rivalizálásukat. (Ezzel természetesen csak a két fő komplexumot jelöltük meg, s e néhány oldalon még ezt a kettőt sem lehet kimerítően tárgyalni.)

A szocializmusnak mint a kapitalizmust felváltó magasabb gazdasági formának az anyagi alapja csak az ipar átszervezése és továbbfejlesztése lehet, az ipar átalakítása a munkásosztály szükségletei, egy mind értelmesebbé váló élet elvei szerint (város és falu, szellemi és fizikai munka ellentétének megszűnése stb.). Ennélfogva az anyagi alapok fejlettsége szabja meg a szocializmus konkrét megvalósításának lehetőségeit és útjait. Lenin már 1917-ben – az államhatalom megragadása előtt – rámutatott erre az összefüggésre, és meghatározta a proletariátus ebből származó feladatait. „A történelem dialektikája pontosan az, hogy a háború, amikor roppantul meggyorsította a monopolkapitalizmus állammonopolistává alakulását, *éppen ezzel* a szocializmushoz vitte sokkal közelebb az emberiséget. Az imperialista háború a szocialista forradalom előestéje. S nemcsak azért, mert a háború szörnyűségei proletárfelkelést szülnek – semmiféle felkelés sem teremtheti meg a szocializmust, ha az gazdaságilag még nem érett –, hanem azért, mert az állammonopolista kapitalizmus tökéletes *anyagi* előkészítése a szocializmusnak, a szocializmus bejárata, mert az állammonopolista kapitalizmus lépcsőfoka után közvetlenül a szocializmus következik a történelem létráján, *nincs közbenső fok.*" Következésképpen „a szocializmus nem más, mint olyan államkapitalista monopólium, amely az egész nép *hasznára van beállítva*, s ennyiben nem is kapitalista monopólium többé". 1918 elején pe-

dig így ír: „... az államkapitalizmus a dolgok jelenlegi állása mellett előrevivő lépést jelentene szovjetköztársaságunkban. Nagy siker volna, ha pl. egy fél év múlva szilárdan megvetné nálunk a lábát az államkapitalizmus, s ez jelentené a legbiztosabb garanciát arra nézve, hogy egy év múlva véglegesen kialakul és legyőzhetetlenné válik nálunk a szocializmus."

Azért kellett ilyen részletesen idézni ezeket a helyeket, mert széles körben elterjedt az a polgári és szociáldemokrata legenda, hogy Lenin a kommunizmus „azonnali" bevezetésének „doktrinér-marxista kísérlete" után „ reálpolitikai okosságból" kompromisszumot kötött, és eltért politikájának eredeti vonalától. A történelmi igazság ennek pontosan az ellenkezője. Éppen az ún. hadikommunizmus, amelyet Lenin „a polgárháború és a rombolás által szükségessé tett átmeneti rendszabály"-nak nevezett, s amelyről azt mondta, hogy „nem a proletariátus gazdasági feladatainak megfelelő politika volt, és nem is lehetett az", éppen a hadikommunizmus jelentett eltérést a vonaltól, amelyen – Lenin elméleti előrelátásai szerint – a szocializmushoz vezető fejlődés lejátszódik. A belső és a külső polgárháború természetesen szükségessé tette, tehát elkerülhetetlen volt, de mégiscsak átmeneti rendszabály. És Lenin szerint végzetes következményekkel járt volna a forradalmi proletariátusra nézve, ha nem sikerül felismerni ezt a jellegét, vagy ha egyenesen az az értékelés alakul ki – mint sok becsületes, de Lenin elméleti éleslátásához föl nem érő forradalmár fejében –, hogy a hadikommunizmus valóságos előrelépés a szocializmus felé.

Nem az a fontos tehát, hogy milyen mértékben szocialista jellegűek a gazdasági élet külső formái, hanem kizárólag az,

hogy milyen mértékben sikerül a proletariátusnak *valóban uralma* alá vetnie a gazdasági apparátust, amely a hatalomátvétellel a kezébe került, s amely egyben társadalmi létének alapja is; az a fontos, hogy a proletariátusnak *ténylegesen* sikerüljön a nagyipart a maga osztálycéljainak szolgálatába állítania. Bármilyen eltérőek is a körülmények, amelyek között az osztálycélokat meg kell valósítani, és ennek megfelelően bármennyire különböznek is a megvalósítás eszközei, az általános alapelv mindig érvényben marad: a helyes irányban vezetett ingadozó középrétegek (különösen a parasztság) segítségével tovább kell vinni az osztályharcot a döntő, a burzsoázia elleni fronton. Sohasem szabad elfelejteni, hogy első diadala ellenére még mindig a proletariátus a gyengébb osztály, és még sokáig – a forradalom világméretű győzelméig az is marad. Harcát tehát két gazdasági elvnek kell irányítania: egyrészt minél gyorsabban és minél teljesebb mértékben meg kell akadályoznia, hogy a háború és a polgárháború tönkretegye a nagyipart, mert enélkül az alap nélkül nem maradhat fenn mint osztály. Másrészt úgy kell szabályoznia a termelés és az elosztás minden folyamatát, hogy a parasztság az adott lehetőségek szerint ki tudja elégíteni anyagi szükségleteit, s így meg is maradjon a szövetségben, amelyet az agrárkérdés forradalmi megoldása óta tart fenn a proletariátussal. A célok megvalósításának eszközei változnak a körülményeknek megfelelően. De biztos, hogy ezeknek a céloknak a fokozatos érvényesítése az egyetlen mód a proletariátus uralmának fenntartására, ez pedig a szocializmus első alapfeltétele.

A burzsoázia és a proletariátus osztályharca a belső gazdasági fronton is lankadatlan hevességgel folyik tovább. A kis-

üzem, amelyet ebben a stádiumban tiszta utópizmus volna „szocializálni", megszüntetni, „szakadatlanul, napról napra és óráról órára, elemi erővel és tömegméretekben termeli újra a kapitalizmust és a burzsoáziát". A kérdés az, hogy melyik fog győzni ebben a párharcban: az újra kialakuló, új felhalmozásba kezdő burzsoázia, vagy a proletariátus által uralt állami nagyüzem. A proletariátusnak meg kell kockáztatnia ezt a párharcot, ha nem akarja azt kockáztatni, hogy a kisüzemek, a kereskedelem stb. megbéklyózásával (aminek valóságos keresztülvitele amúgy is illuzórikus) tartósan meglazítja a parasztsággal kötött szövetséget. Ehhez jön még, hogy a burzsoázia a külföldi tőke, a koncessziók formájában is bekapcsolódik a párharcba. De ezzel az utóbbi tényezővel kapcsolatban az a paradox helyzet alakul ki, hogy a külföldi tőkét – akármi legyen is a szándéka – objektíve és gazdaságilag a proletariátus szövetségesévé lehet tenni, amennyiben sikerül a nagyipar gazdasági hatalmát erősíteni vele. Kialakul „a szövetség a kisüzem ellen". Eközben persze állandóan harcolni kell a koncessziós tőke természetes tendenciája ellen, amely arra irányul, hogy a proletárállamot fokozatosan kapitalista gyarmattá változtassa. (Feltételekhez kötött koncessziók, külkereskedelmi monopólium stb.)

Nem lehet e szűkre szabott terjedelmű fejtegetések feladata, hogy felvázoljuk Lenin gazdaságpolitikáját. Csak azért utaltunk a fentiekre, hogy egy példával tegyük némileg szemléletessé Lenin politikájának *elvét, elméleti alapját.* Ez az elv pedig a következő: a proletariátus uralmát mindenáron fenn kell tartani a nyílt és titkos ellenségek, az ingadozó szövetségesek világában is. Már a hatalomátvétel előtt is az volt politikájának vezérgondolata, hogy meg kell találni azo-

kat a mozzanatokat a hanyatló kapitalizmus egymást keresztező társadalmi tendenciáinak összevisszaságában, amelyeket kihasználva a társadalom vezető, uralkodó osztályává lehet tenni a proletariátust. Lenin egész életében megingathatatlanul ragaszkodott ehhez az elvhez, sohasem tett engedményeket. De ugyanilyen kérlelhetetlenül ragaszkodott az *elv dialektikus felfogásához* is: „... a marxista dialektika szerint a természetben és a történelemben minden határ feltételektől függ és mozgékony, *nincs egyetlen* olyan jelenség sem, amely bizonyos feltételek között ne fordulna ellenkezőjére." A dialektika azt követeli, „hogy a kérdéses társadalmi jelenséget minden oldalról meg kell vizsgálni a maga fejlődésében, és a külsődleges és látszólagos mozzanatokat vissza kell vezetni az alapvető mozgató erőkre, a termelőerők és az osztályharc kibontakozására". Lenin azért nagy dialektikus, mert a dialektika alapelveit, a termelőerők és az osztályharc kibontakozását mindig legbelső lényegük szerint, konkrétan, absztrakt elfogultság nélkül fogta fel, és nem veszett el a felszíni jelenségek fetisisztikus zűrzavarában. Nagy dialektikus volt, mert az összes jelenséget, amellyel dolga volt, mindig a végső alapjára vezette vissza: *a konkrét (vagyis osztályszerűen meghatározott) emberek valóságos osztályérdekeken alapuló konkrét tevékenységére.* Ennek az elvnek az alapján kell áttekintenünk tevékenységét, hogy megértsük Lenin igazi jelentőségét – azt, hogy a marxi dialektika következetes továbbépítője volt; csak így tudjuk szétfoszlatni az „okos reálpolitikusról", a „kompromisszumok mesteréről" szőtt legendákat.

A kompromisszum fogalmának meghatározásánál eleve el kell utasítanunk minden olyan értelmezést, mintha a komp-

romisszum valamiféle fortély, ügyeskedés, rafinált becsapás volna. „A leghatározottabban el kell utasítanunk azokat – írja Lenin –, akik politikán olyan kisded fogásokat értenek, amelyek már-már a csalás határát súrolják. *Osztályokat nem lehet becsapni.*" Lenin számára tehát azt jelenti a kompromisszum, hogy meghatározott körülmények között, bizonyos időszakban és meghatározott kérdésekben egyes *osztályok* (esetleg népek, nemzetek – pl. az elnyomott népek és nemzetek) létérdekei párhuzamosak a proletariátus érdekeivel, és ebből eredő *valóságos fejlődési tendenciáikat* ki lehet aknázni a proletariátus céljainak megfelelően és *mindkét* fél javára.

A kompromisszum lehet a munkásosztály fő ellenségével, a burzsoáziával vívott osztályharc formája is. (Gondoljunk Szovjetoroszország és az imperialista államok viszonyára.) Az opportunista teoretikusok bele is kapaszkodnak a kompromisszumnak ebbe a sajátos formájába, részben azért, hogy Lenint megint „nem-dogmatikus reálpolitikusként" dicsérhessék vagy kicsinyíthessék, részben pedig azért, hogy ezzel palástolják a maguk elvtelen kompromisszumait. Az érvelés első részének tarthatatlanságára nem kell több szót vesztegetnünk, a másik rész megítéléséhez pedig – mint a dialektika kérdéseinél általában – a totalitást kell figyelembe vennünk, a kérdéses kompromisszum konkrét környezetének totalitását. Ha így teszünk, rögtön kiderül, hogy Lenin kompromisszumai *éppen az ellenkező feltevésekből indulnak ki*, mint az opportunistákéi. A szociáldemokraták taktikája azon alapul – akár bevallják ezt, akár nem –, hogy távol vagyunk még a voltaképpeni forradalomtól: még nincsenek meg a társadalmi forradalom objektív előfeltételei, a proletariátus még nem elég érett ideológiailag a forradalomra, a párt és a szak-

szervezetek még túl gyengék stb. – *ezért* nincs más hátra, kompromisszumokat kell kötni a burzsoáziával. Minél inkább meglesznek a társadalmi forradalom szubjektív és objektív előfeltételei, annál „tisztábban" tudja majd megvalósítani osztálycéljait a proletariátus. A kompromisszumnak ez a felfogása tehát nagyfokú radikalizmust takar, azt jelenti, hogy a gyakorlatot radikálisan „megtisztítják" a „végcél" szempontjaitól. (Magától értetődik, hogy ebben az összefüggésben csak azokat a szociáldemokrata elméleteket vehettük egyáltalán figyelembe, amelyek valamiképpen még mindig úgy vélik, hogy ragaszkodniuk kell az osztályharc gondolatához. A többi elméletben ugyanis a kompromisszum már nem is kompromisszum többé, hanem a különböző foglalkozási csoportok természetes együttműködése az összesség javára.)

Lenin számára ezzel szemben *a kompromisszumok elkerülhetetlensége éppen a forradalom aktualitásának logikus következménye.* Ha az egész korszak alapjellegét a forradalom aktualitása adja meg, ha ez a forradalom – minden egyes országban és világméretekben is – bármely pillanatban kitörhet, anélkül hogy a pillanatot pontosan előre lehetne látni, ha továbbá az egész korszak forradalmi jellege a polgári társadalom egyre fokozódó bomlásában nyilvánul meg, aminek az a következménye, hogy a legkülönbözőbb tendenciák keresztezik és szorítják ki egymást szakadatlanul, akkor mindebből az következik, hogy a proletariátusnak nincs módja forradalmát maga választotta, „kedvező" feltételek között elkezdeni és végbevinni, hogy ennek megfelelően minden körülmények között ki kell használnia valamennyi tendenciát, amely – ha mégoly átmenetileg is – segítheti a forradalmat,

vagy legalább gyengítheti annak ellenségeit. Korábban már idéztük Lenin néhány kijelentését, amelyekből világosan kitetszik, hogy milyen kevés illúziója volt – már a hatalomátvétel előtt is – a szocializmus megvalósításának ütemét illetően. De a következő mondatok, amelyeket egyik legutolsó, már a „kompromisszumok" periódusa után írt cikkéből vettünk, éppily világosan megmutatják azt is, hogy ez az előrelátás Leninnél sohasem jelentette a forradalmi cselekvés elhalasztását. „Napóleon azt mondta: *»On s'engage et puis on voit.«* Szabad fordításban ez azt jelenti, hogy először is fel kell venni a komoly harcot, s akkor már láthatóak lesznek a továbbiak is. Így vettük fel mi is először 1917 októberében a harcot, s azután már láthatókká váltak bizonyos olyan részletjelenségek (a világtörténelemben kétségkívül részletjelenségek ezek), mint a breszti béke, az »új gazdasági politika« stb." A kompromisszumok lenini elmélete és taktikája tehát csak tárgyi-logikai következménye a marxista, dialektikus történelmi megismerés azon tételének, hogy az emberek maguk csinálják ugyan történelmüket, de ezt nem tehetik maguk választotta körülmények között. Annak a felismerésnek a következménye, hogy a történelem mindig újat hoz létre, hogy a történelmi pillanatok, a tendenciák pillanatnyi kereszteződésének pontjai ezért sohasem térnek vissza ugyanazon a módon, hogy a tendenciák, amelyeket ma még fel lehet használni a forradalom érdekében, holnap életveszélyessé válnak, és fordítva. Így pl. Lenin 1917. szeptember 1-én közös programot, kompromisszumot ajánlott fel a mensevikeknek és az eszereknek a régi bolsevik jelszó alapján: „Minden hatalmat a szovjeteknek!" De már szeptember 17-én ezt írta: „Végül is már késő kompromisszumot felkínálni. Talán

már elmúlt *az a néhány nap is,* amikor *még* lehetséges volt a békés fejlődés. Igen, minden arra mutat, hogy elmúltak ezek a napok." S az elmélet alkalmazása Breszt-Litovszkra, a koncessziók kérdésére stb. magától adódik.

Saját pártjának balszárnya ellen vívott elméleti harcai (az első forradalom és a breszti béke után Oroszországban, 1920-ban és 21-ben európai méretekben) talán még élesebben mutatják, hogy a kompromisszumok lenini elmélete milyen nagy mértékben támaszkodik arra az alapvető meggyőződésre, hogy a forradalom aktuális. *A baloldali radikalizmus jelszava az volt* ezekben a vitákban, *hogy elvileg el kell utasítani minden kompromisszumot.* Lenin polémiája viszont arra futott ki, hogy a kompromisszumok elvi elutasítása valójában *kitérés a döntő csata elől,* hogy e nézet alapja valójában *defetizmus a forradalommal szemben.* A valódi forradalmi helyzet abban nyilvánul meg, hogy nincs olyan területe az osztályharcnak, ahol ne volnának forradalmi (vagy ellenforradalmi) lehetőségek – és Lenin szerint egész korunkat ez jellemzi. A valódi forradalmár tehát, aki tudja, hogy forradalmi korban élünk, és képes levonni ebből a gyakorlati következtetéseket, a valódi forradalmár mindig úgy tekinti át a társadalmi-történelmi valóság egészét, hogy a forradalom szempontjából mérlegel minden dolgot, kicsit és nagyot, szokásosat és meglepőt, alaposan megvizsgálja őket, nem fontosak-e a forradalom számára. Lenin baloldali opportunizmusnak nevezte a baloldali radikalizmust, s ezzel nagyon találóan mutatott rá a két, különben olyannyira ellentétes irányzat közös történelmi perspektívájára. Az egyik kárhoztat minden kompromisszumot, a másik éppen a kompromisszumban látja a „reálpolitika" elvét „a dogmatikus tételekhez való merev

ragaszkodással" szemben – egyben mégis közösek: pesszimisták a proletárforradalom közeli voltát, aktualitását illetően. Lenin mindkét tendenciát ugyanazon elv alapján utasítja el, s ez jól mutatja, hogy *csak a szó ugyanaz*, a kompromisszum kifejezés alapvetően más valóságra vonatkozik, és ezért *alapvetően más fogalmat* takar Leninnél és az opportunistáknál.

Pontosan meg kell értenünk, hogyan fogta fel, hogyan alapozta meg elméletileg Lenin a kompromisszumok taktikáját. Ennek nemcsak azért van döntő jelentősége, hogy elméletileg helyesen értelmezzük a lenini módszert, hanem közvetlenül a gyakorlat szempontjából is igen fontos. *Lenin csak olyan kompromisszumokat engedett meg, amelyek dialektikus kölcsönhatásban álltak a marxizmus elveinek és módszerének fenntartásával;* a kompromisszumnak mindig az éppen legközelebbi valóságos lépésnek kell lenni a marxista elmélet megvalósításában. Amilyen élesen eltér ez az elmélet és taktika a „tiszta" elvekhez való merev és mechanikus ragaszkodástól, éppolyan szigorúan távol kell tartani minden elvtelenül sematizáló „reálpolitikától" is. Vagyis Lenin nem elégedett meg azzal, hogy *a maguk tényszerűségében* helyesen ismerje fel és helyesen értékelje a konkrét helyzeteket, amelyekben cselekedni kellett, a konkrét erőviszonyokat, amelyek kijelölték a kompromisszum lehetőségeit és a proletármozgalom szükségszerű továbbfejlődésének tendenciáit, amelyek megszabták a kompromisszum irányát. *Roppant veszélyesnek* tartotta a munkásmozgalom *gyakorlata* szempontjából, ha a tényszerűségeknek ez a helyes felismerése nem illeszkedik be *az egész történelmi folyamat* helyes megismerésébe. Így pl. helyesnek tartotta a német kommu-

nistáknak a Kapp-puccs leverése után tervezett „munkáskormánnyal" kapcsolatos magatartását, az ún. lojális oppozíció politikáját, ám ezzel egyidejűleg a legélesebben megrótta őket, amiért helyes taktikájukat hamis – demokratikus illúziókkal teli – történelmi perspektívával alapozták meg.

A kompromisszum lenini elméletének tehát az általános és a különös dialektikus egyesítése, az általánosnak (a történelem általános alaptendenciájának) a különös konkrét helyzetben való felismerése, az elmélet konkréttá válása az alapgondolata. Teljesen félreismerik módszerének lényegét, akik csak okos vagy esetleg zseniális „reálpolitikus"-t látnak Leninben. De még inkább félreismerik azok, akik azt hiszik, hogy Lenin döntéseiből valamiféle mindenütt alkalmazható „recepteket", „előírásokat" lehet kihámozni. Lenin sohasem „általános szabályokat" állított fel, amelyeket „alkalmazni" lehetne az esetek egy bizonyos sorára. A lenini „igazságok" a konkrét helyzetnek a dialektikus történelemszemlélet segítségével elvégzett konkrét elemzéséből bontakoztak ki. Intelmeinek vagy döntéseinek mechanikus „általánosításából" csak torzkép, valamiféle „vulgáris leninizmus" jöhet ki. Mint ahogy pl. azoknál a magyar kommunistáknál történt, akik egy teljesen eltérő helyzetben, 1919 nyarán, a Clemenceau-jegyzék megválaszolásakor a breszti békét próbálták utánozni, mert – Marx Lassalle-t korholó szavaival – „hamisan alkalmazták a dialektikát; Hegel az »esetek« tömegének besorolását under a general principle (egy általános elv alá) sohasem nevezte dialektikának".

Minden meglevő tendenciát figyelembe kell venni minden konkrét helyzetben – ám ez semmiképpen sem jelenti azt, hogy minden tendencia egyenlő súllyal esik latba a döntések

meghozatalakor. Ellenkezőleg. *Minden konkrét helyzetnek megvan a maga középponti problémája,* és az ezzel együtt jelentkező többi probléma megoldása, valamint az összes társadalmi tendencia továbbfejlődése is ennek a problémának az eldöntésétől függ. „Érteni kell ahhoz – írja Lenin –, hogy minden egyes pillanatban megtaláljuk azt a bizonyos láncszemet, amelyet minden erőnkből meg kell ragadnunk, hogy az egész láncot kezünkben tarthassuk, és jól előkészíthessük az átmenetet a következő láncszemre, márpedig az események történelmi láncolatában a láncszemek sorrendje, alakja, egybekapcsolódása, egymástól való különbözősége nem olyan egyszerű és nem olyan kezdetleges, mint a közönséges, kovács készítette láncban." Csak a marxista dialektika, a konkrét helyzetek konkrét elemzése alapján lehet megállapítani, hogy egy adott pillanatban a társadalmi élet mely momentuma nyer ilyen jelentőséget. A társadalmat *fejlődési folyamatban levő egésznek* kell tekintenünk, a forradalmi társadalomszemlélet vezérfonalát kell követnünk, ha meg akarjuk találni ezt a mozzanatot. Mert az éppen döntő láncszem csak az egészhez való viszonyában kapja meg ezt a jelentőségét, mert csak ily módon ragadhatjuk meg az egészet. Megint csak Lenin egyik legutolsó cikkéből hozunk egy olyan helyet, ahol különösen élesen és konkrétan emeli ki ezt a problémát; a cikkben a szövetkezetekről beszél, és arra utal, hogy „abból, ami a régi szövetkezeti úttörők álmodozásaiban fantasztikus, romantikus, sőt túlságosan is romantikus volt, most sok minden színtiszta valósággá válik". Ezt írja: „Tulajdonképpen »csak« egy tennivalónk van még: annyira »civilizálttá« kell tennünk a lakosságunkat, hogy megértse, milyen előnyök származnak abból, ha mindenki részt vesz a szövetkezetekben, és

hogy ezt a részvételt meg is szervezze. »Csak« ez kell. Semmi más bölcsességre nincs most szükségünk ahhoz, hogy áttérjünk a szocializmusra. Ahhoz azonban, hogy ezt a »csak«-ot megvalósítsuk, egész forradalomra, a nagy néptömegek kulturális fejlődésének egész időszakára van szükség." Sajnos e helyütt nincs módunk arra, hogy kimerítően elemezzük az egész cikket. Ez az elemzés – ahogy különben Lenin bármely más taktikai figyelmeztetésének az elemzése is – megmutatná, hogy mennyire benne van mindig az egész minden ilyen „láncszemben". A helyes marxista politikának az a kritériuma, hogy mindig azokat a mozzanatokat emeli ki a folyamatokból, mindig azokra a mozzanatokra összpontosítja az erőket, amelyek – az adott pillanatban, az adott fejlődési szakaszban – ilyen viszonyban vannak az egésszel, a jelen egészével és egyben a jövő középponti fejlődési problémájával, tehát ily módon a maga gyakorlatilag megragadható egészében vett jövővel is. A következő, a döntő láncszem megtalálása tehát korántsem jelenti azt, hogy ezt a mozzanatot kiragadjuk az egészből, és miatta elhanyagoljuk a többit. Ellenkezőleg: éppen az összes többi problémát is erre a centrális mozzanatra vonatkoztatjuk, hogy ebben a vonatkozásukban tekintsük át és oldjuk meg őket. E felfogás nem lazítja, hanem éppen hogy erőteljesebbé, konkrétabbá teszi a problémák közti összefüggéseket.

Az ilyen döntő mozzanatokat a történelmi folyamat, a termelőerők objektív fejlődése hozza létre. Ám a proletariátustól függ, hogy képes-e, s ha igen, milyen mértékben képes megismerni és hatalmába keríteni őket, hogy képes-e ezáltal *befolyásolni továbbfejlődésüket*. Már többször idéztük a marxizmus alapvető tételét, hogy az emberek maguk csinál-

ják történelmüket. A forradalom korában, az államhatalom meghódítása után egyre nagyobb jelentőségre tesz szert ez a tétel, bár természetesen ekkor is csak úgy marad igaz, ha figyelembe vesszük dialektikus kiegészítését is, nevezetesen azt a tételt, hogy nem maguk választotta körülmények között csinálják a történelmet. *A párt szerepe a forradalomban* – a fiatal Lenin nagy gondolata – a szocializmushoz való átmenet korában *még nagyobb, még fontosabb lesz,* mint az előkészítő korszakban volt. Mert mennél jobban befolyásolja a proletariátus tevékenysége a történelem menetét, mennél inkább sorsdöntő jelentőségűek – jó vagy rossz értelemben – a proletariátus elhatározásai önmagára és az egész emberiségre nézve, annál fontosabb megőrizni *a proletariátus osztálytudatának* tisztaságát, annál világosabban ki kell fejleszteni ezt az osztálytudatot, mert ez az egyetlen iránytű a történelem viharos tengerén, az egyetlen lehetséges vezető a harcban. Lenin elméletének és – ezért – politikájának alapjellemzője, hogy fáradhatatlanul hangsúlyozza a proletárpárt aktív történelmi szerepének jelentőségét. Az OK(b)P XI. Kongresszusán, amikor az államkapitalista fejlődés ellenzőivel viaskodott, így beszélt: „Nálunk az államkapitalizmus olyan kapitalizmus, amelyet mi korlátozni tudunk, amelynek határait meg tudjuk szabni; ez az államkapitalizmus az állammal van kapcsolatban, az állam pedig – a munkások, a munkásság élen járó része, az élcsapat, mi vagyunk. . . . S hogy ez az államkapitalizmus milyen lesz, az már csak tőlünk függ."

A szocializmus fejlődésének minden fordulópontja mindig és alapvetően *a párt belső problémája* is egyben. A társadalmi egésznek a proletariátus osztályálláspontjáról történő

gondos elemzése megadja a kívánatos változások irányát; a pártnak át kell csoportosítania erőit, alkalmassá kell tennie szervezeteit az új feladat elvégzésére, hogy sikerüljön a társadalom fejlődését a kívánt értelemben *módosítani*. Ezért az államban – amely *mi magunk vagyunk* – a párt áll a döntő hatalmak rangsorának legmagasabb fokán. S ezért van az is, hogy maga a párt – mivel a forradalom csak világméretekben győzhet, mivel a proletariátus csak mint világproletariátus teheti magát valóban osztállyá – csak szekciója a proletárforradalom legfelsőbb szervének, be van sorolva a Kommunista Internacionáléba, és alá van rendelve neki. A mereven mechanikus gondolkodás számára, amely az opportunistákat és a polgári teoretikusokat jellemzi, az ilyen összekapcsolódások mindig megoldhatatlan ellentmondásnak látszanak. Ezért nem tudják megérteni, hogy miért ragaszkodnak a bolsevikok a régi pártstruktúrához, a párt régi „antidemokratikus" diktatúrájához, miután már úgyis „visszatértek a kapitalizmushoz". Nem értik meg, miként lehetséges, hogy a Kommunista Internacionálé egy pillanatra sem mond le a világforradalomról, hogy minden rendelkezésére álló eszközzel annak előkészítésén és megszervezésén fáradozik, miközben az orosz proletariátus állama arra törekszik, hogy békét teremtsen az imperialista hatalmakkal, s igyekszik rábírni az imperialista kapitalizmust, hogy a lehető legnagyobb mértékben vegyen részt Oroszország gazdasági felépítésében. Nem értik meg, miért ragaszkodik a párt olyan kérlelhetetlenül belső jellegének szigorú megőrzéséhez, miért tesz olyan erőteljes lépéseket ideológiai és szervezeti szilárdságának megtartása végett, miközben a szovjetköztársaság gazdaságpolitikája arra ügyel féltő gonddal, hogy ne lazuljon meg a pa-

rasztokkal fenntartott szövetség, amelynek fennmaradását köszönheti, miközben a szovjetköztársaság az opportunisták szemében mindinkább parasztállammá válik, mindinkább elveszti proletár jellegét... A mereven mechanikus, dialektikátlan gondolkodás nem tudja felfogni, hogy *ezek az ellentmondások a jelenkor valóságosan létező ellentmondásai;* hogy az OK(b)P politikája, Lenin politikája csak annyiban ellentmondásos, *amennyiben ezzel keres és talál dialektikusan helyes válaszokat saját társadalmi létének objektív ellentmondásaira.*

Lenin politikájának elemzése ily módon mindig visszavezet minket a dialektikus módszer alapkérdéseihez. Egész életműve a marxi dialektika következetes alkalmazása a hatalmas átmeneti korszak szakadatlanul változó, mindig újat teremtő jelenségeire. De a dialektika nem valamiféle kész elmélet, amelyet mechanikusan lehet az élet jelenségeire alkalmazni, hanem csak *alkalmazásában és alkalmazása által* létezik. Lenin gyakorlata ily módon kibővítette, gazdagabbá tette és *elméletileg továbbfejlesztette* a dialektikus módszer Marxtól és Engelstől átvett örökségét.

A *leninizmust* ezért joggal tekinthetjük *új fejlődési szakasznak* a materialista dialektika történetében. Lenin nemcsak helyreállította a marxi elmélet tisztaságát a vulgáris marxizmus laposságainak és torzításainak évtizedes uralma után, hanem magát a módszert is továbbfejlesztette, konkrétabbá és érettebbé tette. A kommunisták feladata most már az, hogy továbbmenjenek Lenin útján, de ez csak akkor sikerülhet nekik, ha úgy tudnak Leninhez kapcsolódni, ahogy maga Lenin kapcsolódott Marxhoz. Ennek a kapcsolódásnak a módját és tartalmát a társadalom fejlődése, azok a prob-

lémák és feladatok szabják meg, amelyeket a történelmi folyamat állít elébük. S hogy tényleg sikerül-e nekik, az attól függ majd, hogy elég magas fokon áll-e a proletár osztálytudat a proletariátus vezető pártjában. A leninizmus azt jelenti, hogy a történelmi materializmus elmélete még közelebb került a proletariátus napi harcaihoz, még gyakorlatibbá vált, mint ahogy ez Marx idejében lehetséges volt. A leninizmus hagyománya tehát csak az lehet, hogy hamisítatlanul és a maga rugalmasságában fenntartjuk a történelmi materializmusnak ezt az élő és életet adó, fejlődő és a fejlődést serkentő működését. Ezért a kommunistáknak – újra visszatérünk erre – úgy kell Lenint tanulmányozniuk, ahogy Lenin tanulmányozta Marxot. Tanulmányozniuk kell, hogy megtanulják alkalmazni a dialektikus módszert. Hogy megtanulják, miként lehet felfedezni a konkrét helyzet konkrét elemzésével az általánosat a különösben és a különöst az általánosban; miként lehet megtalálni egy új helyzetben azt, ami összeköti a korábbi folyamattal, és miként a történelmi folyamat törvényszerűségében a mindig felmerülő újat; az egészben a részt és a részben az egészet, és miként lehet rátalálni a fejlődés szükségszerűségében az aktív cselekvés mozzanatára és a tettben a történelmi szükségszerűségre. A leninizmus a konkrét, nem sematikus, nem mechanikus, tisztán a gyakorlatra irányuló gondolkodás eddigi legmagasabb foka. A leninistáknak az a feladatuk, hogy megmaradjanak *ezen* a fokon. De a történelmi folyamatban csak az marad meg, ami él és fejlődik. *Így kell megtartanunk* a leninizmus hagyományát, ez ma a legelső feladata mindazoknak, akik valóban az osztályharc fegyverének tartják a dialektikus módszert.

(1924)

Ezt a kis könyvet közvetlenül Lenin halála után vetettem papírra, minden előmunkálat nélkül, a spontán szükséglettől hajtva, hogy elméletileg rögzítsem, amit akkor lényegesnek tartottam, Lenin személyiségének szellemi centrumát. Innen az alcím: *Gondolatainak összefüggéséről.* Az alcím arra utal, hogy nem törekedtem Lenin elméleti rendszerének visszaadására, hanem éppen csak azokat az objektív és szubjektív mozgatóerőket igyekeztem megmutatni, amelyek lehetővé tették ezt a rendszerezést, és lehetővé tették, hogy a rendszer megtestesüljön Lenin személyiségében és tetteiben. Nem is gondoltam rá, hogy megkíséreljem a maga teljes terjedelmében ábrázolni Lenin életének és művének dinamikus egységét.

Ma viszonylag nagy érdeklődés mutatkozik az ilyenfajta írások iránt. Ez az érdeklődés elsősorban a jelen eseményeivel függ össze: amióta elkezdődött a sztálini időszak marxista bírálata, a húszas évek ellenzéki irányzataira is ráterelődött a figyelem. Ez érthető, ha – elméletileg és tárgyilag tekintve – sokszor el is túlozzák a dolgot. Mert igaz ugyan, hogy Sztálin és hívei hamis megoldást kényszerítettek a forradalom akkor kibontakozó válságára, de legalább ennyire igaz az is, hogy ebben az időben senki sem adott olyan elemzést, senki sem nyitott olyan távlatot, amely elméleti iránymutatásul szolgálhatott volna későbbi időszakok számára is. Ma a marxizmus reneszánszát éljük, és aki termékeny munkával akar hozzájárulni ehhez a feladathoz, annak tisztán történetileg kell megközelítenie a húszas éveket; lezárt szakasza ez a forradalmi munkásmozgalomnak, s annak is kell tekintenünk, ha tapasztalatait és tanulságait helyesen akar-

juk értékelni a mai lényegesen új szakaszban. Ebben az értékelésben valóban éppen Lenin munkásságára kell a leginkább ügyelnünk, mert Lenin alakja – ahogy a nagy embereké rendszerint – úgy testesíti meg a maga korszakát, hogy tevékenységének és tetteinek a módszere a messzemenően megváltozott körülmények között is bizonyos jelentőséggel bírhat.

Ez az írás jellegzetes terméke a húszas évek közepének. Dokumentum, amely megmutatja, hogyan látta a marxisták egy akkor nem jelentéktelen rétege Lenin személyiségét és küldetését, Lenin helyét a világesemények menetében – s ezért mint dokumentum bizonyára nem is érdektelen. Ám egy pillanatra sem szabad szem elől téveszteni, hogy a könyv gondolatmeneteit sokkal inkább fogva tartotta a korszak szemléletmódja – az illúziókat és a túlzásokat is beleértve –, mint magát a lenini életművet. Mindjárt az első mondat ezt mutatja: „A történelmi materializmus a proletárforradalom elmélete." Kétségtelen, fontos meghatározását mondja ki a történelmi materializmusnak, de az is kétségtelen, hogy nemcsak ez a meghatározás érvényes rá, nem ez a *kimerítő* meghatározása a történelmi materializmus lényegének. És Lenin – bármennyire a proletárforradalom aktualitása volt is elméletének és gyakorlatának vezérgondolata – a legszenvedélyesebben tiltakozott volna az ellen, hogy ilyen egyoldalú „definíciókkal" szűkítsék le a történelmi materializmus tartalmi és módszertani gazdagságát, társadalmi egyetemességét.

Igen sok helyet lehetne Lenin szellemében bírálat alá venni. Mégis megelégszem azzal, hogy pusztán jelezzem az ilyen kritika irányát és jogosult voltát, mert azt remélem, hogy a józanul gondolkodó olvasó maga is képes kialakítani a megfelelő kritikai távolságtartást. Talán fontosabb azt

hangsúlyozni, hogy hol vezettek a lenini életmű hatására elindult gondolatmenetek olyan eredményekhez, amelyek módszertanilag ma is némileg jogosultnak tekinthetők, amelyek szerepet játszhatnak a sztálinizmus visszaszorításában. Inkább azokat a részeket emelném ki tehát, amelyekben megmutatkozik, hogy már akkor sem volt minden tekintetben hiábavaló a Lenin személye és műve iránt érzett odaadásom. Tudniillik a Leninről tett megállapítások olykor – kimondatlanul is – találó kritikáját adják a későbbi sztálini fejlődésnek, amely akkor még csak rejtve és epizodikusan mutatkozott meg az Internacionálé Zinovjev-féle vezetésében. Gondoljunk csak a szervezeti problémák fokozódó megmerevedésére Sztálin alatt; nem számított a korhelyzet, nem számítottak a politika követelményei, megváltoztathatatlan fétissé tették a párt szervezeti felépítését, s méghozzá Leninre hivatkozva. A könyv Lenint idézi ennek ellenében: „A politikai kérdést nem választhatjuk el mechanikusan a szervezetitől." S a lenini politika dinamikája szerint vonja le a következtetést: „Ezért végzetes minden elméleti dogmatizmus és minden szervezeti megmerevedés a pártra nézve. Mert, ahogy Lenin mondja, »a harc minden új, új veszélyekkel járó és új áldozatokat követelő formája szükségképpen ‚dezorganizáló' módon hat a szervezetekre, ha azok nem készültek föl ezekre a harci formákra«. A pártnak kötelessége – sőt, éppen ez az első kötelessége, hogy tudatosan és szabadon levonja a szükséges következtetéseket a saját szervezetére nézve is; át kell alakulnia, mielőtt akuttá válna a dezorganizáció veszélye, s átalakulásával a tömegeket is serkentenie kell önmaguk megváltoztatására." Objektíve természetesen akkoriban már csak a nagy évek forradalmi rugalmasságának utóvédharca

lehetett ez a bürokratikus uniformizálódással és mechanizálódással szemben.

De a húszas évek tapasztalatai csak akkor adhatnak termékeny indításokat a dogmatikus uniformizálás visszaszorításához, ha nem közvetlenül akarjuk felhasználni őket, ha figyelembe vesszük, hogy egy elmúlt történelmi korszakból származnak. Kritikai éleslátással kell szemügyre vennünk a húszas éveknek és annak a korszaknak a különbségét, amelyben élünk. S magától értetődik, hogy ez a kritikai éleslátás Lenin művével szemben sem homályosulhat el. Ez a megállapítás – annak megállapítása, hogy életműve nem „szent" és „csalhatatlan" dogmák gyűjteménye – a legkevésbé sem csökkenti Lenin valóságos, evilági nagyságát. Tudjuk pl., hogy a lenini tétel, mely szerint az imperialista fejlődés szükségképpen világháborúkhoz vezet, a mai viszonyok között elvesztette általános érvényét. Természetesen csak a fejlődés szükségszerűsége vált túlhaladottá; de a szükségszerűség lehetőséggé mérséklődése megváltoztatja a tétel elméleti értelmét és gyakorlati következményeit. Hasonlóképpen Lenin magának az I. világháborúnak a tapasztalatait is általánosította az eljövendő imperialista háborúra nézve, de ez a jövő másképpen alakult.

Azért hoztam föl ezt a néhány példát, hogy megmutassam: a valóságos Lenin nem volt a tévedhetetlenség szobra, semmi köze sincs a sztálinista, bürokratikus eszményképhez. Ha ma próbálnánk jellemezni Lenin nagyságát, a kép jócskán különbözne attól, amit ebben a könyvben találunk. A könyv sokkal inkább volt korhoz kötött érvényű, mint tárgya. Utolsó éveiben Lenin hasonlíthatatlanul világosabban látta az 1917-

tel elkezdődött időszak közelgő lezárulását, mint a tanulmány írója akkoriban.

Imitt-amott mégis felsejlik a könyvben Lenin igazi szellemi arculata, s a következő fejtegetésekben az igazságnak ezekből az akkor még homályos megsejtéseiből szándékozunk kiindulni. Lenin nem volt szaktudós a politikai gazdaságtan területén, mint kortársai közül Hilferding és főleg Rosa Luxemburg – állapítottuk meg a könyvben. Mégis – tettük hozzá – a korszaknak mint totalitásnak a megítélésében messze fölöttük állt. „Lenin fölénye abban van, hogy neki sikerült konkrétan összekapcsolni az imperializmus közgazdaságtani elméletét a kor valamennyi politikai kérdésével. Ez az ő egyedülálló elméleti teljesítménye: az új fejlődési szakasz gazdaságtanát a kialakult világhelyzet megkívánta összes konkrét cselekvés vezérfonalává tette." Ezt a kortársak is érezték, ezért beszéltek olyan sokat – ellenségei és követői egyaránt – Lenin taktikai, reálpolitikai ügyességéről. De ezzel távolról sem érintették a dolog magvát. „Lenin fölénye valójában tisztán elméleti fölény az összfolyamat megítélésében." Az összfolyamat megítélésének Leninnél mély és széles elméleti alapjai voltak. Úgynevezett reálpolitikája nem empirikus gyakorlatiasságból táplálkozott, hanem mindig lényegük szerint elméleti gondolkodásfolyamatok gyakorlati eredménye volt. Csakhogy az elméleti gondolkodás nála mindig a mindenkori cselekvési szituáció társadalmi-történelmi éppígy'étének kitapintását eredményezte. A marxista Lenin számára „a konkrét helyzetek konkrét elemzése nem ellentéte a »tiszta« elméletnek, hanem éppen a valódi elméleti munka csúcspontja, az a pont, ahol az elmélet betölti hivatását, átmegy a gyakorlatba". Így minden túlzás nélkül megállapít-

hatjuk, hogy Marx utolsó, összegező tézise Feuerbachról, mely szerint a filozófusok a világot eddig csak értelmezték, de a feladat az, hogy megváltoztassuk, Lenin személyében és művében testesült meg a legadekvátabban. Marx kimondta a követelést, és az elmélet területén teljesítette is. Olyan értelmezését adta a társadalmi valóságnak, amely alkalmas elméleti alap volt annak megváltoztatására. De Lenin volt az első, akivel az új világnézet elméleti és gyakorlati lényege cselekvő alakban lépett a történelmi valóság színpadára, mégpedig anélkül, hogy bármit is vesztett volna tartalmából.

Írásom persze csak tétova próbálkozás lehetett felrajzolni Lenin sajátos szellemi karaktervonásait. Hiányzott belőle a mély és széles elméleti megalapozás, hiányzott belőle Leninnek mint embertípusnak a jellemzése is – és egy ilyen utószóban minderre már csak utalni lehet. Az újkor demokratikus forradalmainak láncolatában két, polárisan ellentétes típusa jelenik meg a vezérnek; olyan alakok testesítik meg ezeket a pólusokat – a valóságban és a nagy költészetben is (pl. Georg Büchnernél) –, mint Danton és Robespierre. Még magának a munkásforradalomnak a nagy szónokaiban, mint Lassalleban és Trockijban is vannak bizonyos Danton-szerű vonások.

Csak Leninnel jelenik meg teljesen új típus, tertium datur ezzel a két szélsőséggel szemben. Még spontán idegreakcióit is olyan elvhűség jellemzi, amilyen csak a forradalom régi nagy aszkétáiban volt meg – de Lenin jellemében nincs egy csöpp aszketizmus sem. Életvidám, humora van, élvezni tud mindent, amit az élet nyújt, a vadászattól, horgászástól és sakkozástól Puskin és Tolsztoj olvasásáig, képes átadni magát a valóságos embereknek, azonosul velük. Az elvhűség a

polgárháborúban kérlelhetetlen keménységgé fokozódott, de Leninben sohasem volt gyűlölet. Intézmények ellen harcolt, ami természetesen magával hozta, hogy az őket képviselő emberek ellen is harcolnia kellett, akár a teljes megsemmisítésig. Ám mindig olyan szükségszerűségnek tekintette ezt, amely emberileg sajnálatos, bármennyire elkerülhetetlen is, bármennyire nem lehet kitérni előle bizonyos konkrét helyzetekben. Gorkij feljegyzéséből ismerjük Lenin nagyon jellemző szavait, amelyeket egy ízben az Appassionata meghallgatása után mondott: „Semmit sem ismerek jobban, mint az Appassionatát, hajlandó volnék mindennap meghallgatni. Bámulatos, emberfeletti muzsika. Mindig büszkén, lehet, hogy naivul, azt gondolom olyankor: íme, milyen csodákra képesek az emberek! – És hunyorított, nevetett, aztán szomorúan tette hozzá: – De sokszor képtelen vagyok zenét hallgatni, az idegeimre megy, szeretnék kedves ostobaságokat mondani, és megcirógatni az embereket, akik förtelmes pokolban élnek, és ilyen szépségeket tudnak alkotni. Pedig ma nem kell senkit cirógatni – leharapják a kezünket, ütni kell, sajnálkozás nélkül, bár elméletben minden erőszak ellen vagyunk. Hm, hm – pokolian nehéz kötelesség!"

Világosan kell látni, hogy még ez az olyan spontán, annyira érzelmi megnyilatkozás sem az ösztönök lázadása a rájuk kényszerített „életvitel" ellen, hogy Lenin ebben is csak a maga világnézetileg kidolgozott elveit követi. Évtizedekkel a Gorkij leírta epizód előtt a fiatal Lenin a narodnyikok és legális marxista kritikusaik ellen írt polemikus cikkeket, s az utóbbiakat elemezve kimutatta, hogy objektivista módon járnak el, amikor azt bizonygatják, „hogy a tények valamely adott sorrendje szükségszerű", és ez az objektivizmus azzal

a veszéllyel jár, „hogy a tények apologétájának álláspontjára csúsznak le". Lenin egyetlen kiutat látott e veszély elkerülésére: következetesebben kell alkalmazni a marxizmust a tények megértésére, magukban a tényekben kell felfedezni valóságos társadalmi alapjukat. Ez a következtetés a marxizmus fölénye az objektivizmussal szemben, a marxista „mélyebben, teljesebben érvényesíti objektivizmusát". Éppen ebből a felfokozott objektivitásból jön létre az, amit Lenin pártosságnak nevez: a pártosság azt jelenti, „hogy az események minden megítélésénél közvetlenül és nyíltan egy bizonyos meghatározott társadalmi osztály álláspontjára helyezkedünk". A szubjektív állásfoglalás tehát Leninnél mindig az objektív valóságból ered, és oda is tér vissza.

Ez természetesen konfliktusokhoz vezet, ha a valóság ellentmondásai egymást kizáró ellentétekké fokozódnak, s az ellentétek közepette élő embernek magának kell az ilyen konfliktusokat kihordania. De az olyan konfliktusok, amelyekben a valóságban gyökerező, az egyének objektív viszonyain alapuló meggyőződések ütköznek össze, elvileg különböznek az olyanoktól, amelyekben azt kell megérnünk, hogy legbelső emberi mivoltunkat fenyegeti veszély. És Leninnél sohasem fordul elő az utóbbi eset. Hamlet legnagyobb dicsérete Horatióra: „. . . áldott az, kinek – Vérével úgy vegyült ítélete, – Hogy nem merő síp e sors ujja közt, – Oly hangot adni, milyent billeget." Vér és ítélet: ellentétük és egységük is csak mint az emberi egzisztencia közvetlenül-általános alapja származik a biológiai szférából. Konkrétsággá kifejlődvén mindkettő az ember társadalmi létét fejezi ki: a harmóniát vagy a disszonanciát az ember és a történelmi pillanat viszonyában, éspedig mind elméletileg, mind gyakorlatilag.

Leninben jól vegyült vér és ítélet, mert a tudás, amit a társadalomról szerzett, minden pillanatban az éppen akkor szükséges cselekvésre irányult, mert gyakorlata mindig a felhalmozott igaz ismeretek összegének és rendszerének szükségszerű következménye volt.

Leninben nincs semmi, ami akár távolról is emlékeztetne valamiféle önmagába fordulásra; a siker nem teszi elbizakodottá, a kudarc nem letörtté. Tagadja, hogy vannak olyan helyzetek, amelyekre az ember nem képes gyakorlatilag reagálni. Lenin egyik a kevés nagy ember közül, akiknek nagyon sok, a leglényegesebb sikerült, és éppen a gyakorlatban. Mégis – vagy talán éppen ezért – aligha volt még valaki, aki olyan józanul és pátoszmentesen fogta volna föl az elkövethető és elkövetett hibákat: „Nem az az okos, aki sohasem téved. Ilyen ember nincs, és nem is lehet. Az az okos, aki nem követ el túl lényeges hibákat, és érti a módját, hogy gyorsan, könnyedén kijavítsa őket." A cselekvő ember sorsának ez a nagyon is prózai felfogása minden patetikus vallomásnál jobban kifejezi Lenin beállítottságának lényegét. Élete állandó cselekvés, szakadatlan harc, s egy olyan világban cselekszik és harcol, amelyben – legmélyebb meggyőződése szerint – nincs helyzet, ami kiúttalan volna, akár neki, akár ellenfelének. Ezért volt számára az élet vezérelve, hogy mindig felkészülten kell várni a cselekvés, a helyes cselekvés pillanatára.

Ebből eredt Lenin józan egyszerűségének magával ragadó tömeghatása. Páratlan néptribun volt, de a szónokiasság árnyéka sem fért egyéniségéhez; ebben megint csak ellentéte a korábbi nagy forradalmártípusoknak (gondoljunk most is Lassalle-ra és Trockijra). A magánéletben és a közéletben

egyaránt mély ellenszenvvel viseltetett minden ellen, ami frázisszerű, felfújt vagy túlhajtott. S megint csak jellemző, hogy a „túlzásoknak" ez a politikai és egyben emberi elutasítása objektív filozófiai alapokra támaszkodik: „Mert, ha túlhajtják, ha túllépik valóságos érvényességének határait, ... minden igazság abszurdummá változhat, sőt, ilyen körülmények között elkerülhetetlenül abszurdummá is kell változnia."

Ez azt jelenti, hogy Leninnek még a legáltalánosabb filozófiai kategóriák sem a kontemplatív, absztrakt általánosság síkján jelentek meg, hanem eszközöknek tekintette őket, amelyeknek minden pillanatban készen kell állniuk a gyakorlat elméleti előkészítésére. A szakszervezeti vitában, amikor Buharin kétértelmű, eklektikus közvetítő álláspontja ellen harcolt, a totalitás kategóriájára támaszkodott. Mélységesen jellemző, ahogy Lenin egy filozófiai kategóriát alkalmaz: „Ahhoz, hogy valóban ismerjük a tárgyat, először is meg kell ragadni, tanulmányozni kell minden oldalát, kapcsolatát, »közvetítését«. Sohasem fogjuk ezt teljesen elérni, de a sokoldalúság követelménye megóv bennünket a hibáktól és a megmerevedéstől." Igen tanulságos látni, hogyan szolgál itt egy absztrakt filozófiai kategória – kiegészítve az alkalmazhatóságára vonatkozó ismeretelméleti fenntartásokkal – tisztán a helyes gyakorlat vezérelveként.

Ha lehet, még plasztikusabb Leninnek ez a magatartása a breszt–litovszk-i béke körüli vitákban. Történelmi közhely ma már, hogy „reálpolitikailag" Leninnek volt igaza a baloldali kommunistákkal szemben, akik – internacionalista meggondolások alapján – az eljövendő német forradalmat akarták támogatni, forradalmi háborút követeltek, és ezzel

kockáztatták az orosz tanácsköztársaság fennmaradását. De a helyes gyakorlati megoldás Leninnél azon alapult, hogy elméletileg mélyen elemezte a forradalmi fejlődés összfolyamatának pillanatnyi állapotát, éppígylétét. A világforradalom minden részeseménynél előbbre való, de ez – mondja Lenin – csak akkor lehet valódi (tehát gyakorlati) igazság, „ha nem hagyjuk figyelmen kívül, hogy milyen hosszú és nehéz út vezet a szocializmus teljes győzelméhez". S az akkori konkrét helyzetet tekintve hozzáteszi: „Minden absztrakt igazság frázis lesz, ha *bármely tetszőleges konkrét* helyzetre alkalmazzák." Az igazság mint a gyakorlat alapja tehát abban különbözik a forradalmi frázisoktól, hogy elméletileg eltalálja a mindenkori – szükségszerű és lehetséges – forradalmi helyzet éppígylétét. A legemelkedettebb érzés, a legönfeláldozóbb odaadás is frázissá lesz, ha a helyzet elméleti lényege (éppígyléte) nem teszi lehetővé a valódi forradalmi gyakorlatot. Ami korántsem jelenti, hogy a valódi forradalmi gyakorlatnak feltétlenül sikeresnek kell lennie. Az első forradalom idején, a moszkvai fegyveres felkelés leverése után Lenin szenvedélyesen viaskodott Plehanov álláspontjával, mely szerint „nem lett volna szabad fegyvert ragadni", mert szerinte a levert felkelés is előbbre vitte az összfolyamatot. Minden analogizálás, az absztrakt és a konkrét, a világtörténelmi és az aktuális minden felcserélése frázisokhoz vezet; így az 1792–93-as Franciaország összehasonlítása az 1918-as Oroszországgal, ami gyakran felmerült a breszti béke körüli vitákban. Ilyen hamis általánosítás volt, amikor a német kommunisták a Kapp-puccs (1920) után igen okos és önkritikus téziseket állítottak föl, amelyekben kidolgozták az irányelveket a puccs megismétlődésének esetére. Leninnek

megint csak meg kellett kérdeznie: Honnan tudjátok, hogy a német reakció egyáltalán meg fogja ismételni?

Lenin egész élete szakadatlan tanulás volt, különben nem tudott volna így cselekedni és ítélni. 1914-ben, a háború kitörése után, különböző rendőrségi kalandokat átvészelve, Svájcban kötött ki; s megérkezvén azt tekintette első feladatának, hogy a „szabadságot" jól kihasználandó Hegel *Logiká*-ját tanulmányozza. Vagy amikor az 1917-es júliusi események után egy munkásnál lakott illegálisan, szállásadója így dicsérte ebéd előtt a kenyeret: „Már nem mernek rossz kenyeret adni!" Lenin megrendült, és el volt ragadtatva „a júliusi napoknak ettől az osztályszerű értékelésétől". Elgondolkodott a maga bonyolult elemzésein és a belőlük következő feladatokon. „A kenyérre – írja –, olyan ember lévén, aki személyesen nem ismerte a nyomort, nem gondoltam ... A gondolkodás a politikai elemzés révén szokatlanul bonyolult és kanyargós úton jut el a kenyérért vívott osztályharchoz, amin minden alapul." Így tanult Lenin egész életében mindig és mindenütt, akár Hegel *Logiká*-jából, akár egy munkásnak a kenyérről mondott véleményéből.

Az állandó tanulás, a készség, hogy újra és újra hagyja magát tanítani a valóságtól, abból adódik, hogy életvitelében a gyakorlaté az abszolút elsőbbség. Már önmagában ez is, de még inkább ennek a tanulásnak a jellege, áthidalhatatlan szakadékkal választja el Lenint minden empiristától és reálpolitikustól. Ő ugyanis nemcsak vitatkozó vagy nevelő célzattal emlékeztet arra, hogy mindig a totalitást kell alapnak és mércének venni. Önmagának sokkal szigorúbb követelményeket állít föl, mint akár legjobban megbecsült vitapartnereinek. A valóságnak, amelyben cselekedni kell, az

egyetemesség, totalitás és konkrét egyszeriség a döntő meghatározásai; s minden praxis abban a mértékben válik valóban hatékonnyá, amennyire képes ezeket megközelíteni.

A történelem természetesen mindig teremt olyan helyzeteket, amelyek ellentmondanak minden addig ismert elméletnek. Sőt, olyan helyzetek is adódnak, amelyekben lehetetlen az – igaz és igaznak tudott – elvek szerint cselekedni. Lenin már 1917 októbere előtt tudta, hogy a gazdaságilag elmaradott Oroszországban valami olyasfajta átmeneti formára lesz szükség, mint a NEP. Ám a polgárháború és az intervenciók az ún. hadikommunizmust kényszerítették rá a szovjetállamra. És Lenin meghajolt a ténybeli szükségszerűség előtt – anélkül azonban, hogy elvi meggyőződését feladta volna. Keresztülvitte a „hadikommunista" intézkedéseket, amelyeket a helyzet megkövetelt, de – kortársainak többségével ellentétben – egy pillanatra sem ismerte el, hogy a hadikommunizmus valódi formája volna az átmenetnek a szocializmushoz, és szilárdan eltökélte, hogy vissza kell térni a NEP elméletileg helyes vonalához, amint vége szakad a háborúnak és intervenciónak. Nem volt sem empirista, sem dogmatikus, hanem a gyakorlat teoretikusa, aki az elméletet ülteti át a gyakorlatba.

A *Mi a teendő?* nemcsak szimbolikus címe lehetne Lenin egész írói produkciójának, hanem magának a műnek az elméleti alapgondolata mintegy előrebocsátott összegezése is egész világszemléletének. Megállapítja, hogy a sztrájkok spontán osztályharca, még a pontosan és jól szervezett sztrájkoké is, csak a csíráit ülteti el az osztálytudatnak a proletariátusban. Pusztán a sztrájkok révén a munkások még nem jutnak el a felismeréshez, hogy „érdekeik kibékíthetetlen el-

lentétben állnak az egész jelenlegi politikai és társadalmi rendszerrel". Megint a totalitás szabja meg a forradalmi gyakorlatra törő osztálytudat helyes irányát; nincs valódi gyakorlat, amely ne a totalitásra irányulna. A totalitás megismerése azonban sohasem lehet spontán. Mindig „kívülről", vagyis elméletileg kell bevinni a cselekvők tudatába.

A gyakorlat mindent átfogó uralma tehát csak akkor valósulhat meg, ha olyan elméleten alapul, amely célja és iránya szerint mindent átfogó megismerés. A lét objektíve kibontakozott totalitása azonban, ahogy ezt Lenin nagyon jól tudja, végtelen, s ezért sohasem ismerhető meg teljesen. Úgy látszik tehát, hogy circulus vitiosus keletkezik: a megismerés folyamata végtelen, de állandóan aktuális a követelés, hogy most rögtön kell helyesen cselekedni. Gyakorlatilag mégis megoldható, ami absztrakte és elméletileg megoldhatatlannak látszik. A magatartást, amely képes erre, újra csak Shakespeare szavaival tudjuk a legjobban jellemezni: „the readiness is all".* Lenin legtermékenyebb jellemvonásainak egyike, hogy sosem szűnt meg tanulni a valóságtól, s egyben mindig készen állt a cselekvésre. Ebből következik elméleti működésének egy figyelemre méltó és látszólag paradox sajátossága: sohasem gondolta, hogy már nincs mit tanulnia a valóságtól, de amit már megtanult, azt mindig úgy rendezte el, hogy bármely pillanatban fel tudja használni a cselekvésben.

Abban a szerencsében volt részem, hogy tanúja lehettem a számtalanul sok pillanat egyikének, amelyben Leninnek hirtelenjében mozgósítania kellett még alakulóban levő ismereteit. 1921-ben történt a dolog. A Komintern III. Kong-

* „. . . a készenlét minden." (Hamlet, V. felv. 2. szín.)

resszusának cseh bizottsága ülésezett. A kérdések fölöttébb bonyolultak voltak, a vélemények összebékíthetetlennek látszottak. Hirtelen betoppant Lenin. Mindenki arra kérte, hogy nyilvánítson véleményt a cseh problémákról. Először elutasította a kérést, azt mondta, hogy igyekezett rendesen tanulmányozni az anyagot, de olyan sürgős államügyek jöttek közbe, hogy csak azt a két újságot tudta futólag átlapozni, amelyet a kabátzsebébe dugva magánál is hordott. Csak sok kérlelés után szánta rá magát, hogy legalább a benyomásait közölje a két újságszámról. Elővette őket a zsebéből, és egészen rendszertelen, rögtönzött elemzésbe fogott, a vezércikknél kezdte és a napi híreknél fejezte be. Mégis, ezek a hevenyészett gondolatok adták a legmélyebb elemzést az akkori csehszlovák helyzetről és a kommunista párt feladatairól.

Magától értetődik, hogy Lenin, aki az állandó készenlét embere volt, mindig a gyakorlat elsőbbsége mellett döntött az elmélet és a gyakorlat kölcsönhatásának kérdésében. Különösen kézzelfogható módon tette ezt a forradalom első szakaszában írott elméleti főművének, az *Állam és forradalom*nak a lezárásakor. Illegális rejtekhelyen írta a könyvet, a júliusi napok után, s az 1905-ös és az 1917-es tapasztalatokról szóló utolsó fejezetét már nem tudta befejezni, a forradalom fejlődése nem hagyott rá időt. „Kellemesebb és hasznosabb dolog – írta az utószóban – »a forradalom tapasztalatait« végigcsinálni, mint írni róluk." Mély őszinteség van ezekben a szavakban. Tudjuk, hogy mindig igyekezett pótolni, amit elmulasztott. Az eseményeken, nem rajta múlott, hogy ez nem sikerült.

Fontos fejlemény volt az emberi magatartás történetében az utolsó századok során, hogy a sztoikus-epikureus „bölcs"

eszményképe – az akadémikus filozófián túl is – erősen kihatott etikai, politikai és társadalmi nézeteinek alakulására. De hatása során maga az eszménykép is átalakult: sokkal erőteljesebbekké váltak a típus aktív, gyakorlati vonásai az eredetihez képest. Ennek a fejlődésnek a legutóbbi, eddig legmagasabb és legfontosabb szakasza a Lenin magatartását jellemző állandó cselekvési készség. A világtörténelem menetéhez mérve csak múló epizód, hogy manapság – amikor a manipuláció szétszaggatja a gyakorlatot, és a dezideologizálás felbomlasztja az elméletet – a „szakemberek" köreiben nem sokra tartják ezt az eszményt. Tetteinek és műveinek jelentőségén túl Lenin alakja mint az állandó cselekvési készség megtestesülése is elpusztíthatatlan értéket képvisel: a leninі magatartás új, példamutató típusa az emberi cselekvés és a valóság viszonyának.

Budapest, 1967 január

Lenin kérdésfeltevésének általános jelentősége

Lenin *Mi a teendő?* című munkája a „ökonomisták" akkor (1902) befolyásos opportunista filozófiájának leleplezésére szolgált. Ezek az orosz forradalmi mozgalom eszmei és szervezeti egysége ellen tiltakoztak; szerintük csak a munkások közvetlen gazdasági érdekeikért vívott küzdelme fontos, spontán fellépésük a gyárosok megtorló intézkedéseivel szemben. A tudatos forradalmár szerepét arra a segítségre korlátozták, amelyet a munkásoknak e helyi, közvetlen küzdelmekben nyújtott. Az egyes osztályösszeütközéseket a proletariátus általános történelmi feladatának részeként felismerni, politikai propaganda útján a harc egyes mozzanatait a szocialista tanok fényében magyarázni, az egyes ellenállási mozgalmakat a kapitalizmus megdöntésére és a szocializmus győzelmére törő forradalmi politikai mozgalommá egyesíteni – ez az „ökonomisták" szemében annyit jelentett, mint „erőszakot követni el" a munkástömegeken, ami azt a veszélyt rejti magában, hogy a forradalmi értelmiség elszigetelődik a tömegektől. Az „ökonomisták" azt állították, hogy a spontán mozgalom puszta növekedésével kitermeli a tudatosságot is.

Lenin szétzúzta ezt az opportunista „elméletet", és kimutatta, hogy az „ökonomizmus" elfordítja a proletariátust a

politikai harctól, lényegében arra készteti a munkásokat, hogy mondjanak le a kapitalizmus megdöntéséről, és érjék be azzal, hogy a munkásság egy részének helyzetét időlegesen megjavítják. Ő maga viszont az akkor Oroszországban a kapitalisták legmegbízhatóbb támaszául szolgáló önkényuralom megdöntését tartotta a forradalom legközelebbi feladatának. A szervezeti egység elleni küzdelem, a spontaneitás túlbecsülése Lenin szerint az „ökonomistákat" a munkásosztály polgári befolyásolásának előkészítőivé teszi.

A marxista párt ideológiai alapjainak kidolgozásakor, a reformista „elmélet" polgári voltának leleplezésekor Lenin az ideológus két típusát állítja egymással szembe: a forradalmi tribun és a bürokrata típusát. Megállapítja, hogy mind az akkori kapitalista Nyugaton, mind a gazdaságilag elmaradott Oroszországban a trade-union-titkár, a bürokrata típusa uralkodik. Az opportunizmus „elmélete" – nemzetközi és orosz viszonylatban egyaránt – azon munkálkodik, hogy ezt az elmaradottságot és elfajulást örökössé tegye. A néptribun és a szakszervezeti bürokrata típusainak szembeállítása, amelyek felé a munkásmozgalom egymás ellen küzdő irányai, a marxista forradalmárság és az opportunizmus törekszenek, jelentőségében messze túlmutat a korabeli és nemzeti kiváltó okon. „Nem hangsúlyozható eléggé – mondja Lenin –, hogy egy szociáldemokrata eszményképe nem lehet a szakszervezeti titkár, hanem csakis a néptribun, aki reagálni tud az önkény és elnyomás minden néven nevezendő megnyilatkozására, akárhol is megy végbe, akármilyen réteget vagy osztályt érint is, aki ezeket a megnyilatkozásokat a rendőri önkény és kapitalista kizsákmányolás összképévé tudja összefoglalni, aki minden apróságot fel tud használni

arra, hogy mindenki füle hallatára kifejtse szocialista meggyőződését és demokratikus követeléseit, hogy mindenki előtt világossá tegye a proletariátus felszabadító harcának világtörténeti jelentőségét." E kép konkrét színeit Lenin a korabeli orosz valóságból merítette. A típus leírása azonban olyan találóan általános, hogy ma is érvényes.

E tárgy objektív lényege magától értetődővé teszi, hogy Lenin kutatásainak mindig túl kellett lépniök a munkásosztályon és annak szervezetein. A marxizmus vulgárizáló elsekélyesítése, ami politikailag jobb- és „baloldali" opportunizmusban jutott kifejezésre, a proletariátus életét gondolatilag elszigetelte a társadalom összmozgásától. És ez az elsekélyesítés még demagóg módon azzal dicsekedett, hogy „igazán proletár", hogy a munkásmozgalmat megtisztítja az idegen befolyásoktól. Lenin érvelése megvilágítja az igazi tényállást: a munkásosztály sorsának sokoldalú, feloldhatatlan összeforrottságát az egész társadalom életével. Egyrészt a proletariátus nem szabadíthatja fel magát anélkül, hogy valamennyi társadalmi osztály és réteg minden elnyomását, minden kizsákmányolását szét ne zúzná. Másrészt a munkásosztály élete és fejlődése mindazokat a társadalmi és gazdasági tendenciákat tükrözi, melyek valóban fontosak a társadalom továbbhaladása szempontjából. A negatív, a fejlődést gátló tendenciákat is, sőt az imperializmusban még az élősdieket is. Az imperializmuson gyakorolt kritikájában Lenin ismételten rámutat arra, hogy e korszak parazitizmusát nem szabad szűk és sekélyes értelmében felfognunk, hanem egyetemes társadalmi tendenciának kell tekintenünk; mint ilyen nyilatkozik meg a munkásmozgalomban is. A kapitalizmus egyre reakciósabb jellege, a „munkásarisztokrácia" megvesz-

tegetése, a politikai élet általános demoralizálódása, a demokrácia korlátozása és elfajulása stb. következtében a reformista munkásszervezetekben is jelentkezik a bürokratizmus, a tömegektől való elszakadás, az élettől való elkülönülés tendenciája.

Magának a kapitalizmusnak szempontjából a bürokrácia szükségszerű jelenség, az osztályharc szükségszerű terméke. A bürokrácia a burzsoázia egyik legelső fegyvere a feudális rendszer elleni harcaiban; annál nélkülözhetetlenebbé lesz, minél inkább védelmeznie kell a burzsoáziának a maga hatalmát, most már a proletariátussal szemben, minél nyíltabb ellentmondásba kerülnek érdekei a dolgozó tömegek érdekeivel.

A bürokratizmus tehát a kapitalista társadalom alapvető jelensége.

Számunkra a kérdés kulturális oldala a fontos. Megismertük már a munkásmozgalomban fellépő két ellentétes típus általános vonásait, amely típusok közül Lenin – a kapitalista társadalom, a proletariátus felszabadítására szolgáló feltételek mélyreható elemzése alapján – az egyiket elérendő eszményképnek, a másikat legyőzendő negatívitásnak tekintette. Nézzük meg már most röviden – hogy társadalmi általánosságát a kapitalizmusban szükségszerűeknek lássuk –, min alapszanak ennek a negativitásnak lényeges ismérvei.

Lenin mélyreható elemzése összekapcsolja a bürokratizmust a spontaneitással. A spontaneitás ott jelentkezik, ahol az érdek és tevékenység tárgya közvetlen, éspedig tisztán közvetlen. A tárgyi vonatkozás közvetlensége természetesen magától értetődő kiindulási pontja minden emberi tevékenységnek. A most vizsgált jelenség sajátossága abban áll, hogy

a spontaneitás „elmélete" – a bürokratizmus ideológiai felmagasztalása – megköveteli, hogy megálljunk a közvetlen objektumnál és minden azon való túllépést, amiben éppen a valódi elmélet (az idézőjel nélküli elmélet) megnyilatkozik, mint nem valódit és hamist pellengérre állítsunk. A munkásmozgalom bürokratizálódásának akkori irányzata, az „ökonomizmus" ezt a közvetlenségben való megragadást, a spontaneitásnak ezt a felmagasztalását úgy állítja be, mint „tisztán proletár" magatartást; a munkások harci tevékenységét a gyáron belüli közvetlen-gazdasági kizsákmányolás elhárítására, a gyáros és alkalmazottai közvetlen érdekellentétére korlátozza. Ezzel ez a „tisztán proletár" álláspont a liberális burzsoáziának engedi át a társadalom demokratikus átalakításának valamennyi harci területét, és – szavakban ugyan nem, de ténylegesen – lemond a társadalom szocialista átalakításáról.

A tárgy ez objektív közvetlenségének szükségképpen megfelel a magatartás szubjektív spontaneitására való korlátozódás. Mindent, ami ezen túlmegy, ami az egész társadalom objektív összefüggéseinek és mozgástörvényeinek megismerésén alapszik, „elvileg" visszautasítanak, mint „nem proletár", „idegen elemet". A közvetlen esetekben történő spontán reagálás primitivitását mint a szubjektivitás magasabb formáját, mint a valósághoz való adekvátabb viszonyt szembeállítják a totalitás elméleti megismerésével.

A spontaneitáselmélet lenini kritikájának tényleges mélységét csak az imperializmus teljes kibontakozása mutatta meg. Ugyanis csak a fejlődés perspektívájából érthetők meg ténylegesen a nemzetközi opportunizmus valóságos társadalmi és elméleti alapjai. Míg az olyan „ortodoxok", mint

Kautsky, megkísérelték a Bernsteinnel való ellentéteket taktikai részletkérdéseknek feltüntetni, Lenin már akkor egészen világosan látja, hogy a bernsteiniáda határozott lemondást jelent a szocializmus megvalósításáról, sőt az összes forradalmi-demokratikus követelések megvalósításáról is, a forradalmi munkásmozgalom alkalmazkodását jelenti ahhoz, ami a liberális burzsoázia számára elfogadható.

A marxizmusnak ez a felszámolása imperialista környezetben játszódik le. Minthogy a burzsoázia megszűnt a társadalmi haladás hordozója lenni, ideológiájában fokozódó mértékben nő a hitetlenség az objektív valóság megismerhetőségét illetően; mindjobban általánossá válik minden elmélet lenézése, az értelem és ész megvetése. A spontaneitásra való hivatkozás, a puszta közvetlenségnek mint a realitással való megbirkózás legmagasabb fórumának dicsőítése, az imperialista korszak kulturális és ideológiai főtendenciája tehát. A spontaneitás polgári válfaja, a közvetlenségben való megragadás szükségszerűen nő ki a kapitalista munkamegosztásból. Ideológiai termékük pedig teljesen megfelel a burzsoázia szűk, önző osztályérdekeinek. A burzsoá uralom zavartalan működését megkönnyíti a néptömegek szétforgácsoltsága, céhszerű ideológiája, mindenki belenyugvása abba a részmunkába, melyet a kapitalizmus társadalmi munkamegosztása kijelöl neki, az e munkamegosztásból spontánul keletkező gondolati formák, gondolati lehetőségek, érzésmódok stb. tudatos igenlése.

Minél reakciósabb lesz a burzsoázia, annál erősebben ütközik ki ez az ideológiai oldal. Amíg a forradalmi-demokrata tendenciáknak erős támaszuk van a polgárságban és kispolgárságban, a polgári értelmiségben, a kapitalista munka-

megosztáson épülő ideológiának ezt az objektív spontaneitását és e spontaneitásnak a burzsoázia szűk osztályérdekei által való fejlesztését minduntalan áttörik. Az imperialista korszak reakciós élősdisége a polgári társadalom uralkodó áramlatává teszi – behatol még a proletariátus politikai mozgalmába, ideológiájába is.

Könnyű belátni, miért érdeke a burzsoáziának az ilyen felfogás. A spontaneitás a társadalmi fejlődés átfogó összefüggéseinek gondolati eltüntetését jelenti, azokét az összefüggésekét, amelyek az élet minden jelenségében objektíve megvannak és hatnak. Ezért lemondást jelent a kapitalista társadalom mozgástörvényeinek felismeréséről, amely törvények világosan mutatják e társadalom feloldhatatlan ellentmondásait, forradalmi meghaladásuk szükségszerűségét. Minél erőteljesebben fogva maradnak az emberek gondolati és érzelmi rezdülései a spontaneitás szegényes és elvont börtönében, annál nagyobb az uralkodó osztály biztonsága. Ez természetesen legerősebben a munkásmozgalmat érinti, de érvényes a kulturális élet minden területére.

A kapitalizmusra való spontán reakciók jelentős része természetesen lázadó jellegű, és szubjektíve gyakran akkor is megtartja ellenzéki vagy lázadó szándékát, ha a spontaneitás szintjén nem lép túl. Objektíve azonban az ilyen spontán megnyilatkozások többnyire az uralkodó rezsimet fenntartó tendenciák sodrába torkollnak. A lázadásnak fel kell emelkednie egy határozott tudatosságig az objektív összefüggéseket illetően, hogy valóban – és nemcsak szándékában – az elnyomás és kizsákmányolás rendszere ellen fordulhasson.

A lenini néptribun ilyen forradalmi tudatosság hirdetője. Ha helyesen akarjuk megérteni e típust, nem szabad külső is-

mérveire szorítkoznunk. A szó pompája, a szónokiasan magával ragadó ékesszólás még nem teszi a tribunt. Nem a ragyogó szónok Mirabeau vagy Vergniaud vagy akár Danton volt a francia forradalom igazi tribunja, hanem az egyszerű Marat és a száraz Robespierre.

Csupán a tudatosság, amellyel – a mindenkor lehetséges történelmi fejlődési foknak megfelelően – a társadalom egészének objektív meghatározottságait mozgásukban felismeri, azon eltökéltség, amellyel a dolgozó nép felszabadításának legmélyebb szükségleteit képviseli (ez ugyanannak a dolognak két oldala) emeli az embert tribunná. Lenin mint a forradalom tribunja veszi fel a harcot a spontaneitás ellen. Áthatva egy mély és mindenre figyelmes szeretettől az elnyomott nép iránt – amely minden megismerést a lázadás, a felszabadításra törés pátoszával tölt meg –, Lenin a közvetlenséget a totalitás mozgásának világos tudatosságáig emeli, és így megszünteti annak az adekvát felismerésnek alapján, amelyet csak a materialista dialektika, a marxizmus tesz lehetővé. A sokoldalú megismerésére törekvő ész fensőbbségét a puszta közvetlenség felett soha, senki nem hirdette még olyan kíméletlenül, mint ő.

De ebben az élességben megszüntetve megőrződik a valóság minden dialektikus átmenete. A spontaneitás és a tudat metafizikus elkülönítése általános ideológiai gyöngesége a polgári hanyatlás korszakának. Ez nemcsak a spontaneitás előtt behódolóknál nyilvánul meg, hanem a felvilágosodás legtöbb késői utódánál is, aki a tudatosságért küzd, de a spontaneitás és tudatosság a dekandenciára jellemző merev elkülönítését nem küzdötte le, s ezért csak megfordított előjellel ismétli a dekadens tanítást. Lenin itt is látja az élet dia-

lektikus egységét. Elveti a spontaneitást mint eszményt, mint korlátot, de felismeri mint életnyilvánulást, mint az összmozgás részét, helyesen értelmezett mozzanatát. Levonja a tanulságokat az orosz sztrájkmozgalmakból, és megállapítja a spontaneitás és tudatosság viszonylagosságát, amannak szakadatlan átcsapását emebbe. „Ez mutatja, hogy a »spontán elem« igazában nem más, mint a céltudatosság csírája."

Ezzel első ízben határozta meg a szociális gondolat történelmében a két kategória reális kölcsönhatását. És csak ez az összetartozás – az egyidejű legélesebb elkülönítés mellett – világítja meg Lenin felfogását a tudatosságnak a spontaneitáshoz való viszonyáról. A spontaneitásban mint a „céltudatosság csírájában" a lét elsőbbsége fejeződik ki a tudattal szemben, a valóság adekvát tükröződésének szükségszerű előállása magának a valóságnak mozgásából. Ez a mozgás azonban nem automatikus. A tudat felfejlődése a világnak és az emberek a világ átalakítását célzó feladatainak valóságos megértéséhez nem következhetik be magától, tudatos munka nélkül, a külvilágról és magunkról való tudatosság nélkül. Szükséges hozzá a spontaneitással való szakítás. Mert csak ennek következményeként lehet a társadalom hatóerőinek totalitása, irányuk, törvényszerűségük, befolyásolhatóságuk lehetősége a jobb valóságért harcolók szellemi tulajdonává.

Tisztán kell látnunk a spontaneitás és tudatosság viszonyának ezt a két oldalát, hogy helyesen értékeljük Lenin megfogalmazását, mely szerint a forradalmi tudatot „kívülről" viszik be a proletariátusba. Ennek a Lenin saját szavai szerint „szögletes fogalmazásnak" helyes értelme azonban egyszerű is, mély és következményekkel teljes is: „A politi-

kai osztálytudatot *csak kívülről* kaphatja meg a munkás, azaz a gazdasági harcon kívülről, a munkások és vállalkozók közötti kapcsolatok körén kívülről. Az a terület, ahonnan ez a tudás meríthető: valamennyi osztály és réteg viszonya az államhoz és a kormányhoz, valamennyi osztály kölcsönhatása." A spontaneitás csírája csak az ilyen tudat tudatos munkája által lesz valóságos gyümölcs; csak ezáltal lesz a magánvaló osztályból magáért való osztály. A tribun ennek a tudatnak felkeltője. Megismerésének átfogó sokoldalúsága gyorsítja a csírának virággá fejlődését: segítve és ösztökélve jár előtte a fejlődésnek. Viszont a spontaneitás magasztalói, gondolattalan és érzelmes megörökítői kénytelenek befejezett tények utólagos megállapítására szorítkozni; mint Lenin mondja, ők a valóságos mozgalom „uszályában" kullognak. Tevékenységük – ha még olyan elragadtatott vagy „forradalmi" vagy „proletár" hangot ütnek is meg – száraz és meddő, bürokratikus regisztrálás marad. Bürokratikus a szó legáltalánosabb és legrosszabb értelmében: mint az élő fejlődés gátja. Mert a spontaneitás – amely magától nem tudja elérni a beteljesedést – így végrehajtott hamis tudati rögzítése, egyedüli alapelvvé emelése által hamis, elsatnyult, elfajulásokat előidéző irányokba tolódik. A proletariátus spontán mozgalma polgári tartalmat kap; elméleti lerögzítése nem apolitikus, hanem reakciósan politikus.

1

Maxim Gorkij Leninről írott emlékezéseiben azzal jellemzi az átlagos nyárspolgárt, hogy annak uralkodó életérzése: „Ne zavarjatok abban, hogy úgy éljek, ahogy megszoktam." Lenin pedig, teszi hozzá Gorkij, éppen az az ember volt, aki embertársait a legerélyesebben kényszerítette arra, hogy másként éljenek, mint ahogy addig megszokták. Leninnek ez az emberi életformákat gyökeresen átformáló energiája egyik legfőbb forrása annak a lángoló lelkesedésnek és izzó gyűlöletnek, amelyet tevékenysége kiváltott. Millió és millió munkás és paraszt élete döntő fordulataként élte át, hogy Lenin tanítása és tevékenysége elhárította életéből azokat az akadályokat, amelyek eddig ránehezedtek, és lehetetlenné tették, hogy saját vágyainak, igényeinek és képességeinek megfelelően éljen. Ugyanakkor igen sok, a kapitalista élet torzító hatása következtében belsőleg nyomorékká vált nyárspolgár gyűlölettel gondolt arra az emberre, aki felszárította a cári Oroszország ama politikai és gazdasági, kulturális és morális mocsarait, amelyekben ők addig zavartalanul kuruttyoltak.

Gorkij megjegyzése ily módon élesen rávilágít Lenin hatásának egyik legfontosabb mozzanatára. Gorkij ugyanakkor

helyesen emeli ki, hogy az ilyen hatás számos, társadalmilag igazán nagy ember élete munkáját jellemzi. Ez az általánosítás alkalmas arra, hogy Lenin egyéniségének és tevékenységének különleges, egyéni oldalait konkrétebben megvilágítsuk. Mert az emberi kultúra régebbi, nagy átalakítói a legtöbb esetben idealista prédikátorok, idealista humanisták voltak. Gondoljunk Savonarolára, Rousseau-ra, Robespierrere, Tolsztojra. Az emberi élet alakítása ezeknél „felülről" indult meg: a lélek, az erkölcs, a belső élet reformálása lett volna az az emeltyű, amelynek segítségével az emberiség külső életkörülményeit kellett volna sarkaiból kifordítani, újjáalakítani. Lenin módszere ennek szöges ellentéte.

Az ellentét már a stílusban is megnyilvánul. Az idealista prédikátorok túlnyomó része hatalmas szónoki vagy költői pátosszal fejezi ki mondanivalóját, a retorika lángjaival igyekszik a lelkeket az új életért vívandó harcra fellobbantani. Lenin stílusa: minden retorika tagadása. Ez a stílus a frázis kíméletlen gyűlöletéből indul ki. Lenin hatalmas életművében nincs egyetlen mondat sem, amely a közkeletű értelemben akárcsak patetikus is volna; csak az életműnek mint egésznek van magával ragadó, nagyvonalú pátosza. És ez a frázismentes stílus sohasem fejez ki úgynevezett fennkölt tartalmakat; fennkölt kifejezések Leninnél mindig ironikus idézőjelben állanak, még akkor is, sőt különösen akkor, ha a – nagybetűvel írt – forradalomról, ha a patetikusan hangsúlyozott radikalizmusról van szó. Lenin élete munkájának java részét prózai javaslatok, intézkedések, intézmények és ezeknek elméleti és gyakorlati megokolása teszi ki.

A forma és tartalom e szerves egysége mutatja Lenin egyéni jellegzetességét, történelmi helyét, társadalomkutató és tár-

sadalomalakító tevékenységének mélységét. Lenin tevékenységének világnézeti alapja: a materialista filozófia humanizmusa. Ennek az új humanizmusnak legtipikusabb képviselője, legnagyobb alakja Lenin.

Nem mindenki előtt világos azonnal emez új humanizmus viszonya a régihez. Nézzük meg tehát közelebbről a kérdést. Dosztojevszkij világnézetében talán a legtipikusabb idealista ellenpólusa Leninnek. Ha azonban ennek az idealista prédikátornak az életművét a maga egészében tekintjük, akkor mindenütt egy igen érdekes és Dosztojevszkij által is döntő jelentőségűnek értékelt morális problémára bukkanunk: a „hirtelen hőstett" problémájára. Ez a probléma röviden azt jelenti, hogy az emberekben fellobban ugyan lényük legmélyebb morális tartalmának élménye, lelkesedést, sőt tetté váló lelkesedést is ébreszt bennük, azonban az emberek nem képesek ebből a fellángolásukból – bár ez lényük lényegét, lelki életük legigazabb és egyúttal legegyénibb tartalmát fejezi ki – további életvitelük szintjét megalkotni. A „hirtelen hőstett" után ismét visszasüllyednek régi életük objektíve és szubjektíve hazug, alacsonyabb szintjére.

Mi van emögött a Dosztojevszkij-féle morális kérdésfeltevés mögött? Kétségkívül, akár tudta ezt Dosztojevszkij maga, akár nem: az idealista gondolkodó, a prédikátor-költő önkritikai szkepszise az idealizmus hatályosságát illetően az életben, még a tiszta moralitásra absztrahált életben is. Tolsztoj *Anna Karenyiná*-jában megtaláljuk ennek a „hirtelen hőstett"-nek nagyszerű, pregnáns költői ábrázolását. Karenyin el akar válni feleségétől, gyűlöli annak csábítóját. Anna halálosnak látszó megbetegedésekor a halál árnyéka ilyen „hirtelen hőstett"-et vált ki belőle, és kiáradó keresztényi megbo-

csátásának pátosza magával ragadja Annát és Vronszkijt is. De ebből a látszólag gyökeres lelki átalakulásból mégsem jön létre új élet. Karenyin száraz és önző bürokrata marad, Anna vakon szerelmes nagyvilági dáma, Vronszkij könnyű fajsúlyú arisztokrata tiszt. A valóságos élet társadalmi ereje mindhármukat rövidesen lehúzza régi életszintjükre. Ezért beszélt Gorkij fiatalkori novelláiban, amelyek pedig egy egészen más társadalmi réteget, a társadalom kitaszítottjait, a mezítlábasokat ábrázolják, olyan emberekről, akik lovagok ugyan, de csak egy órára.

Látjuk, Dosztojevszkij, mint igazi nagy író, tipikus esethez nyúlt itt hozzá. De a probléma tipikussága túlmutat a pusztán egyéni morálon. A fellendülésnek és a prózába való lezuhanásnak vagy lecsúszásnak ez a fatálisnak látszó váltakozása a társadalom eddigi történetét is jellemzi. A nagy orosz írók által körvonalazott lélektani kérdés igen gyakran mint nagy társadalmi fellendülések szociálpszichológiai sorsa is mutatkozik. Gondoljunk csak a nagy francia forradalom 1793-as hőskorára, melyet oly hamar, alig egy évre rá, már a Thermidor követett.

Ez a szociálpszichológiai általánosság az osztálytársadalmak és különösen a tőkés társadalmi rend szerkezetéből adódik. Abból, hogy ezek a társadalmak az embereket nemcsak politikailag nyomják el, nemcsak gazdaságilag zsákmányolják ki, hanem az elnyomatás és a kizsákmányolás eme szerkezetének mélyreható következményei vannak az egyes emberek egyéni morális elnyomorodására is, igen fontos következmények adódnak, mind az egyének, mind a tömegek társadalmi tevékenységére.

Az elmúlt század nagy írói világosan látták ezt a proble-

mát is. Balzac egyszer mély szellemességgel jegyzi meg, hogy kora társadalmának emberei két csoportra oszthatók: vagy pénztárosok, vagy sikkasztók; tehát: vagy becsületes hülyék, vagy ügyes csirkefogók. Ahhoz, hogy valaki ilyen körülmények között normálisan tisztességes ember legyen, ahhoz – az esetek többségében – morális zseninek kellene lennie.

És itt felmerül minden gondolkodni tudó és a társadalom tényeivel szembenézni merő ember számára a kérdés: helyes-e, hogy ez így van? Lehet-e, kell-e ebbe beletörődni?

Ha a kultúrfilozófia síkján tesszük fel a kérdést, itt jutunk el Lenin alapvető kérdésfeltevéseihez. Itt értjük meg, mit jelent a kultúra kérdései számára a tudományos szocializmus, a történelmi materializmus módszere és annak konkrét válaszai a történelem konkrét problémáira. Röviden összefoglalva, a lenini válasz így hangzik: az élet *anyagi alapjait* kell megváltoztatni ahhoz, hogy az ember maga *igazán tartósan, véglegesen* megváltozzék, hogy morális fellendülései – se egyénileg, se társadalmilag – ne fulladjanak Karenyin-típusú tragikomédiákba.

Lenin a problémát rendkívül sokoldalúan és mélyen gondolta végig. Amikor a szocializmus beteljesedéséről, az állam „elhalásáról" és ezzel kapcsolatban minden, az emberre nehezedő intézményes kényszer megszűnéséről beszél, határozottan kiemeli a „megszokás" alapvető jelentőségét. Lenin itt arra gondol, hogy ha egyszer az emberek egész nemzedékeken át emberi körülmények között éltek, ha társadalmi, gazdasági, politikai stb. életükből eltűntek mindazok a körülmények, amelyek az osztálytársadalmakban erkölcsi torzulásokat létrehozták, ha ilyen módon az emberek „megszokták" az emberhez méltó életet, akkor felszínre jönnek és

a mindennapi élet hatékony mozgatóerőivé válnak az emberiség morális kultúrájának mindazon elemei és tendenciái, amelyeket fejlődésének évezredes harcai során mint egyedi csúcsteljesítményeket ért el. Lenin tehát egyáltalában nem helyezkedik szembe az emberiség elért morális kultúrájának tetőpontjaival, ahogy azt a vulgáris leegyszerűsítők beállítani szokták; nem prédikál valami radikálisan új morált, amely százszázalékosan szakítana az emberiség eddig elért eredményeivel. Ellenkezőleg. Ezeket az eredményeket fontos és nagy örökségnek tekinti. Eltérése az eddigi nagy moralistáktól inkább abban áll, hogy *új utat* jelöl meg ezeknek az értékeknek általános és az egész társadalomban hatékony megvalósítására. Ez az új út a társadalom anyagi szerkezetének gyökeres átalakítása, az elnyomatás, a kizsákmányolás, az osztálytagozódás intézményes megsemmisítése.

2

Ilyen szempontok határozzák meg Lenin kritikáját a jelenkor kultúrájáról, beleértve ebbe a kultúrába a formális demokráciát is. Leninnél állhatatosabban senki sem küzdött az emberek felszabadulásáért, egyenlővé tételéért. De sohasem érte be a szabadság vagy az egyenlőség puszta proklamálásával vagy akár jogi kodifikálásával. Mindig azt kérdezte: megvan-e a társadalmi élet mindennapi valóságában a dolgozó nép többsége, a munkások és parasztok számára a *tényleges* lehetőség élni is a jogilag megadott szabadsággal vagy egyenlőséggel. Mert ha ez nem áll fenn, akkor a szabadság, az egyenlőség jogi kimondása: képmutatás. Képmutatás a sajtó-

szabadság, ha olyanok a sajtótörvények, a gazdasági viszonyok stb., hogy a sajtószabadsággal csak olyan nagy tőke birtokában lehet igazán élni, amely a munkások, a parasztok egyesüléseinek nem állhat rendelkezésére. Képmutatás a gyülekezési szabadság, ha olyanok a társadalmi és gazdasági viszonyok, hogy a munkásoknak és a parasztoknak nem lehetnek megfelelő helyiségei, nincs elegendő szabadidejük ahhoz, hogy gyülekezési szabadságukat igazán felhasználhassák.

Ez az éles kritika a tőkés társadalom formálisan demokratikus megjelenési formáival szemben Leninnél mint a kapitalizmus és a szocializmus világtörténeti szembeállítása jelentkezik. De ha olyan nagy dialektikus gondolkodó művét elemezzük, mint amilyen Lenin, a legnagyobb hiba volna merev általánosságoknál maradni. Lenin szemében a szocializmus nemcsak a társadalom gazdasági szerkezetének gyökeresen más, gyökeresen új fejlődési foka, szemben a tőkés termelési renddel, hanem egyúttal és ettől elválaszthatatlanul a legfejlettebb demokrácia is. Ez utóbbi szempont pedig lehetővé teszi, hogy a formális demokrácia lenini bírálatát termékenyen alkalmazzuk az új népi demokrácia kifejlesztésére. Ama demokrácia konkrét problémáinak megoldására, amely ugyan nem szűntette még meg a termelési rend kapitalista jellegét, de ugyanakkor azt tűzi ki céljául, hogy ebben a társadalomban a dolgozó értelmiség, a munkások és parasztok ne csak formális szabadság vagy egyenlőség puszta jogának birtokában legyenek, hanem egyszersmind intézményes biztosítékot kapjanak arra, hogy a szabadsággal, az egyenlőséggel mindennapi létük fontos kérdéseiben igazán élni tudjanak. Éppen itt vannak az új, a népi demokrácia legfontosabb *konkrét* napi feladatai. És ezeknek a kérdéseknek tisztaságá-

ban nagy szerepet játszhatnak Leninnek mind bíráló megjegyzései, mind konstruktív alkotásai. Persze csak akkor tanulhatunk Lenintől eredményesen, ha magunk is konkréten tesszük fel a kérdést, vagyis azt vesszük át a pusztán formális demokrácia bírálatából, a legfejlettebb szocialista demokrácia tapasztalataiból, ami a születendő új népi demokrácia gazdasági alapjaival összhangba hozható, ami ezeknek kereteiben tényleg megvalósítható. Ha ugyanakkor képesek vagyunk eme konkrét körülmények között az igazán megvalósítható demokratikus maximumra orientálódni.

Térjünk vissza a lenini kultúrkritika és kultúrpolitika fő irányelveihez. Lenin materialista nézőpontja mindenekelőtt az emberek *teljes* felszabadításának követelését jelenti. Vagyis a szabadság követelése lenyúlik az ember *fizikai* létébe, azoknak a gazdasági és társadalmi feltételeknek megteremtéséig, amelyek intézményesen létrehozzák és biztosítják a teljes szabadságot. A szocializmus azért lehet a demokratikus fejlődés legmagasabb foka, a demokrácia legtökéletesebb formája, mert megvalósult a teljes felszabadulás az emberi élet legfontosabb területén, a gazdasági élet, a munka területén, mert itt mind közvetlen, mind közvetett formájában megszűnik az embernek az ember által való kizsákmányolása.

A lenini nézőpont jelenti továbbá az emberek *mindenoldalú* felszabadításának követelését. Lenin nem áll meg a politika kérdéseinél, hanem elmegy az emberek mindennapi életének összes kérdéséig. Nincs időnk arra, hogy ezt a mindenoldalúságot akár csak vázlatosan is ismertessük. Csak röviden mutathatunk rá a nemzeti felszabadulás kérdésére, a marxizmus amaz axiómájára, hogy más népet elnyomó nemzet maga sem lehet szabad. Csak röviden mutathatunk rá ar-

ra, hogy Lenin még a szocialista demokráciát sem ismeri el valóságos szabadságnak és egyenlőségnek, amíg az a valóságban (és nemcsak dekrétumokban) nem semmisítette meg a nőknek az osztálytársadalomból öröklött kettős kizsákmányolását, amíg nincsenek megteremtve azok az intézmények, amelyek biztosítják a dolgozó nők igazi egyenlőségét a férfiakkal.

A kultúra megítélésének régi marxista hagyománya, amit Lenin átvesz, és mind az elméletben, mind a gyakorlatban továbbfejleszt, hogy minden kultúra alapja az emberek szabad ideje; hogy tehát valamely kultúra jellegét az határozza meg, hogy valamely társadalomban melyik rétegnek és milyen feltételek között van szabad ideje. Amikor Marx a szocializmusról mint a „szabadság birodalmáról" beszélt, következetesen hozzátette, hogy ennek a múlhatatlan előfeltétele a társadalmilag szükséges munkaidő csökkenése.

Ez az összefüggés szabad idő és kultúra között oly nyilvánvaló, hogy nem kerülhette el a komolyabb polgári gondolkodók figyelmét sem. Ámde éppen itt, ahol egy ilyen alapvető ténymegállapításban látszólag közelednek egymáshoz, válik csak igazán nyilvánvalóvá a marxizmus és a modern idő reakciós bölcseletének áthidalhatatlan ellentéte. Nietzsche azok közé a gondolkodók közé tartozik, akik világosan felismerték a szabad idő és kultúra összefüggését. De milyen következtetéseket vont le ebből? Megállapította, hogy a rabszolgatársadalom jobban biztosította az uralkodó osztály feltétlen jogát egy szinte korlátlanul munkamentes életvitelre, mint a kapitalizmus. Ezért – a kapitalizmus helyenként szellemes kultúrkritikáján keresztül – azzal a követeléssel lép fel: jöjjön ismét létre olyan társadalmi rend, amely az

abban uralkodó új „elit" számára a régi rabszolgatartó életfeltételeit biztosítja. Mondani sem kell, hogy ez a felfogás a dolgozó nép örökös rabszolgaságának követelését jelenti.

Mindez természetesen összefér a mai idők „legfennköltebb" idealizmusával. Azzal az idealizmussal, amely mélyen megveti a marxizmust, amiért a gazdasági lét átalakításának olyan döntő szerepet tulajdonít. De éppen az ilyen „fennkölt" idealistákkal szemben kell a legélesebben hangsúlyozni a materialista humanizmus igazát. Lenin ama marxista követelése, hogy a munkások és parasztok szabad ideje a kizsákmányolás gazdasági alapjainak megszűntetése segítségével jöjjön létre, jelent csak igazán új korszakot az emberiség kulturális fejlődésében. Mert itt és csak itt nyílik meg az ajtó *mindenki* számára, hogy a kultúra fejlődésébe, felépítésébe és elsajátításába mint alkotó vagy mint felvevő ténylegesen, aktívan bekapcsolódjék.

Az olyan elméleteknek, mint a Nietzschéé, alapgondolatuk a tömegek megvetése. Tévedés volna, ha ezt a tömegellenes antidemokratikus irányzatot kizárólag a reakciós polgári gondolkodóknál keresnénk. Amikor a burzsoázia megszűnt forradalmi osztály lenni, amikor aktivitása már nem az abszolutizmus és a hűbériség maradványainak lerombolását célozta, hanem arra irányult, hogy megvédje a maga kiváltságos pozícióit a tömegek felemelkedésével szemben, a liberalizmus ideológusainál is létrejött ez a tömegellenes irányzat. Nem lehet itt szándékunk ezeket a gondolkodókat még csak vázlatosan sem ismertetni. Csak röviden utalunk arra, hogy az utolsó évtizedekben még az úgynevezett baloldali polgári gondolkodóknál is mind gyakrabban lép fel az a felfogás, mintha a mai kultúra válságait az idézné elő, hogy a tömegek

aktívan bekapcsolódnak a nemzeti életbe. („Vermassung": eltömegesedés, mondják az ilyen liberális filozófusok és szociológusok.)

Lenin illúziók nélkül tekinti a tömegek szerepét a jelen és a jövő kultúrájában. Viszonya a tömegek mai színvonalához minden inkább, mint kritikátlan dicsőítés. Ám minden konkrét bírálat mögött elevenen él benne az a mély meggyőződés, hogy nincsen normális ember, aki ne volna képes a kultúrához termékeny kapcsolatot találni. A kultúra lehetősége azonban Lenin számára ott kezdődik, ahol hozzáférhetőségének, elsajátításának *reális* alapjai mindenki számára le vannak rakva. Innen a szocializmus kultúrpolitikájának kezdeti extenzív jellege: először meg kell teremteni azokat a társadalmi és gazdasági alapokat, azokat a – gyakran primitív – kulturális előfeltételeket, amelyek a dolgozó tömegek és a kultúra közötti eddig zárt ajtót valóban kinyitják. Ezért Lenin a szocialista szovjetköztársaság kikiáltása után sohasem hirdetett távoli, utópikus célkitűzéseket. A lehető legegyszerűbb, legkézenfekvőbb feladatokra összpontosította az erőket, hogy az elmaradt, hűbérileg elnyomott Oroszország nagy tömegeit lépésről lépésre a világos szocialista öntudat útjára vezesse. Lenin ilyen intézkedései: állami és társadalmi akciók az analfabetizmus felszámolására, közép- és főiskolák a tehetséges munkások és parasztok számára stb. sokkal többet jelentettek, mint egyszerű közoktatási intézkedéseket: az első lépések voltak a Szovjetunió népeiben rejlő, évezredek óta elnyomott, félrevezetett és eltorzított népi erők felszabadítására.

E felszabadító munka, a szocialista népnevelés, a „kultúrforradalom", ahogy ezt a folyamatot a Szovjetunióban ne-

vezni szokták, sokkal szélesebb és általánosabb teret foglal el a Szovjetunió életében, mintsem hogy beleférne egy bármilyen tágan értelmezett közoktatási program kereteibe. Itt sokkal többről van szó. Beszéltünk már a kapitalista társadalom embert és emberi morált eltorzító hatásairól. Ezek – röviden összefoglalva – a mai emberben főképpen egyrészt mint fékevesztett önzés, másrészt mint szűk látókörű specializálódás jelentkeznek; mindkét esetben az általános, a társadalmi vonatkozások eltűnéseként az egyén életéből, érvényesülési törekvéseiből.

Mindenütt mint alapvető elv jelentkezik Lenin politikájának utópiaellenes jellege. Nem arról van tehát szó, hogy a szocializmus rendeletekkel akarná eltörölni akár az önzést, akár a szűk specializálódást, arról sem, hogy puszta propagandával vagy tisztán a szoros értelemben vett neveléssel igyekezne az embereket a szocialista ideálok szolgálatába állítani. A kérdés súlypontja inkább ott van, hogy a – szocialista módon tervszerűen szabályozott – társadalmi és gazdasági élet dinamikája nevelje az embereket igazi társadalmi lényekké és ezáltal valódi egyéniségekké.

Lenin kultúrstratégiája, mely mindezekben az intézkedésekben konkrét alakot ölt, fő vonalában a szocializmus döntő céljaira irányul, arra, hogy évtizedek tervszerű és kitartó munkájának segítségével leküzdje az osztálytársadalmak társadalmi munkamegosztásának káros örökségét. Ennek a kultúrstratégiának tehát három nagy célja van: falu és város, fizikai és szellemi munka közötti különbség megszüntetése és a munka értelmességének, öncélúságának helyreállítása. Itt is elválaszthatatlannak mutatkozik gazdasági építés és kultúrforradalom. A falu villamosítása, a mezőgazdasági terme-

lés gépesítése stb. közvetlenül tisztán gazdasági célt szolgál: a termelés fokozását. Azonban ez a fokozás nem vihető másként keresztül, mint a falu kulturális színvonalának szakadatlan emelése segítségével, mint a mezőgazdasági termelés folytonos közelítése révén a gyári produkció tervszerű, a természeten mindjobban uralkodó, a tudomány legújabb vívmányaira támaszkodó, a munkatársaktól tudományos képzettséget követelő elveihez. Ez a folyamat és az ipari termelésben vele párhuzamosan lejátszódó átalakulás, mely egyrészt a természettudomány és a technika ismereteit mind mélyebben viszi bele a munkásság legszélesebb rétegeibe, másrészt mindenkiben felébreszti a szociális felelősséget saját munkája iránt, minden egyes szakaszban világossá téve minden egyén számára, hogy egyéni munkája hogyan kapcsolódik be az össztársadalmi tervbe, lépcsőfokot teremt mind a fizikai és szellemi munka különbségének megszűntetése irányában, mind pedig afelé, hogy az emberek egyre inkább munkájukban keressék és találják meg életük értelmét.

A lenini kultúrpolitika ilyen módon egyfelől beteljesedése annak, amit az emberiség évezredes történetében annak legjobbjai mindig óhajtottak. Másfelől azonban olyan kultúrafogalmat teremt, mely – elméletileg és gyakorlatilag – éles ellentétben áll a ma közkeletű polgári kultúrafelfogással. Évtizedek óta általánosan elterjedt a nyugati értelmiség körében az a felfogás, mintha kultúra és civilizáció egymással harcban állanának. Ezt a felfogást nem lehet – ha csak az imperialista kapitalizmust nézzük – teljesen helytelennek minősíteni. Ott csakugyan fennáll ez az ellentét, amennyiben a civilizáció, a technika, a modern termelés, sőt a modern tudomány vívmányai harci eszközeivé válhatnak a leg-

sötétebb barbárságnak, a kultúra legkonokabb és legveszélyesebb tagadásának. Ezek a tények, amelyek a fasiszta hadviselésben, a fasiszta halálgyárakban érték el eddigi csúcspontjukat, érthetővé teszik a kultúra sorsáért aggódók civilizációellenes beállítódását.

De hogy érthető, az még nem jelenti, hogy objektíve is helyes. Az objektíve helyes kérdésfeltevés ott kezdődik, ahol az ember nem áll meg a civilizáció mai dinamikájának leírásánál, nem fújja fel ezt a dinamikát a kultúra és civilizáció „örökérvényű" ellentétévé, hanem történelmi konkrétsággal azt kérdi: hogyan, kinek a kezében válhatnak a civilizáció erői kultúraellenesekké? De ez a kérdésfeltevés már a marxizmusé. És a felelet az, hogy a dolgozó nép tényleges hatalma a termelőerők felett az egyedüli biztosítéka ez ellentét feloldásának, kultúra és civilizáció újból való egyesülésének, egymást támogatásának. Ezt hozza létre legmagasabb fokon a szocializmus, mint a demokrácia legfejlettebb formája. Ez valósulhat meg bizonyos fokig az igazán kifejlett új népi demokráciában, amennyiben annak sikerül a régi demokrácia formalizmusát áttörnie, és a dolgozó nép valóságos uralmát, nemcsak a szoros értelemben vett politika terén, intézményesen biztosítania.

Innen van, hogy a lenini kultúrafelfogás nem ismeri már kultúra és civilizáció polgári ellentétességét, hogy itt elméletben és gyakorlatban egybeforrnak kultúra és civilizáció, hogy összefonódott egységük alkotja az új szocialista kultúra fogalmát.

Lenin egész életében halálos ellensége volt minden utópizmusnak. A szocializmust szerinte azokkal az emberekkel kell felépíteni, akik vannak, akiket a kapitalizmus elrontott. Ahogy a marxizmus szerint az ember fejlődése kezdetén saját munkája révén lett állatból emberré, úgy most, a világtörténet legnagyobb fordulata alatt és után, saját társadalmi munkájával fogja leküzdeni mindazokat az eltorzító hatásokat, amelyeket egész lényébe az évezredes osztálytársadalmi fejlődés belenevelt. Csak utópisták hihetik, hogy lehet *előzetesen* kinevelni egy olyan embercsoportot, mely aztán többi embertársát surlódások nélkül átvezeti az új életbe. Lenin, Marxszal együtt, tagadja az emberiség ilyetén két részre osztását nevelőkre és neveltekre.

Ha azonban Lenin ismételten hangsúlyozza, hogy az imperialista kapitalizmus romboló hatása az egész társadalmat áthatja, ez nem azt jelenti, mintha azt hinné, hogy ez a hatás minden osztályban egyformán nyilvánul meg. Lenin a társadalom szocialista átalakulását az egész nép öntevékenysége gyümölcsének tekinti, de egyúttal azt is hangsúlyozza, hogy ez az átalakulás lehetetlen a munkásosztály vezető szerepe nélkül. Miért éppen a munkásosztálynak jut ez a vezető szerep?

Lenin válasza igen egyszerű. Negatíve: mert a társadalom minden osztálya közül a munkásság van legkevésbé összenőve a kapitalizmus embertorzító tendenciáival, amelyek elsősorban a kizsákmányolásból nőnek ki; mert a munkásság osztályérdekeinek következetes végiggondolása túlmutat minden szűken értelmezett osztályszemponton: az osztálytu-

datos munkás tisztában van azzal, hogy csak az *egész* társadalom felszabadítása szabadíthatja fel a munkásságot is. Pozitíve: mert a kapitalista nagyüzem éppen a proletariátusban termelte ki a megszületendő új ember csíráit, az új emberét, aki tudatosan társadalmilag él, cselekszik és gondolkodik; mert a nagyüzemi proletariátus létének talajából nőnek ki az új szocialista erkölcs legfontosabb tulajdonságai: az eleven közösségérzet, az együttműködés szükségességének érzése, a szolidaritás.

Ezeket a lelki tényeket nem egyedül Lenin ismerte fel. Ezek a lelki tények a mai életben annyira szembeszökőek, hogy nem lehet a kultúra sorsával foglalkozni anélkül, hogy őket tekintetbe ne vennők. És igen sokan vannak, akik a munkásosztály e tulajdonságaiban látják a kivezető utat a kultúra mai válságából.

Azonban Lenin felfogása e kérdésről messze eltér az átlagos, a közkeletű felfogásoktól. Egyrészt rendületlenül hirdeti, hogy egyedül a munkásosztály (és azon belül a legtudatosabb munkásokból álló forradalmi párt) van hivatva a szocialista átalakulást vezetni – és e tekintetben nem ismer semmi kompromisszumot. Másrészt ugyanakkor élesen szembeszáll azokkal, akik, különösen az orosz forradalom győzelme óta, a munkás helyzetének, a kapitalista kultúra problematikájának felismeréséből szűk és egyoldalú következtetéseket vonnak le.

Lenin szerint mindenekelőtt meg kell határozni a munkásság vezető szerepe mellett létrejövő új kultúra viszonyát az úgynevezett „proletárkultúrához" (proletkult). Sokan vannak, akik a „proletárkultúra" nevében mereven tagadják az eddigi kultúrát, elzárkóznak az eddigi kulturális eredmé-

nyektől, és kizárólag a munkás létéből és ideológiájából akarják elővarázsolni a „proletárkultúrát". Lenin egész életén át hevesen elutasított minden ilyenfajta „ouvrier-izmust". Már az orosz munkásmozgalom fejlődése kezdetén voltak olyan irányzatok, amelyek a munkáspárt egész szervezeti és eszmei felépítését a munkáséletből spontánul kinövő, „tiszta" munkásideológiára akarták alapítani. Lenin szerint a spontaneitás csak kiindulási pontja lehet a munkásság osztályharcainak, még tisztán gazdasági téren is. Szerinte a tudatos, az igazi, az egész társadalomra kiterjedő forradalmi világnézetet *kívülről* kellett belevinni a munkásmozgalomba. Ez a „kívül" az összkultúra progresszív fejlődését, e fejlődés döntő eredményeit jelenti, melyeket minden munkásnak el kell sajátítania, ha öntudatos forradalmár akar lenni. Nem véletlenül beszél Lenin a marxizmus három forrásáról: az angol klasszikus ökonomiáról, a francia utópikus szocializmusról és a Németországban kifejlődött dialektikus módszerről. A proletariátus forradalmi világnézete Lenin szerint sokkal több annál, mint ami a munkás puszta létéből spontánul kinő.

Ez a megállapítás tartalmilag azt jelenti, hogy a munkásosztály forradalmi világnézete nem szűkíthető le a tőkés és munkás egyszerű ellentétére, hanem átfogja az *egész* társadalom fejlődésének *összes* problémáit. Ha pedig – Leninnel – így tesszük fel a kérdést, akkor világos, hogy az öntudatos munkásság forradalmi világnézete nem úgy jön létre, hogy a munkásság kikapcsolja magát a társadalom eddig elért kulturális fejlődéséből. Csak ezzel szakadatlan kölcsönhatásban, ennek eredményeit kritizálva, feldolgozva, továbbfejlesztve juthat a proletariátus és főleg annak legtudatosabb része arra a fejlettségi fokra, hogy betöltse a maga nagy történeti hiva-

tását. Ennek az elhivatottságnak a végcélja: önmaga dialektikus túlhaladása. Ha az osztályok megsemmisültek, ha a kizsákmányolás megszűnt, ha a termelési eszközök társadalmiakká váltak, ha a falu és város, fizikai és szellemi munka különbségét a társadalmi fejlődés meghaladta, ha a munka értelmessége, öncélúsága, örömet hozó volta általánossá vált, akkor szocialista kultúra jött létre, nem pedig „proletárkultúra".

Lenin eme felfogása a kultúra fejlődéséről meghatározza a kultúrforradalom stratégiai és taktikai kérdéseit is. Nevezetesen forradalom és reform, lassú haladás kérdését. Amíg arról van szó, hogy az igazi népuralom létrejöjjön, hogy ledöntessenek a valódi demokrácia akadályai, addig szükségképpen a forradalmi módszer áll előtérben. Lenin egész fejlődéselmélete mélyreható elemzésekkel igazolja, mennyire a dolgozó nép érdekében áll az elavult társadalmi keretek forradalmi lebontása. Így nagy elmeéllel és óriási anyagismerettel bizonyítja, hogy a tőkés termelés időszakában az agrárátalakulásnak két útja van: az egyik elsőpri útjából a hűbériség összes maradványait, a másik pedig úgy megy végbe, hogy e maradványok sokáig megmaradnak, részben lassan lebontódnak, részben pedig lassan átnőnek a tőkés jellegű parasztkizsákmányolásba. És Lenin eme tudományos kutatása megvilágítja, hogy az utóbbi út a dolgozó parasztság mérhetetlenül nagyobb nyomorával és szenvedéseivel jár együtt, mint az első, noha – tisztán ökonómiailag nézve – mindkettő ugyanahhoz az eredményhez vezet: a tőkés termelés győzelméhez a mezőgazdaságban. A forradalom ilyetén lelkes igenlése Leninnél tehát nem szubjektív motívumokból ered, hanem ellenkezőleg, a gazdasági fejlődés konkrét törvénysze-

rűségeinek konkrét felismeréséből, párosulva azzal a lángoló együttérzéssel, amely Lenin szívében a dolgozó nép, a munkások és parasztok iránt élt.

A forradalom kivívott győzelme azonban már a reformok jelentőségét tolja előtérbe, a kivívott pozíciók esetleg lassú, de mindenképpen rendszeres kiépítését; „inkább kevesebbet, de jobban": ezt hangsúlyozta Lenin szüntelenül mint a szocialista építés alapelvét. Ez azután azt is jelenti, amiről előzőleg más összefüggésben már beszéltünk, hogy Lenin mindig az alapoknál kezdi építeni a házat, hogy a kezdődő szocialista kultúrának szélességébe menő, extenzív jellege van.

Ez a reformmunka csak akkor lehet jó, ha tervszerű. A Lenin-féle „kevés" sohasem véletlenül kiragadott egyes jelenség. Leninnél – hogy egyik kedvenc képét használjuk – jelenti azt a bizonyos láncszemet, amelyet meg kell ragadnunk, hogy az egész láncot kezünkben tartsuk, hogy e láncszem megragadása segítségével tovább tudjunk haladni a fejlődés szükségszerű távolabbi, magasabb fokozataira.

A reformmunka tervszerűsége jelenti a munkásosztály és a pártba szervezett legöntudatosabb munkások vezető szerepét avégből, hogy a legfejlettebb demokráciában az osztály nélküli társadalmat építő proletárdiktatúrában ne legyen többé – az osztálytársadalom értelmében vett – proletariátus sem. És ez a vezetés egyszersmind belátása annak, hogy ezt az építőmunkát csak az egész dolgozó nép, munkásság, parasztság és haladó értelmiség együttes erejével lehet elvégezni; hogy ennek az építő- és átépítőmunkának elvégzésére semmi körülmények között nem elegendő még a legfejlettebb munkásosztály, még a legkitűnőbb munkáspárt magában álló ereje

sem. A munkásosztály vezető szerepe tehát éppen abban nyilvánul meg, hogy aktivizálja, politikai és társadalmi kérdések iránt fogékonnyá tegye azokat a rétegeket, amelyek az osztálytársadalmak idejében ilyen aktivitásra, ilyen tudatosan társadalmi jellegű cselekvésre nem voltak képesek. Innen van a munkásosztály uralma alatt a haladó értelmiség bevonása a szocialista építés munkájába, az értelmiség tiszteletbentartása, sőt – a munkásosztály stratégiája meghatározta úton belül – vezető szerepe is. Ugyanakkor a munkásosztály vezető szerepe a kultúrforradalomban abban is megnyilvánul, hogy segít új értelmiséget teremteni, hogy fokozza a széles dolgozó tömegek kulturális igényeit, kulturális követeléseit, és egyúttal gondoskodni igyekszik e követelések kielégítéséről. Ha az előbb azt mondottuk, hogy Lenin szerint a szocializmus házának építését az alapok lerakásával kellett kezdeni, ez távolról sem jelenti a lentről való építés kizárólagosságát, amint a kezdődő szocialista kultúra szükségszerű szélessége és extenzitása egyáltalán nem zárja ki csúcsteljesítmények létrejöttét és megbecsülését. A szocialista társadalom mélyen demokratikus jellege éppen abban nyilvánul meg, hogy benne egyszerre és egymást kiegészítve lehetséges a kulturális tevékenység „fent" is és „lent" is, hogy ez a két tendencia találkozik, amennyiben a kultúra extenzitásának fokozódása új minőségbe, mélységbe csap át.

Ezek a szempontok határozzák meg a régi és a jelen kultúra értékelését. Az úgynevezett „proletárkultúra" hívei elvből elvetették a polgári kultúrát, az osztálytársadalmakét. Programjuk az volt, hogy a munkásosztály uralma „radikálisan új" kultúrát, tudományt és művészetet teremtsen. A gyakorlatban ez – nem véletlenül, hanem belső szükségszerűséggel – az imperialista korszak eszmeileg és művészileg dekadens áramlatainak kritika nélküli átvételét jelentette. Az oroszországi „proletárkultúra" híveinek tudományos világnézete a machizmuson alapult, művészetük az akkor Nyugaton divatos futurizmus és expresszionizmus másolása, a legjobb esetben immanens továbbfejlesztése volt.

Lenin a leghatározottabban elutasította ezt az egész irányzatot. A marxizmus ereje szerinte éppen abban nyilvánul meg, hogy felvette magába és kritikailag feldolgozta az emberiség több évezredes fejlődésének minden progresszív tendenciáját. Magától értetődik, hogy ennél a felvételnél és feldolgozásnál Lenin a kritika fontosságát nagyon aláhúzta. Mert hiszen a világkultúra fejlődése az osztálytársadalmakban mindig és mindenütt haladás és reakció harca volt. Az imperialista kapitalizmus hivatalos kultúrája egyre fokozódó mértékben mutatja a reakciós kiválasztást, a reakciós irányzatok előtérbe tolását, a történelmi múlt reakciós meghamisítását. Lenin pozitív viszonya az osztálytársadalmak haladó szellemű kulturális örökségéhez tehát magában foglalja ennek az örökségnek, úgy, ahogy azt a jelen kultúrájában kapjuk, alapos revízióját. Ez a revízió feltételezi a haladás és reakció harcának helyes felismerését és értékelését; a reakció irgal-

matlan gyűlöletét, a progresszív hagyományok szeretetteljes és belátó, bár nem kritikátlan ápolását, ha kell, felfedezését, támogatását és propagálását. Ez a szempont Oroszországban kíméletlen harcot jelentett a cárizmus és a hűbériség minden hagyománya ellen. A másik oldalon elismerését azoknak a nagy progresszív irányzatoknak, amelyek a cári zsarnokság alatt, különösen a XIX. században, hatalmas erővel bontakoztak ki. Jelenti tehát elsősorban a nagy orosz realista irodalom kultuszát Puskintól napjainkig.

Ennek a lenini kultúrakritikának megtermékenyítő hatása a legvilágosabban mutatkozik meg abban, milyen sajátos volt a sorsa a marxizmusnak Oroszországban – és eddig csak ott. Az orosz marxizmus, mint marxizmus, természetszerűleg külföldről származó „importcikk" volt. Ma már szerves része az orosz kultúra progresszív hagyományainak. Ebben döntő szerepe van Lenin munkásságának. Lenin nemcsak világméretben Marx és Engels legnagyobb követője és konzseniális továbbfejlesztője, hanem egyúttal mélyen összeforrott az orosz forradalmi demokrácia igazán magasrendű képviselőinek gondolatvilágával. Ezért Lenin győzelemre jutott világnézetének és tetteinek perspektívájából világossá válik, hogy az orosz forradalmi demokrácia legnagyobbjai, Herzen és Bjelinszkij, Csernisevszkij és Dobroljubov – objektíve, világtörténeti nézőpontról tekintve – előfutárai a dialektikus materializmusnak. Valamennyien, éppen úgy, mint maga Marx, a hegeli dialektika felbomlási folyamatába kapcsolódtak be; valamennyien a hegeli dialektikus módszert igyekeztek megtisztítani a benne rejlő idealista és konzervatív elemektől. A dialektika a forradalom algebrája, mondotta Herzen.

Így minden belemagyarázás nélkül látható, hogy ezek a nagy forradalmi demokrata gondolkodók útban voltak Hegeltől Marx felé, és objektíve előfutárai lehettek a dialektikus materializmus világnézetének. Amikor Lenin ezt a világnézetet az orosz élet, az Oroszországban esedékes forradalom összes jelenségeire a legjobb orosz forradalmi hagyományok értelmében alkalmazta, akkor orosz talajba ültette át annak szerves produktumaként a marxizmust. A marxizmus így belenőtt az orosz progresszív forradalmi kultúra hagyományaiba, megtermékenyítette és szervesen továbbfejlesztette.

E tett kulturális nagyságát akkor tudjuk csak igazán mérlegelni, ha a marxista világnézet orosz sorsát összehasonlítjuk azzal a szereppel, melyet Marx hazájában, Németországban játszott. Marx világnézete szervesen nőtt ki a legjobb német haladó hagyományok talajából: Lessing, Goethe és Heine éppen úgy ősei világnézetének, mint Kant, Fichte és Hegel. És ennek ellenére, eddig még sohasem vált a német kultúra szerves és termékeny alkotórészévé.

Nem véletlen tehát, hogy Lenin szenvedélyesen tisztelte az emberiség fejlődésének csúcspontjait, a klasszikus kultúrát. Nem véletlen és nem privát ügy, nem egyéni ízlés kérdése. Ha Lenin az orosz kultúra fejlődéséből legelsősorban Puskint, Csernisevszkijt és Tolsztojt emeli ki, akkor nemcsak mély és igazságos, hanem a szocialista kultúra fejlődésére rendkívül aktuális értékelést is nyújt. Itt ismét csak néhány jellemző és kiemelkedő példára utalhatunk Lenin gazdag életművéből: Tolsztoj új értékelésére; a hegeli logika mély bírálatára és hasznosítására; a nagy utópisták szövetkezeti álmainak aktualizálására.

Lenin Tolsztojban, akit a jobboldali polgárság misztikus-

nak, a baloldali az orosz arisztokrácia költőjének fogott fel, felismerte az orosz parasztmozgalmak fejlődésének költői tükrözését, az „első parasztot" az orosz irodalomban, egy új szakasz megindítóját a világirodalomban. A hegeli logika átdolgozásában és bírálatában Lenin felismerte a világképnek azokat a jelenkor életébe belenyúló, igazán dialektikus elemeit, amelyeknek kritikus tudatossá tétele teszi csak igazán hatékony, mindent átfogó világnézetté a marxizmust. Aki Hegel *Logiká*-ját nem tanulmányozta át, az – Lenin szerint – nem érti meg Marx *Tőké*-jét sem. Végül az utópisták elemzésénél Lenin kimutatja, hogy szövetkezeti álmaik, amelyek értéktelenek, sőt félrevezetők voltak a kapitalizmus uralma idején (félrevezetők, mert eltérítették a munkásság egy részét a sikeres osztályharc útjáról), azonnal nagyszabású, konstruktív valósággá váltak, amikor a dolgozó nép a hatalom birtokában van, amikor módjában áll a gazdaságot egészben vagy részben megszervezni.

Az ilyen értékelések nem elszigetelt, zseniális ötletek, hanem Lenin módszerének szükségszerű következményei. Beszéltünk már arról, hogy Lenin kultúrkritikája a haladás és a reakció harcát vizsgálja a történelem fejlődésében, hogy aztán a materialista világnézettel együtt járó pártosság alapján állást foglaljon a kultúra haladó irányzatai mellett. Ámde haladás és reakció harca az osztálytársadalom egyes nagy emberein *belül*, ezeknek a nagy embereknek lelkében, világnézetében, műveiben is dúl. Lenin (Plehanovval polemizálva) kifejti a maga múltat bíráló módszerét; úgy bírálni, úgy semmisíteni meg a reakciós tendenciákat, hogy a nagy alkotások haladó, pozitív oldalai érvényre jussanak, hogy éppen ebből az éles bírálatból pontosan megértsük, miért korszak-

alkotó gondolkodó Hegel, vagy korszakalkotó realista Tolsztoj.

Ezt a bírálati módszert Lenin a jelenkor ideológiai válságának elemzésekor is alkalmazza. Persze itt a kritika hangja még élesebb, mint a múlt jelenségeivel szemben, mert az aktuális veszély – forradalmárok ideológiai félrevezetése – nagyobb. Mégis ezekben a bírálatokban is mindenütt érvényesül a pozitív, a haladó elem. Amikor Lenin kora fizikájának ismeretelméletét, az úgynevezett fizikai idealizmust megsemmisítő bírálattal illette, egyszersmind kimutatta, hogy ez az idealizmus, bármilyen értéktelen és reakciós legyen is az ismeretelmélet területén, a fizika továbbfejlődéséből, haladásából fakadt, és ez pozitívumot, haladást eredményezhet a bölcselet terén is: arra készteti a marxistákat, hogy az anyag elavult, mechanikus meghatározását elvessék, s új, dialektikus, materialisztikus meghatározását adják.

*

Az új embert kereste Lenin egész életében. Azért küzdött, hogy kialakuljanak az új ember létrejöttének objektív gazdasági, társadalmi és ezzel együtt morális, intellektuális alapjai. Ez az új ember majdan egyesíteni fogja magában azokat a nagy kulturális energiákat, amelyeket a régi virágkorok kitermeltek: a világ befogadásának szélességét és átfogó jellegét a megértés és az ábrázolás mélységével, a harmonikus, kifejlett egyéniséget a társadalmi szolidaritással, a munka öncélúságát a sokoldalúan kifejlett szellemiséggel és érzelmi, morális kultúrával. Az új és nagy egyéniségek ilyen virágkora csak akkor lesz lehetséges, ha a kultúra felé vezető út – objektíve – mindenki számára nyitva áll.

Ezért az új emberért élt és harcolt Lenin. Ennek az új embernek volt első nagy reprezentánsa: reprezentánsa a pátoszmentes új „pátosznak", az új élet pátoszának. Példaadó élet volt az övé: a legteljesebb morális tisztaság, minden aszkézis nélkül; a legmagasabb rendű szellemiség, mélyen beágyazva a társadalmi gyakorlatba. Lenin igazi nagy ember, nagy egyéniség, amilyent ritkán termelt ki még eddig az emberi társadalom fejlődése.

1946 január

LENIN ISMERETELMÉLETE ÉS A MODERN FILOZÓFIA PROBLÉMÁI

Filozófiai főművében *(Materializmus és empiriokriticizmus)* Lenin világosan megjelöli azt a történelem teremtette különbséget, amely az ő kora és a Marx–Engelsé között fennáll. Marx és Engels számára világnézetükben a *dialektikus* materializmus volt a lényeges, a *történelmi* materializmus. Lenin idejében ellenben a hangsúly megváltozik: most a dialektikus *materializmus* kérdése áll a filozófiai fejlődés középpontjában, a történelmi *materializmusé.*

Az alapvető kérdés ilyen feltevése már világossá teszi, hogy Lenin a marxizmust nemcsak hogy egyedül képviseli teljesen hamisítatlan formájában a maga korában, nemcsak hogy helyreállítja annak elvi tisztaságát a nyílt vagy leplezett reformista hamisításokkal szemben, hanem tovább is fejleszti. E továbbfejlesztés természetesen nem jelenti az alapelvek megváltoztatását. A marxizmus lenini korszakában változatlanul érvényben marad annak minden alapvető tudományos elve. De Lenin elsőnek ismerte fel, hogy az imperializmussal a társadalom fejlődése új korszakba lépett, hogy az imperializmus a tőkés termelés legmagasabb foka, s éppen ezért utolsó szakasza a szocializmus előtt, a világháborúk és világforradalom korszaka. E felismerés következményeit Le-

nin a társadalmi tevékenység minden területére levonta; ennek megfelelően fejlesztette tovább a marxizmust, olyan összefüggéseket hozván napfényre, amelyeket Marx és Engels, akik még nem éltek az imperializmus idején, nem láthattak. Itt természetesen nemcsak a marxizmus egyszerű alkalmazásáról volt szó új tényekre. Az új tények nemegyszer lényeges elméleti összefüggések egészen új megfogalmazását követelték meg; ami igaz volt a XIX. század közepén, érvényét vesztette a XX. században (szocializmus lehetősége egy államban). Itt csak az ismeretelmélet kérdéseiben fogjuk vázolni Lenin ilyen módszerű állásfoglalását.

1. A filozófiai materializmus világtörténeti aktualitása

Miért került a filozófiai materializmus az imperialista korszak gondolkodásának homlokterébe? Kissé paradox megfogalmazásban azt lehetne mondani: azért, mert ez az idő a filozófiai idealizmus eddig legmélyebb, leküzdhetetlen válságát idézte elő. Az idealizmus eme válsága azonban a kapitalista fejlődés legreakciósabb szakaszában játszódik le, és ennek a szakasznak általános társadalmi és politikai jellege magának az idealizmus válságának igen sajátos jellemvonásokat kölcsönöz. Röviden összefoglalva: objektíve az történik, hogy a természet- és társadalomtudományok fejlődése a XIX. század folyamán lehetetlenné teszi, leküzdhetetlen ellentmondások elé állítja a filozófiai idealizmust. Mivel azonban a kor uralkodó társadalmi és politikai áramlatai nem nélkülözhetik a maguk világnézete számára az idealizmust,

a válság megnyilvánulási formája az lesz, hogy szakadatlan kísérletek történnek egy filozófiai „harmadik út" megtalálására, amelynek segítségével a modern polgári ismeretelméletnek – állítólag – lehetségessé válik mind az idealizmust, mind a materializmust túlhaladni. A valóságban természetesen az idealizmus eltorzult formájú felújításáról van szó, a materializmus elleni világnézeti harc új formáiról.

Ha ezt az igen bonyolult és igen sokféleképpen lejátszódó folyamatot a maga összefüggésében át akarjuk tekinteni, akkor egy percre sem szabad megállnunk a polgári ismeretelmélet kicsinyes szőrszálhasogatásainál, hanem előtérbe kell helyeznünk idealizmus és materializmus alapvető és komoly megkülönböztetését. Engels fogalmazásában ez úgy hangzik, hogy a két világnézet aszerint válik el, hogy a létet tekinti-e elsődlegesnek a tudattal szemben, mint a materializmus, vagy a tudatot a léttel szemben, mint az idealizmus.

Most már ebből az alapvető meghatározásból az idealista világszemlélet számára két út adódik. Az első a szubjektív idealizmus útja, amely szerint a tudat azonos az egyéni, az emberi öntudat valamely formájával; ez esetben a lét maga csak mint ennek a tudatnak produktuma szerepelhet, mint érzéklet, képzet, fogalom stb. A szubjektív idealizmus különböző árnyalatai részben a fent jelzett szempont szerint válnak el egymástól, részben aszerint, hogy föltételeznek-e a tudat világán kívül egy objektíve létező, bár elvileg megismerhetetlen létet (Kant magánvalója), vagy pedig mindent, ami a tudat tartalmain és formáin túlmegy, nemlétezőnek nyilvánítanak, létezőnek pedig csakis a tudatban előfordulót ismerik el. (Ennek a felfogásnak egyedül következetes formája a szolipszizmus.)

Az objektív idealizmus szintén valami tudatszerűt tekint elsődleges létezőnek, ez azonban szerinte egyáltalában nem esik össze az emberi tudattal, sőt ez utóbbi annak csak alacsonyrendű leszármazottja, terméke, vagy pedig ha ezt az objektív létező tudatot folyamatnak tekinti, mozzanata. Világos, hogy a természeti és társadalmi valóságban ilyen, az emberi tudattól független objektív tudatot megtalálni nem lehet. Az objektív idealizmus mindig kénytelen valamilyen mítoszt költeni, amelynek középpontjában ennek az objektív tudatnak beigazolása, világalkotó szerepének bemutatása és magyarázata áll. Ezek között a mítoszok között első helyen állanak a különböző istenfelfogások, de léteznek természetesen más jellegű objektív idealista világszemléleti mítoszok is, mint a platonikus mítosz a tiszta ideák világáról – amelynek kisugárzása (emanációja) az egész természeti és társadalmi világ és benne az ember tudatával együtt –, vagy a hegeli világszellem, amely egy nagy fejlődési folyamatban fogja össze az egész természetet és társadalmat, az ember egész anyagi és szellemi világát stb.

Az objektív idealista rendszerek lehetőségeit, gondolati termékenységüket, hatásukat, tartósságukat az határozza meg, hogy az általuk szükségképpen teremtett mítosz milyen viszonyban áll koruk tudományának állásával, általános szellemi horizontjával. Amennyiben a kor állapotai erre kedvezőek, az objektív idealizmusnak módjában áll egyrészt a materialista filozófia bizonyos lényeges elemeit a maga rendszerébe beépíteni (a megismerés visszatükrözési elmélete Platónnál és az újplatonikusoknál), másrészt mítoszában sikerülhet neki a tudományos haladásnak még új elemeit, új módszereit is megfogalmazni, persze eltorzított, misztifikált

formában. (A fejlődés gondolata Hegelnél.) Ezért jöhetett létre az ókori társadalom felbomlása idején talán a legkövetkezetesebb objektív idealista rendszer: Plotinoszé; ezért uralkodhatott Közép-Európában évszázadokon keresztül Aquinói Tamás bölcselete; ezért volt lehetséges az, hogy a nagy francia forradalom idejében létrejövő általános társadalmi és tudományos átalakulás haladó módszertani elveit a hegeli objektív idealizmus fogalmazta meg az abban az időben elérhető legnagyobb tökéletességgel.

Az objektív idealizmus emez előfeltételeit a XIX. század tudományos fejlődése megsemmisítette. E helyütt nem áll módunkban ezt a fejlődést még csak vázolni sem. Csak a történelmi fejlődés gondolatának tudományos diadalútjára utalunk, mely mind a természettudományokon, mind a társadalomtudományokon végigvonult. Ezáltal a tudományban megsemmisült annak lehetősége, hogy a természetet és a társadalmat, az ember világát mint valami egyszeri teremtő aktus termékét foghassák fel; ezáltal maga az emberi tudat mint egy sokmillió éves természeti és igen hosszú társadalmi fejlődés történelmi terméke jelenik meg a tudományban. Nem véletlen, hogy az objektív idealizmus képviselői a legelkeseredettebb harcot folytatták a tudományok emez új eredményeivel szemben a kopernikuszi felfedezésektől Darwinig. Persze bizonyos idő múlva kénytelenek voltak ezeket - annyira-amennyire módosítva, leenyhítve, meghamisítva – rendszereikbe beépíteni. Ez a beépítés azonban azt jelenti, hogy az objektív idealizmus teremtette mítosz mindig elvontabbá, tartalmatlanabbá, a valóságos élet jelenségeinek még csak valamennyire valószínű magyarázatára is mind alkalmatlanabbá válik. Amennyiben ilyen alapokon objektív idea-

lista mítoszok jönnek létre, ezek már nem tartalmazzák – ha misztifikált formában is – keletkezőben levő új tudományos fejlődések csíráit, hanem kénytelenek nyíltan vagy leplezve szembehelyezkedni a tudomány fejlődésével, a tudomány adta világképpel. Az imperialista korszak társadalmi körülményei közt ez a helyzet oda kellett hogy vezessen, hogy az objektív idealizmus vált mindinkább a szélső reakció ideológiájává. Ez a fejlődés a fasiszta „mítosz"-ban érte el csúcspontját.

Az objektív idealizmus kibontakozásának ilyen megnehezülése az idealista filozófiát az elé a választút elé állította, hogy vagy fenntartás nélkül a szolipszizmus álláspontjára helyezkedik, vagyis kizárólag az egyéni tudat képzeteit stb. ismeri el létezőnek, ami által következetes gondolkozó számára már az is kétségessé válik, hogy embertársai csakugyan léteznek-e. Ezt az álláspontot következetesen végigvinni képtelenség; Schopenhauer egyszer helyesen jegyezte meg, hogy a szemlélet végigvitele egyes-egyedül a bolondokházában lehetséges. Ilyen körülmények között következetesen és becsületesen gondolkodók számára a választút másik elágazását az idealizmus filozófiai csődjének bevallása és felszámolásának kötelezettsége kellett volna hogy jelentse.

Az imperialista korszak feltételei között azonban nem ez történt, hanem mint mondottuk, egy filozófiai „harmadik út" kiagyalása. Ez természetesen csak demagóg csalás vagy – szubjektíve becsületes gondolkodóknál – öncsalás segítségével vihető keresztül. Az itt végrehajtott gondolati manőver külső megjelenési formája éppen a „harmadik út", egy olyan filozófia, amely állítólag se nem idealista, se nem materialista, hanem mindkettő „egyoldalúságai"-t leküzdve eljut

egy „magasabb", „tudományosabb", „korszerűbb" álláspontho z.

Ebben az állásfoglalásban bent foglaltatik, ha eltitkoltan is, az idealizmus csődjének bevallása. Ellentétben a régi idealisztikus filozófiával, mely mind a szubjektív idealista vonalon (Berkeley), mind az objektíven (Hegel) büszkén vallotta magát idealistának, és nyíltan szembehelyezkedett a filozófiai materializmussal, a modern „harmadik út" hívei nem merik magukat többé nyíltan az idealizmus híveinek vallani, sőt úgy tesznek, mintha szembehelyezkednének vele. Ebből még a legjobb esetben is, még akkor is, ha szubjektíve teljesen becsületes gondolkodóval van dolgunk, a filozófia alapvető kérdéseinek szándékos tisztázatlansága, különböző filozófiák nézőpontjainak eklektikus keveredése következik. Az objektív idealizmus tudományos alapjainak összeomlása múlhatatlanul a szubjektív idealizmus irányába szorította a „harmadik út" képviselőit. Ennek végső következtetéseit azonban – ritka, kivételes esetektől eltekintve – sohasem vallották be maguknak, sőt a szubjektív idealizmus ismeretelméleti pozíciójának fenntartásával egy bizonyos objektivizmusra törekedtek, amely éles ellentétben kellett hogy álljon saját ismeretelméleti kiindulási pontjukkal. Az objektív idealizmus általános gondolati szerkezete, a mítoszalkotás kényszere ily módon természetszerűleg megnyilvánul náluk is. A különbség csak az, hogy míg az objektív idealizmus nagy korszakaiban ebből átfogó világképek jöttek létre, addig a „harmadik út" filozófiájában nem történik egyéb, mint az, hogy a szubjektív idealizmus kategóriáinak mítoszköltés segítségével valami álobjektivitást tulajdonítanak. Így például a Mach–Avenarius-féle filozófia a tudattartalmakat az objek-

tív világ „elemeivé" misztifikálja, beléjük csempészi azokat a tartalmakat és tulajdonságokat, amelyeket a tudat a tőle független külvilágból merített. A mítosz most már abból áll, hogy ezeket az „elemeket" úgy állítják be, mintha azok se nem puszta tudattartalmak, se nem objektíve létező tárgyak tulajdonságai lennének, hanem valami „harmadik".

Lenin ezek ellen a törekvések ellen még az imperialista korszak elején lépett fel, amikor azok a machizmusban érték el addig legkifejlettebb fokukat. Lenin ismeretelméleti bírálata azonban olyan elvi magaslatokon mozog, hogy találó maradt az imperialista korszak összes hasonló bölcseleti irányai számára. Ennek a bírálatnak lényege éppen abban rejlik, hogy félretolja az összes professzori szőrszálhasogatásokat, hogy visszamegy az ismeretelmélet alapvető kérdésfeltevéséhez, a lét vagy tudat elsődlegességének kérdéséhez, s a modern ismeretelméleti eklekticizmust kíméletlenül összehasonlítja a tudomány valóságosan elért eredményeivel. És ebből a szembeállításból kétségtelenül kiderül, hogy a filozófiai „harmadik út" hívei igazi lényegükben szubjektív idealisták, hogy a „harmadik út" ideológiája, az állítólagos felülemelkedés az idealizmus és a materializmus ellentétén üres frázis vagy tartalmatlan mítoszgyártás. És Lenin nem mulasztja el azt sem, hogy ezt a következetlen és rosszhiszemű idealista ismeretelméletet élesen szembeállítsa a régi idealizmus őszinte és következetes képviselőivel, például Berkeleyvel. Az összehasonlítás természetszerűleg nem a modernek javára üt ki. Azonban a mai gondolkodók számára az sem lehetne kivezető út, ha fenntartás nélkül magukévá tennék például Berkeley tanításait. Mert Berkeley maga csak úgy tud kimenekülni a tiszta szolipszizmus csávájából, ha a külvilág objek-

tivitását, az emberek közös világát az istenfogalom bekapcsolásával biztosítja. Ámde ez az út a mai gondolkodók legnagyobb része számára már el van zárva. Nietzschétől Sartreig éppen a legmerészebb mítoszgyártók ateistáknak vallják magukat.

Nagy tévedés volna úgy látni a helyzetet, mintha Lenin bírálata kizárólag a machizmusra vonatkoznék, mintha a későbbi filozófia túlhaladta volna a Lenin bírálta elvi álláspontot. Nem, az imperialista filozófia vezető irányzata mindig egy „harmadik út" keresése maradt. Legvilágosabban látható ez a ma uralkodó áramlatban, a Husserl-féle fenomenológiából kinőtt egzisztencializmusban. Itt is arról van szó, hogy a filozófia a tiszta tudat alapján, a tiszta tudat kategóriái segítségével állítólag megragadja az objektív valóságot. A Husserl-féle fenomenológia és a belőle kinőtt úgynevezett ontológia azzal dolgozik, hogy a tudat tartalmát, a formáit és aktusait vizsgálja, annak az illúziónak hódolva, hogyha ezeket nem lélektani szempontból vizsgálja, úgy már elhagyta a tudat birodalmát. Mivel ez az irány sem tekinti a tudat tartalmait és formáit az objektív lét visszatükröződéseinek, természetszerűleg mitológia jön benne létre: tudatkategóriák állítólagos önálló léte tudat nélkül.

Husserl maga még fejlődése elején közel áll a machista állásponthoz. „A »külvilág« létezésének és természetének kérdése metafizikai kérdés", mondja, és ennek értelmében az ismeretelméletet mint elméletet, mint tudományt eleve elutasítja. A filozófiai „harmadik út"-ra való törekvés még világosabban jut kifejezésre Husserl álláspontjának pozitív fogalmazásában. A fősúlyt arra fekteti, hogy a gondolat mindig gondolkodás valamiről, valamely tárgyról; ezzel pedig a

tiszta logika színvonalán éppúgy semleges területet igyekszik teremteni filozófiai idealizmus és materializmus között, mint ahogy ezt annak idején Mach és Avenarius tették a percepció területén „elemeik" segítségével. Ezáltal az a látszat támad, hogy a tárgyiasság egyrészt a gondolkodási folyamatnak vele együtt létező és tőle el nem választható alkatrésze (hogyha e folyamat tartalmát és értelmét tekintjük és nem csupán szubjektív oldalát), másrészt pedig e tárgyiasság az objektív világ lényegbeli szerkezete és összefüggése. Az ismeretelméleti „semlegesség" filozófiai idealizmus és materializmus között itt abban nyilvánul, hogy a tárgy valósága „zárójelbe" van téve, vagyis hogy a tárgyiasság tartalmának, szerkezetének stb. elemzésénél az a kérdés, hogy a tárgy tényleg létezik-e, és hogyan létezik, fel sem vetődik. Azonban ezzel az ismeretelméleti kérdés csak el van odázva, de nincs megoldva. De rögtön fel kellene vetni, amint a „zárójelet" felbontják. Ezt nem teszik, sem Husserl, sem tanítványai. A későbbi fejlődés folyamán mind Husserlnél, mind – főképpen – követőinél mindig erősödik az objektivizmus vágya, és ennek kielégítésére megteremtik az ontológia tudományát, amelyben a „harmadik út" módszere a legmodernebb formák között nyilvánul meg. Az ontológia lényegében ugyanúgy a tudat tényeit, formáit és aktusait vizsgálja, mint annak idején a husserli fenomenológia, azonban dogmatikusan, a komoly ismeretelméleti bizonyításnak még csak kísérlete nélkül is, kinyilatkoztatja, hogy az ily módon talált „tárgyak" objektív létezők, sőt, az objektív létező lényegének alapkategóriái. A modern ontológia így – titokban, be nem vallottan – felhasználja a materializmus visszatükrözési elméletét; hiszen amennyiben valóságos összefüggésekről beszél, azok nem le-

hetnek mások, mint az objektív valóság tükrözései a tudatban. Ugyanakkor azonban tudatvizsgálatok alapján deklarál valamit minden létező lényegének, anélkül hogy – saját kiindulásai alapján – bizonyítani tudná, hogy az ilyen tárgyak csakugyan léteznek-e. Az új ontológia így, a legjobb esetben, általános gondolkodási formákat költ át valósággá. Ezáltal dogmatikusan azonosítja a tárgyiasságot az objektivitással. Az ontológia csak abban különbözik a fenomenológiától, hogy a fenomenológiailag talált és elemzett tárgyiasságoknak és azok szerkezetének – teljesen dogmatikusan – objektivitást kölcsönöz, sőt egyszerűen azonosítja őket magával az objektivitással. A legtöbb esetben, amikor például Heidegger a társadalmi lét alapkategóriáit keresi, azoknak nemcsak ismeretelméleti megalapozását nem képes megadni, hanem tartalmukban és formájukban, a modern pesszimizmus szükségleteihez képest szakadatlanul el is torzítja őket. Így nem véletlen, hogy az egzisztencializmus táborán belül – csak az idők fejlődése következtében még kevesebb őszinteséggel, mint a machistáknál – ugyanazt találjuk, amit Lenin a „harmadik út" első képviselőinél megállapított: mindegyik felfedezni véli az igaz „harmadik utat", a kollégák és vetélytársak azonban minden egyes esetben kimutatják, hogy csak a régi szolipszizmus egy terminológiai változatáról van szó. Ezt a kritikát találjuk például Sartre-nál Husserllel és Heideggerrel szemben.

Lenin e fejlődés elején bírálta a filozófiai „harmadik utat". Megállapította az itt elkerülhetetlenül létrejövő mítoszt, feltárta annak ismeretelméleti alapjait, rámutatott a szolipszizmusra, mint az objektív idealizmus mai lehetetlenségének múlhatatlan következményére. Kiemelte a régi és az új filo-

zófia szerepét a tudomány fejlődésének és népszerűsítésének kérdésében: míg a régi filozófia támasza volt a tudomány előrehaladásának, addig a mai minden egyes ingadozás vagy megtorpanás esetén visszahúzza a tudományt, idealizálja az összes reakciós tendenciákat.

Ezzel kapcsolatban Lenin tisztázza tudomány és filozófia viszonyát, elsősorban a természettudományi megismerés kérdésében. A tisztázás itt is a filozófiai materializmus ismeretelméleti álláspontjának világos kidolgozásán alapszik. Azon a meghatározáson, hogy a filozófia, az ismeretelmélet anyagfogalmát pontosan és szigorúan el kell választani attól, hogy mi az anyag mindenkori konkrét meghatározása a természettudományok mindenkori fejlődése egyes szakaszaiban. „Mert az anyag *egyetlen* „tulajdonsága", amelynek elismerése a filozófiai materializmus ismérve, az a tulajdonság, hogy *objektív valóság,* hogy tudatunkon kívül létezik."

Ez az éles elhatárolás természetesen nem azt jelenti, mintha a filozófia számára közönyösek lennének a természettudományok eredményei. Éppen ellenkezőleg. Lenin, mint előtte Engels, ismételten rámutat arra, hogy a materialista filozófia kötelessége a természettudományok minden új lépésétől tanulni, minden új felfedezését felhasználni arra, hogy az anyag konkrét szerkezetét konkrétebben és pontosabban megismerhesse. A filozófia viszonya a tudományhoz tehát abban áll, hogy – még konkrét filozófiai kérdésekben is – tanul tőle, ugyanakkor azonban megőrzi teljes függetlenségét ott, ahol egyedül a filozófia irányadó, az ismeretelmélet alapvető kérdéseiben, s ennek a függetlenségnek segítségével útmutatást tud adni a természettudománynak ott, ahol maguk a tudósok (filozófiai kultúra hiányából, polgári környe-

zetük hatása alatt) eltévednek. Ez a szerep különös jelentőséget nyert napjainkban. Mert a jelenben az a sajátságos helyzet adódik, hogy a természettudósok, akik természettudományos gyakorlatukban kivétel nélkül, gyakran anélkül hogy akarnák vagy tudnák, materialista alapon állnak, mihelyt általánosítani igyekeznek ismeretelméleti vagy módszertani irányban, reakciós törekvések rabjaivá lesznek. Lenin még magáról Machról is kimutatta, hogy saját bevallása szerint is tudományos gyakorlatában kénytelen materialista alapon állani.

Itt kapcsolódik Lenin materializmusfogalma, harcos materializmusa a filozófiai irányharcokba. Szemben a filozófiai katedratulajdonosok álelfogulatlanságával (ami mögött – a legjobb esetben – nem tudatos filozófiai és társadalmi elfogultságok rejlenek), nála határozott és tudatos pártállást látunk a világnézet minden kérdésében. Ez Lenin szerint a materialista filozófia általános ismertetőjele. Ez konkretizálódik Leninnél az új idealizmus elleni harcban. Lenin a filozófiai kritikában élesen megkülönbözteti a jobb- vagy bal felől jövő bírálatot. Így Kant ingadozását materializmus és idealizmus kérdésében, amely a legtisztábban megnyilvánul a magánvaló problémájánál, bírálták bal felől (Feuerbach és Csernisevszkij), szemére vetvén, hogy az elvont materializmusból idealista agnoszticizmusba esik vissza, de bírálták jobb felől is (Fichtétől egészen a machizmusig), azt kifogásolván, hogy Kant a magánvaló objektív létének puszta tételezésével megszünt következetes idealista lenni. A világnézetek harcában ilyen módon bizonyos kérdések körül objektív szövetségek alakulnak ki, amelyeknek azonban sohasem sza-

bad a különben fennálló ellentéteket elhomályosítani. Lenin élesen bírálja Hegel idealizmusát, de ez nem akadályozhatja meg őt abban, hogy Hegelben, amennyiben a kanti magánvaló dialektikus bírálatát adja, szövetségest ne lásson. Lenin, mint később látni fogjuk, ugyancsak élesen kritizálta a régi materializmus korlátait, mégis Feuerbachban, Haeckelben, sőt a kantianizmus felé ingadozó természettudósok tudományos gyakorlatában is szövetségeseket talált a machista „harmadik út" ellen. Ebbe az összefüggésbe tartozik, amire már fentebb utaltunk, hogy Lenin a jelenben is, a történelemben is nagy súlyt helyez azokra a bírálatokra, amelyekkel az egyes idealista gondolkodók egymást illették; ez szerinte nem lényegtelen része az idealizmus önfelbomlasztásának.

Ezzel Lenin tárgyalásában az egész filozófia története elevenné, mozgalmassá, drámaivá válik. Lenin kritikai stílusa rendkívül éles, ugyanakkor azonban bírálata rendkívül fogékony bármely filozófiában, bármiképpen, bármily ellentmondásosan megnyilvánuló haladó tendenciák iránt. És marxista kortársainak éppen azt veti szemükre, hogy bírálatuk tisztán negatív, és ezért nem meggyőző, nem kimerítő. „Plehanov a kantianizmust (és az agnoszticizmust általában) inkább vulgáris materialista, mintsem dialektikus materialista nézőpontból bírálja, *amennyiben* csak a limine *elveti* megfontolásaikat, de nem *korrigálja* (ahogy Hegel Kantot korrigálta), ezeket elmélyítve, általánosítva, kiszélesítve őket, feltárva az összes fogalmak *összefüggését* és *átmeneteit*". Mint a filozófia igazi klasszikusánál, Leninnél sem választja el kínai fal az elméleti filozófiát a kritikától és a filozófia történetétől. Mind a három ugyanazon valóságos folya-

mat tükörképe. Ezért áll Lenin szemben olyan élesen mind a filozófiatörténet halottan akadémikus, mind „szellemesen" esszéisztikus felfogásával.

2. Materializmus és dialektika

Mindezek a kérdések már átvezettek minket a dialektikához. A legnagyobb hiba lenne a materializmus jelentőségének lenini hangsúlyozásából a dialektika elhanyagolására következtetni. Ellenkezőleg: éppen nála találjuk meg – Marx és Engels óta először – a dialektikus problémák termékeny újrafelvételét és továbbfejlesztését. A materializmus ismeretelméleti elsődlegességének kérdése itt új hangsúlyt kap: a materializmus a mai filozófiában központi kérdés, de éppen azért, mert *ma már* a dialektikus módszer *egyedül* a materialista világszemlélet alapjain érvényesülhet. Az idealizmus fent vázolt válsága lehetetlenné teszi, hogy a mai kornak – bár kisebb mértékben is – egy Proklosza vagy Cusanusa, egy Vicója vagy Hegele legyen.

Ámde az élet, a természettudományok haladása, a társadalmi problémák az emberiség sorsára nézve döntő kiélesedése nem törődik azzal, hogy dialektikusan gondolkodnak-e valamely korszak írástudói. Az élet maga, a társadalom, a természet dialektikus jellegű, minél magasabb fokára hág az objektív fejlődésnek, annál inkább. A tudomány – és legfőképpen a filozófia – így ebbe a helyzetbe kerül: a kérdések, amelyek megoldására kényszerül, amelyek elől – mint kérdések elől – semmiképpen sem térhet ki, mind kifejezettebben dialektikus jellegűek lesznek. A tudomány – és főképp

a filozófia – azonban nem képes a dialektikus kérdésekre dialektikus válaszokat adni; a valódi, a nemegyszer sorsdöntő kérdés hamis, torz, félrevezető választ nyer; a valódi kérdés, mely óriási, ugrásszerű haladás lehetőségeit rejti magában, megválaszolásában a maradiság, a reakció támaszává lesz.

A modern filozófia helyzetét ismerte fel zseniálisan Lenin. Mégpedig nemcsak, ami számára kézenfekvő volt, a történelmi és társadalmi tudományok reakcióssá válásában, nemcsak, mint fent láttuk, az idealista filozófia zsákutcába kerülésében, hanem – a modern tudományok egész későbbi fejlődését gondolatilag előlegezve – a modern fizika válságában is.

Tudvalevő, hogy századunk első évtizedében vette kezdetét a fizika amaz alapvető átalakulása, melynek eredményeit csak a legutolsó időben kezdjük igazán áttekinteni. Lenin rögtön meglátta a kérdés filozófiai lényegét, és ezzel eljutott oda, hogy a természettudományok fejlődése következtében objektíve felvetődött dialektikus kérdésre mindjárt megadta a dialektikus választ. Lenin itt is levonta a dialektikus materializmus ama következtetését, hogy a tudományos fejlődés minden nagy lépése előre átalakítóan hat a dialektika megfogalmazására.

Az is tudvalevő, hogy ez a válság elsősorban abban nyilvánul meg, hogy évtizedek, sőt olykor évszázadok óta megingathatatlan igazságoknak hitt felfogások az anyag tényleges mivoltáról, szerkezetéről, törvényeiről stb. „egyszerre" meginogtak, kétségessé váltak. Matéria és energia, anyag és mozgás klasszikus kettőssége „egyszerre" bizonytalanná vált, új, egységesebb fizikai fogalmakra volt szükség, hogy az újon-

nan felfedezett jelenségeknek adekvát gondolati kifejezést lehessen adni. A filozofáló fizikusok, a természettudományokat magyarázó filozófusok tekintélyes része pedig visszariadt az eléjük meredő – dialektika nélkül megoldhatatlan – kérdésektől. Visszavonulót fújt, menekült a reakciós idealizmusba, s ezt olyan természettudósok is megtették, akik saját tudományos gyakorlatukban végig materialisták maradtak.

Ez a gondolati válság a természettudományokban részben mint a fizikai fogalomalkotás, részben (főleg a fizikai jelenségek filozófiai magyarázatában) mint a materializmus válsága jelentkezett. A matéria eltűnt: hirdették mint a fizika átalakulásának következményét – és a matéria eltűnésével természetszerűleg érvényét vesztette a materialista világszemlélet is. Tudvalevő, hogy a filozófia eme krízise mélyen behatol a munkásmozgalomba is; a II. Internacionálé keretein belül mindenfelé megrendült a materializmus, mindenfelé felburjánzott a filozófiai revizionizmus, Kant, Mach stb. követése.

Ebben a válságban bizonyította be igazán Lenin a materializmus fogalmának termékenységét és hatékonyságát. Lenin világosan látta, hogy annak, ami a fizikában történik, semmi köze sincs a materializmus filozófiai alapvetéséhez. Természetesen, mint láttuk, ha a fizika új alapokon fogalmazza meg az anyag szerkezetét, ebből a materialista filozófiának is tanulnia kell. De akármi legyen is a fizikai felfedezések, a nyomukban létrejött új feltevések, új törvények konkrét tartalma, mindez az ismeretelméleti, a filozófiailag egyedül döntő kérdésen mit sem változtathat. Lenin ezt írja: „Ha a kérdést az egyetlen helyes, azaz dialektikus ma-

terialista szempontból akarjuk beállítani, akkor azt kell kérdezni: léteznek-e az elektronok, az éter *és a többi* az emberi tudaton kívül mint objektív valóság, vagy sem. Erre a kérdésre a természetbúvároknak ingadozás nélkül éppúgy *igennel* kell felelniök, és állandóan így felelnek is, mint ahogy ingadozás nélkül elismerik a természetnek az ember és a szerves anyag előtti létezését. És ezzel a kérdés a materializmus javára dőlt el, mert az anyag fogalma, mint már mondottuk, ismeretelméletileg nem jelent *semmi egyebet,* mint ezt: »Az emberi tudattól független és általa visszatükrözött, objektív valóság.«"

Ez a perdöntően helyes válasz azonban Lenin számára csak kiindulási pont. Ugyanakkor, amikor a válsággal kapcsolatban az abból kibontakozó reakciós idealizmust bírálja, amikor élesen rámutat arra, hogy az új jelenségekből levonható és levonandó új következtetések még csak nem is érintik a materialista ismeretelmélet alapjait, nemhogy megrendítenék, egyúttal rámutat arra is, hogy ez a válság egyúttal a régi, a mechanikus materializmus válsága. Nem az anyag tűnt el, nem az anyag ismeretelméleti fogalma vált problematikussá, hanem a régi materializmus fogalomalkotási rendszere omlott össze, bizonyult tehetetlennek az új jelenségek tudományosan adekvát megfogalmazására. Ennek okai elsősorban a régi materializmus fogalmainak merevsége, a mechanisztikus szempont túlbecsülése, a tudományos elméletek relatív jellegének fel nem ismerése, a dialektika hiánya. Lenin így jellemzi ezt a helyzetet: „Az új fizika idealista kificamodása főleg azért történhetett meg, mert a fizikusok nem ismerték a dialektikát. Harcoltak a *metafizikus* (a szó engelsi és nem pozitivista, azaz hume-i értelmében vett meta-

fizikus) materializmus ellen, annak »mechanikus egyoldalúsága« ellen – és a vízzel együtt a gyereket is kiöntötték. Amennyiben tagadták az anyag addig ismert elemeinek és tulajdonságainak változhatatlanságát, eljutottak az anyagnak, vagyis a fizikai világ objektív valóságának tagadásához. Amennyiben a legfontosabb és legalapvetőbb törvények abszolút jellegét tagadták, oda jutottak, hogy tagadták a természet minden objektív törvényszerűségét, a természettörvényeket puszta konvencióknak, »várakozásaink megszorításának«, »logikai szükségszerűségnek« stb. nyilvánították. Amennyiben megismeréseink megközelítő, relatív jellegét hangsúlyozták, oda jutottak, hogy tagadták a megismerésünktől független tárgyat, melyet ez a megismerés megközelítően híven, viszonylag helyesen tükröz stb., stb. a végtelenségig."

Így, mint láthatjuk, éppen a materializmus védelme állítja szembe Lenint a régi materializmussal, és ugyanakkor ugyancsak a materializmus védelme állítja előtérbe a dialektika problémáit. Lenin azokat itt egy központi kérdésnél ragadja meg: ismereteink abszolút és relatív voltának kérdésénél. A dialektika megoldási útja itt onnan indul ki, hogy hogyan lehet az egyes ismeretek (tételek, törvények stb.) relativitása szükségszerű, mellőzhetetlen mozzanata az abszolútnak; hogyan lehet, hogy az ismeretek ilyetén relativitása nem ingatja meg azok objektivitását, a külvilág objektivitását és megismerhetőségét. Ez a megoldási út egyedül a dialektika számára áll nyitva. Minden mechanikus, formállogikai, metafizikus gondolkodás részére (és ez a régi materializmusra is vonatkozik) az igazság vagy abszolút, vagy relatív. Átmenet nincs. Választani kell. És mivel a modern

tudományok, a modern élet fejlődése napról napra, óráról órára fejünkbe veri a jelenségeknek maguknak, a jelenségekről megszerezhető ismereteinknek relatív voltát, szükségképpen győznie kellett a relativizmusnak és vele az agnoszticizmusnak a minden dialektikától távol álló modern filozófiában. Látjuk: ebben a kérdésben, amelyet Lenin a modern fizika krízisével, a régi materialista módszer csődjével kapcsolatban vet fel, valami sokkal általánosabb is rejlik, mint a – bár önmagában is fontos – kiváltó alkalom. Lenin a fizika válságával kapcsolatban természetesen nemcsak a régi materializmust bírálja, hanem rámutat arra is, hogy a mai idealizmus ezekkel az új jelenségekkel éppoly kevéssé tud gondolatilag megbirkózni, mint az, csak a csőd formája más; itt tisztán relativista világnézet jön létre. Ez a visszaesés a relativizmusba végigkíséri az egész modern polgári filozófia fejlődését.

A dialektikus megoldás már Hegelnél az volt, hogy a relatív mozzanata, de csak egyik mozzanata a dialektikának. Ez pedig azt jelenti, hogy az egészet tekintve, nem az objektív igazság tagadása az eredmény, hanem az igazság megközelítésének ismeretelméleti és történelmi meghatározása. Lenin ezt az elvet így fejti ki: „A jelenkori materializmus, vagyis a marxizmus szempontjából történelmi feltételektől függnek azok a *határok*, ameddig ismereteink az objektív, abszolút igazságot megközelítik, de *feltétlen* ennek az igazságnak a létezése, feltétlen az, hogy közeledjünk hozzá . . . Történelmi feltételektől függ, mikor és minő körülmények között jutottunk el a dolgok lényegének megismerésében addig, hogy felfedeztük az atomban az elektronokat, de feltétlen az, hogy a »feltétlenül objektív megismerés« minden ilyen

felfedezéssel egy lépést tett előre. Szóval, történelmi feltételektől függ minden ideológia, de feltétlen az, hogy minden tudományos ideológiának ... objektív igazság, abszolút természet felel meg. Azt fogják mondani: a viszonylagos és az abszolút igazságnak ez a megkülönböztetése határozatlan. Erre azt felelem: ez a megkülönböztetés éppen annyira »határozatlan«, hogy nem hagyja a tudományt dogmává, a szó rossz értelmében holt, megmerevedett, megkövült valamivé válni, de ugyanakkor éppen eléggé »határozott« ahhoz, hogy a leghatározottabban és visszavonhatatlanul elhatárolja magát a fideizmustól és agnoszticizmustól, a filozófiai idealizmustól és Kant és Hume követőinek szofisztikájától."

A viszonylagosság mozzanat voltának erre az egyszerre következetes és hajlékony végiggondolására egyedül a dialektikus materializmus képes. Hegel számára a világszellemben való hit még lehetővé tett egy olyanfokú objektivizmust, egy olyan erős meggyőződést a külvilág objektív létezésében és megismerhetőségében, hogy a viszonylagosság mozzanat jellegét ki tudta dolgozni a relativizmusba való visszaesés nélkül; úgy, hogy a valóság ilyen dialektikus mivoltának felismerése nála – itt is, másutt is – nemegyszer súrolta a materialista dialektika határait. A mai idealizmus, amely ha túlhaladni igyekszik a tiszta agnoszticizmust, a tiszta szolipszizmust, vagy az egészen megalapozatlan (sokszor rosszhiszemű, egyenesen demagóg) mítoszokban vész el, vagy pedig kénytelen kiagyalni olyan gondolatokat, képzeteket, élményeket, amelyek senkinek se gondolatai, képzetei, élményei, amelyek – állítólag – a szubjektív és az objektív világ „közös" „elemei" stb. A modern filozófia tehát csak a vakmerő és a szemérmes mítoszok között választhat. De tudomány-

ellenes, fejlődésellenes módszere mindenképpen merev, mert mindig egy mozzanatból építi fel az összefüggést. A gondolkodás ilyen kiindulási pontja kizárja a dialektikát, mely Hegelnél még, bár idealisztikus formában, azért volt lehetséges, mert az ő világszelleme, ha misztifikáltan is, az egész természetet, az egész társadalmat és annak történetét magába foglalta, mégpedig nem halott megmerevedésben, hanem szakadatlan elhalásban és megújulásban, szakadatlanul újat produkáló, forradalmi felfelé fejlődésben. A modern idealizmus „harmadik útja" éppen ezt zárja ki. Nem véletlen, hogy a 48-as forradalom tett pontot a hegeli filozófia válságára, és váltotta fel azt a mechanikus materializmus és a szubjektív idealizmus igen különböző, de mindenképpen dialektikaellenes változataival, hogy trónra emelte Schopenhauert, akinek szemében a dialektika őrjöngésnek számított. Az se véletlen, hogy a filozófiai „harmadik út" egyik akkori vezető teoretikusa, Petzold, „az emberiség véglegesen maradandó állapota" felé vezető útban látta a gondolkodás ideálját, vagyis az éppen létező, a kapitalista társadalmi rend gondolati, filozófiai megörökítésében. Még kevésbé véletlen, hogy a fasizmus előtti és utáni idő gondolkodása divatfilozófussá tette a hegeli dialektika legmegátalkodottabb, legkövetkezetesebb ellenségét, Kierkegaard-t.

Ilyen éles az ellentét a dialektikus materializmus és az imperialista korszak valamennyi polgári filozófiai áramlata között. Az ellentét emez áthidalhatatlansága magyarázza meg Lenin filozófiai írásaiban az érvelés metsző élességét. Lenin kezdettől fogva világosan látta, hogy itt az emberiség gondolati elsötétítése készül, hogy azokban a látszólag csak akadémikus természetű, széles tömegek számára teljességgel

hozzáférhetetlen terminológiában írott ismeretelméleti felfogásokban, amelyek ellen harcolt, a világreakció ideológiai (és ezen keresztül társadalmi és politikai) fegyvereit kovácsolják.

Ámde Lenin, mint igazi nagy dialektikus, a negatív jelenségkomplexumban nemcsak a negatívumot látta; helyesebben: ő a negatívumot is konkréten, dialektikusan ragadta meg. A tagadás pedig, mint a dialektika tanítja, éppen a haladás, a felfelé fejlődés ellentmondásos mozgatóereje. Persze itt nem a reakciós ismeretelméletekre, nem a még reakciósabb mítoszokra gondolunk, hanem azokra az élettényekre, életjelenségekre, amelyek ezeket a megmozdulásokat a valóságban felidézték. Emlékeztetünk arra, amit az élettől feladott valóságos kérdésekről és azok helytelen, ferde és félrevezető megválaszolásairól mondottunk. A dialektikus, a termékeny, a termékenyítő, azaz ellentmondásokon keresztül felfelé vivő tagadás, negatívum ilyen esetekben mindig a valóság felfedte kérdésekben rejlik, nem az ilyenfajta feleletekben. Ez a kérdés pedig a mi esetünkben a fizika válsága, az anyag régi fogalmának, szerkezetének és törvényeinek kérdésessé válása. Amilyen élesen elutasító volt Lenin e jelenség idealista „harmadik utas" magyarázóival szemben, olyan érdeklődéssel és megértéssel tanulmányozta a jelenséget magát, azt, ami a modern természettudományokban történik. És világosan látta, hogy éppen a régi materialista világkép összeomlása egyúttal kiindulási pontja az új dialektikusan materialista világkép igazi létrejöttének. „A modern fizika vajúdik. Azon van, hogy megszülje a dialektikus materializmust." Nemhiába idéztük Lenin bírálatát a Plehanov filozófiatörténeti módszereiről. Lenin itt nemcsak bírált, ha-

nem saját gyakorlatában szegezte szembe az emberiség eszmei fejlődésének valódi marxista felfogását annak a régi materializmus szellemében történő eldurvításával, vulgarizálásával.

3. A megismerés megközelítő voltának dialektikus jelentősége

Lenin a régi materializmus fő hibáját abban látja, hogy nem képes a dialektikát a visszatükrözés elméletére, a megismerés folyamatára és fejlődésére alkalmazni. Mit jelent ez a filozófia szempontjából? Egy álló, merev világ közvetlen vetületét, a tükrözést a szó szoros, közvetlen értelmében, úgy, ahogy az minden pillanatban érzéklésünkben történik. Természetesen itt alapvető jelenséggel állunk szemben, mely mint a gondolkodás kiindulási pontja elkerülhetetlen: a külvilágot csak érzéklésünkön keresztül vehetjük tudomásul; aki ezt tagadja, már benne van az agnoszticizmusban.

Ámde a külvilág nemcsak az, ami számunkra közvetlenül adva van. A külvilág egyszersmind mozgás, változás, a változás irányai, törvényei, a közvetlen érzéklésben észlelt jelenségek állandó (esetleg immár nem érzékelhető) elemei stb. Ebből a régi materializmus számára feloldhatatlan dilemma származott. Már a fiatal Marx felismerte, hogy Démokritosz gondolkodásában erre a dilemmára bukkanunk, az atom fogalmának és a közvetlen érzéklésnek ellentétes szembenállására. Ugyanez a probléma merül fel más és más változatokban a modern filozófiában is. Lenin világosan látja egyrészt az érzéklés és az objektív külvilág szükségszerű kapcsolatát

(és ezért a „szenzualizmus"-t a materialista filozófiai magatartás szükségszerű mozzanatának tekinti), másrészt éppoly világosan ismeri fel, hogy ez csak mozzanat, mely csak dialektikus összefüggésben válhatik az objektív külvilág megismerésének biztosítékává. Önmagában véve, izolálva nem jelenthet ilyen biztosítékot; Lenin rámutat arra, hogy mind a materialista Diderot, mind a szolipszista Berkeley Locke szenzualizmusából indult ki. (És nem véletlen, hogy a régi materializmus olyan képviselői, mint Shaftesbury és Diderot, ha a lét törvényszerűségeit akarták gondolatilag kifejezni, a platonizmus tőszomszédságába kerültek.)

Így jelenség és lét, lét és törvényszerűség stb. összefüggése, azok egyneműsége vagy éles elkülönülése, dialektikus átmenete egymásba vagy pedig merev szembenállása döntő kérdésévé válik a filozófia fejlődésének. Itt is a modern dialektika megalapítója, Hegel teszi meg a döntő lépést. Hegel *Logiká*-jához írott jegyzeteiben Lenin világosan felismeri ennek a lépésnek egész ismeretelméleti és módszertani jelentőségét. Amikor a gondolkodás a közvetlenül adott létet túlhaladja, az a látszat jön létre, mintha ez pusztán a megismerés tevékenysége volna, mintha az külsőlegesen viszonyulna magához az objektív léthez. Azonban – mint azt Hegel felismeri, és Lenin materialisztikusan magyarázza – ez a megindulás a létnek magának az útja, a mozgása. Ha azonban a megismerés a jelenségtől a lényeg felé haladva nem tesz mást, mint hogy magának a létnek a mozgását követi, vagyis ha minden, amit a gondolkodás elvontságnak, sőt természettörvénynek stb. szokott nevezni, semmi egyéb, mint a létnek magának valamely új, bár nem az érzéklésben közvetlenül adott formája, ha a gondolkodásnak ez a mozgása nem ön-

álló, belőle magából kiinduló tevékenység, hanem a lét mozgásának, formaváltozásának (bonyolult, nem közvetlen) tükröződése az emberi tudatban: akkor a materialista ismeretelmélet, a megismerés, mint a tudattól függetlenül létező külvilág visszatükröződése az emberi tudatban, új megvilágításba kerül. Mivel az objektív lét lényegében maga is folyamat, ellentmondások mozgása, jelenségek átcsapása ellentétükbe, az azt reprodukáló gondolati folyamat csak annyiban adhat adekvát képet az eredetiről, amennyiben maga is dialektikus.

Ez a felfogás egy csapással feloldja az idealista ismeretelmélet megoldhatatlannak látszó kérdéseit. Jelenség és lényeg, jelenség és magánvaló merev ellentéte megszűnik. Éppen a lényeg objektivitásának és a jelenségekkel való ismeretelméleti egyneműségének belátása szünteti meg e tévhitet a jelenségek pusztán látszati jellegéről. Ami az objektivitás általános, legelvontabb fogalmát illeti, a jelenség éppen úgy létezik, mint a mélyebben fekvő, állandóbb jellegű, lényegesen létező. A különbség – átmenetek szakadatlan során keresztül – a lét különböző fokaiban nyilvánul meg. A hegeli logika egyik legfontosabb felfedezése a lét ilyen fokozatosságának (Sein, Dasein, Wesen, Existenz, Realität, Wirklichkeit) megállapítása. Azonban itt nem halott és merev hierarchiáról van szó, amelynek mása már az újplatonikusoknál is megtalálható, hanem dialektikus összefüggésekről, lét és nemlét viszonylagosságának ellentmondásos kapcsolatairól. A lényeg létezőbb a jelenségnél, amennyiben ez annak csak egyik mozzanata, míg a lényeg ezeknek a mozzanatoknak összefogása, egysége. S éppen ezért az egyik sohasem választható le a másikról. A mozzanatok, az objektíve létező jelen-

ségek összefüggésének ismerete mutatja meg a lényeg, a magánvaló megismerésének útját: Hegelnek ezt a Kant-bírálatát – csakúgy, mint Marx és Engels – Lenin is teljes mértékben magáévá teszi.

Ezzel azonban az abszolút és a relatív dialektikus összefüggése még ebben az egy kérdésben sincs kimerítve. A lényeg megismerése csak akkor igazán adekvát, ha a gondolkodásnak sikerül a benne rejlő törvényszerűséget ellesni. Itt éri el az elvont, tudományos kutatás a maga elvileg lehetséges legmagasabb fokát. És ennek a nézőpontnak helyességét Lenin – csakúgy, mint Marx és Engels – mindig a legélesebben kiemeli, főleg a lélektelen empirizmussal szemben, mely elvész a jelenségek leírásában, felsorolásában, mechanikus elrendezésében. Vele szemben helyesen hangsúlyozta Engels: „A mozgás formaváltozásának általános törvénye sokkal konkrétebb, mint bármely egyes erre felhozható »konkrét« példa." Lenin is határozottan szembefordul azzal a – például Kant által – képviselt felfogással, mintha a gondolatilag megragadott lényeg azért nem érné el az objektív igazságot, mert hiányzik belőle az érzékek térbeli és időbeli anyaga. „Az *érték* – mondja Lenin – olyan kategória, amelyből »hiányzik az érzékek anyaga«, azonban *igazabb*, mint a kereslet és kínálat törvénye." Sőt, bármennyire helyesli is Lenin Hegel polémiáját jelenség és magánvaló elválasztása kérdésében Kant ellen, bármennyire is magáévá teszi is a hegeli dialektika amaz általános megállapítását, hogy a magánvaló világ azonos a jelenségek világával, ugyanakkor azonban ellentéte is annak, hogy tehát a jelenségek világa is, a magánvalóé is mozzanatot jelent a megismerés számára, fokozatokat, változásokat, elmélyüléseket, mégis bírálóan megálla-

pítja Hegellel szemben, hogy nem látja: a magánvaló világa mindig távolabbra és távolabbra tolódik a jelenségektől.

Ez utóbbi kijelentés első látásra úgy hat, mintha a dialektika a régi materializmus már Démokritosznál felmerült antinómiáját a jelenségek súlyának lecsökkentése vonalán akarná megoldani. Ámde ugyanakkor Lenin kiemeli Hegelnek azt a megállapítását, hogy a törvények világa a létező, vagyis a megjelenő világ nyugalmi tükröződése, és ebből az következik, hogy a jelenségek világa a törvényekével szemben az egészet, a totalitást jelenti, mert tartalmazza a törvényt, de azonfelül még többet is, ti. a magamagát mozgató forma mozzanatát. Vagyis: az egész valóság mindig gazdagabb tartalmú a legtökéletesebb törvénynél; itt látható a relativitás mozzanatának pozitív jelentősége a tudományos megismerés fejlődésében. És még ha igaz is, hogy a törvények mindig tökéletesebb ismerete mindig többet és többet, jobban és jobban ragad meg ebből a mozzanatból is, igaz marad, hogy jelenség és lényeg dialektikus ellentéte örök, vagyis minden egyes konkrét törvény mindig csak *megközelítése* lesz a valóság mindig változó, mindig átalakuló, minden tekintetben végtelen és így gondolatilag teljes adekvátsággal sohasem tökéletesen kimeríthető totalitásának.

Így adódik a helyes dialektikus materialista ismeretelmélet kérdésfeltevéséből a megismerés abszolút és relatív voltának helyes belátása. Minden ismeretünk csak megközelítése a valóságnak a maga teljességében: ennyiben mindig relatív; mivel azonban valóságos megközelítése az objektív, a tudattól függetlenül létező valóságnak, ennyiben (ha helyesen tükrözi az objektív valóságot) mindig abszolút. A megismerés

abszolút és relatív jellege elválaszthatatlan dialektikus egységet alkot.

Itt válik el a dialektikus materialista felfogás a végtelen megközelítéséről teljes élességben a Kantétól. Kant annyiban dialektikus, amennyiben a megismerés megközelítő jellegére, végtelen folyamat jellegére rájött; de mivel nála a magánvaló elvileg megismerhetetlen, mivel ez a végtelen folyamat nála kizárólag a jelenségek megismerésére irányulhat, a megismerés egésze nála visszasüllyedt a relativizmusba. Természetesen még inkább áll ez az újkantiánusokra, valamint Hume és Berkeley modern követőire, akik tagadják a magánvaló létezését, és azt mint „felesleges" fogalmat ki akarják küszöbölni a filozófiából. Itt mindenütt – és ez vonatkozik a modern filozófia egészére – arról van szó, hogy a mai idealizmus mereven elválasztja az abszolútot a relatívtól, gondolatilag szétszakítja az objektív valóság valóságos és eleven összefüggéseit és ezen összefüggés egyik mozzanatát, a viszonylagosságot teszi meg a tudományos megismerés egyetlen elvévé. Ebből más nem származhatik, mint a valóságos összefüggések elferdítése és meghamisítása. Bekövetkezik, amit Lenin gyakran kiemelt, hogy minden igazságból abszurdum lesz, ha igazi érvényességének határait túlfeszítik.

A megközelítés fogalmának ez a központi helye Lenin tudományfelfogásában óriási gyakorlati jelentőségű mind a természettudományok, mind a társadalomtudomány módszertana szempontjából. A régi materializmus mechanikus elgondolásaiból szükségképpen fatalisztikus világfelfogások jöttek létre. Az a meggyőződés, hogy ha tökéletesen ismerjük a világ „végső elemeit" és azok törvényszerű összefüggését, úgy valamely adott helyzet tökéletes is-

meretének birtokában bármely, a jövőben beálló helyzetet előre, pontosan meg tudunk határozni. (A csillagászat bizonyos eredményei látszólag tápot adtak ennek a felfogásnak.) Amikor a modern fizika dialektikus fejlődése megingatta ennek a felfogásnak alapjait, a különböző fajta idealista felfogások képviselői ebben a természeti törvény fogalmának megingását látták, és a valóság létrehozta dialektikus kérdésfeltevésre relativista, agnosztikus, sőt misztikus válaszokat adva, a természettudományok eredményeinek általánosítását és népszerűsítését – hol akarva, hol nem akarva – a reakciós világnézetek szolgálatába állították.

Ez a felfogás azonban a polgári és polgári hatások alatt álló társadalomtudományban is felette el van terjedve. Gondoljunk Nietzsche elméletére az örök visszatérésről; gondoljunk arra, hogy egyes mechanikus felfogások szerint a társadalomtudomány csak jelenlegi fejletlensége miatt nem képes a jövő eseményeit olyan pontosan előre meghatározni, mint a csillagászat. Az így létrejövő fatalizmus nemcsak elméletileg alaptalan, helytelen, hanem bénítóan kell hogy hasson minden emberi aktivitásra, főképpen arra, mely a társadalom haladó szellemű, gyökeres átalakítására irányul. Azáltal, hogy eltünteti a társadalomelméletéből az abszolút és relatív megismerés dialektikáját, azáltal hogy kiküszöböli belőle az igazság megközelítő jellegét: gondolatilag megsemmisíti a társadalmi aktivitás „mozgásterét". A polgári gondolkodásban ez a saját hibáiból létrejött látszat mint voluntarizmus és fatalizmus, mint korlátlan szabad akarat és mechanikus szükségszerűség feloldhatatlan dilemmája nyilvánul meg. (Az egzisztencializmus például felhasználja a modern polgári ismeretelmélet „vívmányait" arra, hogy min-

den, az objektív külvilágra vonatkozó ismeretünknek puszta valószínűségi jelleget adjon, ami aztán arra jó, hogy ennek kiegészítéséül a külvilággal az abszolút szabad elhatározást állítsa szembe mint az egyedüli abszolútumot.)

Lenin itt rendkívül termékenyen alkalmazza a dialektikus materializmus valóság- és megismerésfelfogását a társadalomtudományra és a társadalmi cselekvésre. E helyen nem áll módunkban ezt a kérdést a maga sokoldalúságában még csak vázolni sem; csak néhány jellemző példával világíthatjuk meg Lenin felfogásának szöges ellentétét a polgári és a polgári hatások alatt álló álszocialista elméletekkel szemben, arra helyezvén a súlyt, hogy ez a felfogás és csakis ez képes arra, hogy a társadalmi fejlődés törvényeinek leglelkiismeretesebb tanulmányozását és feltárását összhangba hozza a társadalmi cselekvés maximális aktivitásával. Lenin a húszas évek elejének világválsága alkalmából egyforma élességgel fordult szembe mind a polgári nemzetgazdászokkal, akik ebben a válságban csak múló zavart láttak, mind azokkal a forradalmárokkal, akik szerint a burzsoázia számára nincs többé kiút ebből a válságból. „Teljességgel kiút nélküli helyzetek nem léteznek" – mondta Lenin. Ez az ismeretelmélet nyelvén kifejezve azt jelenti, hogy a marxista társadalomtudománynak igenis módjában áll megállapítani, hogy a kapitalista termelési rend súlyos, bizonyos konkrét körülmények közt végzetes válsága következett be. Azt a kérdést azonban, van-e „kiút" ebből a válságból, az osztályharc, az egymással szemben álló osztályok gyakorlata fogja eldönteni. A válság eleve feltett „kiúttalansága" Lenin szerint pedantéria, szavakkal vagy fogalmakkal folytatott játék; a forradalmi pártok gyakorlatának kell „bebizonyítania", hogy a valóságban

ne legyen „kiút". (Itt a filozófiai háttere Lenin és Rosa Luxemburg ellentéteinek az ökonómia és a politika számos kérdésében.)

Mindezzel Lenin pontosan körülírja a dialektikus materializmus álláspontján álló emberek magatartását az objektív, a tudattól független külvilághoz és egyszersmind saját praxisukhoz a társadalmi életben. Ennek a magatartásnak filozófiai alapja az emberi megismerés és a külvilág Lenin meghatározta viszonya. Lenin ezt egy helyen – éppen a forradalmi fejlődéssel kapcsolatban – így fogalmazza meg: „A történelem, különösen a forradalom története, mindig tartalmasabb, gazdagabb, sokoldalúbb, elevenebb, »ravaszabb«, mint ahogy azt a legjobb pártok, a leghaladottabb osztályok legosztálytudatosabb élcsapatai elképzelik."

Ezzel a megismerés megközelítő jellege, abszolút és relatív megismerés dialektikus egysége igen érdekes megvilágításba kerül. Szemben a polgári gondolkodással, mely bár ismeretelméletileg tagadja a külvilág objektivitását, világnézetileg mégis elfordul tőle, mint valami sötét és veszélyes, ellenséges és kiszámíthatatlan hatalomtól, a dialektikus materializmus az objektív valóságban való bizalmat, a valósággal szembeni odaadást hirdeti. Még az is, hogy a megismerés még nem érte el tökéletesen a valóságot, biztatás a továbbhaladásra, a további közeledésre. Mert hiszen gondolkodásunknak eddigi legértékesebb tartalmai is csak visszfényei voltak az objektív valóságnak; belső továbbfejlődésünk útja is tehát ennek a kölcsönhatásnak fokozásában kell hogy álljon. És ahol a saját, legközelebbi külvilágunkról, a társadalomról van szó, a dialektikus materializmus még inkább szétrombolja a modern polgári filozófia pesszimizmusát, a valóság-

tól való visszariadását, idegenkedését: a társadalom mozgásában Lenin szerint a fejlődésnek, a haladásnak, az átalakulásnak még magasabb rendű lehetőségei rejlenek, mint a mi legszebb elképzeléseinkben; kiélezve azt lehetne mondani: a valóság menete filozófiailag mélyebb és igazabb, mint a mi legmélyebb gondolataink. Ennek belátása aztán nemcsak arra ad ösztönzést a dialektikus materialistának, hogy még jobban mélyedjen el a valóság tanulmányozásában, hanem – ezzel szoros összefüggésben, ennek folyományaként –, hogy határozottabban és nagyobb önbizalommal cselekedjék is. Mert a társadalom mozgása emberi cselekvések eredője, amelyek között, el nem hanyagolható komponensként, szerepel saját cselekvésünk is, a forradalmi proletariátusé. Az a megismerés, amely dialektikusan képes követni a történelmi fejlődés útjainak „ravaszságát", csak akkor lesz hatályos és értékes, ha minden megismerés a cselekvés hajtóerejévé válik, ha minden cselekvés tapasztalata tudatossá válván, a megismerést gazdagítja, még határozottabbá és rugalmasabbá teszi. A lenini ismeretelmélet a gyakorlati cselekvés nagy iskolája.

4. Totalitás és okság

Ámde az abszolút és relatív ilyen termékeny, ilyen dialektikus összefüggése csakis a megismerendő tárgy mindenoldalú vizsgálata, gondolati megragadása alapján lehetséges. Amennyiben Lenin itt Marx és Engels (és Hegel) eszméit továbbfejleszti, ismét olyan problémát vet fel és old meg, mely a modern filozófiában központi helyet foglal el, amely körül kialakuló hamis kérdésfeltevések, áldilemmák nagy

szerepet játszottak annak fejlődésében. Mégpedig – érdekes és jellemző módon – Lenin előbb veti fel ezt a kérdést, és oldja meg helyesen, mielőtt a polgári gondolkodás annak ma elért eltorzításához eljutott volna. Az *egész*, a *teljesség*, a *totalitás* problémájáról beszélünk.

A totalitás szó ma joggal nem népszerű; sokan azt hiszik, hogy a fasizmus szótárából került ki. És ez nem is véletlen. A fasiszta „világnézet" itt csakugyan hasznosította a maga számára az őt megelőző reakciós filozófiai fejlődést. Ami az imperializmus kezdődő korszakában mint „véglegesen állandó állapot" felé irányuló törekvés jelentkezett (Petzold), az az első világháború után sokkal fejlettebben, kifejtettebben reakciós formát nyert, éppen a totalitás kategóriája segítségével. Olyan fasiszta, bár nem nemzetiszocialista filozófus és szociológus, mint Othmar Spann, fejtette ki ezt a gondolatot a legradikálisabban. A társadalom mint totalitás szerinte azt jelenti, hogy a „rend", a fölé- és alárendeltség kategóriái határoznak meg mindent; a totalitás érvénye kizárja az okság, még inkább a fejlődés érvényét. A „rendi" módon, hierarchikusan berendezett társadalom „szerves" egész, totalitás, mely így (tehát változatlanul) és csak így tud létezni. A fasiszta társadalmi rend örök.

Ez persze a totalitás elvének még a polgári, sőt a reakciós gondolkodás szerint is karikaturisztikus végletе, mely ugyan – éppen végletességénél fogva – hosszú ideig széles körökre gyakorolt befolyást. És ezt a befolyást csak akkor érthetjük meg igazán, ha felismerjük összefüggését kevésbé következetes elődeivel, például a fent idézett machista társadalomfilozófiával. De mint mindenütt az imperialista filozófiában, ahol ilyenfajta abszurdan szélsőséges gondolatok merülnek

fel, azok nem józan, dialektikus bírálatot váltanak ki, hanem egy ellenkező, éppen olyan hamis végletet. Ha Spann a totalitás kategóriájából fasiszta karikatúrát csinál, úgy a felelet erre az volt, hogy a történelem, a társadalom gondolati megragadásánál elvetették az egésznek minden képzetét, még akkor is, ha az teljes összhangban áll az objektív valósággal. Jaspers például, aki e tekintetben erősen hatott a francia egzisztencialistákra, kantiánus kiindulásokból tagadja a totalitás kategóriájának bármi módon lehetséges szerepét a társadalom megismerésében. A totalitásból kanti magánvalót csinál, olyan abszolútumot, amilyennek karikaturisztikus következetességét Spann-nál láttuk, s mivel ezt joggal tagadja, kidobja a totalitás kategóriáját a tudományelméletből. Így nála – és nemcsak nála – a világból objektív káosz jön létre, melyet csak célszerűségi, technikai, gondolatökonómiai fogalomalkotással lehet számunkra rendezni. (Visszahajlás a machizmus felé.) És ezzel a káosszal, mint ismeretes, az egzisztencializmus izolált, anarchikus, „szabad" szubjektuma áll szemben. A polgári filozófia így belevész a merev totalitás és az objektív káosz áldilemmájába.

A Lenin képviselte marxizmus – jóval, mielőtt ezek a végletek ily erővel kibontakoztak volna – az áldilemmát saját, önálló „tertium datur"-jával tolja félre. A totalitás kategóriája, mint minden valódi kategória, valóságos összefüggéseket tükröz. Marx például a társadalmat illetőleg azt mondja: „Minden társadalom termelési viszonyai egészet alkotnak." A totalitás kategóriája tehát megjelenési formája egyfelől annak, hogy az objektív valóság összefüggő egészet alkot, amelyben minden tárgy minden más tárggyal valami módon összefügg, másfelől annak, hogy ezek az összefüggések ma-

gában az objektív valóságban is konkrét kapcsolatokat, egyes rendszereket, egyes egészeket adnak, amelyek egymással igen különböző, de mindig meghatározott módon összefüggnek. Lenin helyeslően idézi Hegel mondását, hogy a filozófia kör, melynek perifériája csupa körből áll.

Lenin azonban itt is alkalmazza az abszolút és relatív dialektikus elvét, a megismerés megközelítő jellegének hangsúlyozásával. „Hogy valamely tárgyat igazán ismerjünk, minden oldalát, minden összefüggését és »közvetítést« meg kell ragadni, és ki kell kutatni. Ezt sohasem fogjuk tökéletesen elérni, de a mindenoldalúság követelése meg fog óvni minket hibáktól és a megmerevedéstől." A *mindenoldalúság* elve egyik alapelve a dialektikus logikának. Erre való törekvés nélkül megmerevedne, egyoldalúvá válnék. Ugyanakkor a dialektikus logika tisztában van azzal, hogy ezt a mindenoldalúságot sohasem érheti el teljesen. A megismerés, amennyiben helyes, tehát totális, egészek összefüggő rendszerét adja, de csak a megközelítés értelmében. Egyrészt, mert minden egyes egész (minden egyes Hegel-féle kör), mely tárgyául szolgál (például valamely ország gazdasági szerkezete), egyúttal mindig csak része egy nagyobb összefüggésnek mind elméleti, mind történelmi értelemben, tehát objektíve csak relatív totalitás, másrészt a róla, totalitásáról nyert megismerésünk szükségképpen csak relatív, csak megközelítés. Csak amennyiben a mozzanatok mozgó, változó, mindenoldalú összefüggéseit igyekszünk megragadni, tudjuk – történelmileg adott lehetőségeinkhez képest – az objektív valóságot a lehető legjobban megközelíteni.

Ez a módszertani szempont aztán döntően kihat a megismerés objektív és szubjektív oldalaira. Az objektív oldalon

csak egy kategóriaproblémán kísérlem meg bemutatni Lenin szempontjának következményét: az *okság* kérdésén. A mechanikus materializmus és a nem kevésbé metafizikusan gondolkodó, modern pozitivista idealizmus a külvilág megismerhetőségének lehetőségét a mereven és elszigetelten elképzelt ok-okozat-sor és az abból kifejlesztett oksági törvény módszertani sorsához fűzte. A természettudományok modern fejlődése, a társadalmi élet bonyolult jelenségei azonban világosan megmutatták, hogy ez a vulgárisan leegyszerűsített gondolati apparátus szükségképpen csődöt mond a valóság sokkal szövevényesebb összefüggéseivel szemben. Közismert, hogy már a Lenin idejében fellépő machizmus az okságot az úgynevezett „funkcionális összefüggéssel" igyekezett helyettesíteni; napjaink fizikai idealizmusának egyik főtétele, hogy a természetben oksági kapcsolat nem létezik; az okság helyét a vele állítólag mereven szemben álló, érvényét kizáró valószínűségi összefüggés foglalja el stb.

A régi – mechanikus materialista és pozitivista idealista – kategóriarendszerek ilyen válságain az egész imperialista koron keresztül egy közös vonás húzódik végig. A régi kategóriák egyoldalúságának, merevségének és ezért az új tények tudományos megragadására való bebizonyosodott képtelenségének belátása magában véve – egyelőre negatív, pusztán kritikai – közeledés lehetett volna a dialektikus álláspontho. Ámde a mai polgári gondolkodás nem így teszi fel a kérdést. Ellenkezőleg: e kategóriák elszigeteltségét, merevségét egyszerűen azonosítja az objektivitás kérdésével, és a hajlékonyság, a rugalmasság követelését mint egy új szubjektivizmusét állítja vele szembe. Vagyis, ha az új fizika tagadja, hogy például az egyes ionok mozgását, mindenkori helyzetét stb. úgy

lehetne kauzálisan meghatározni, ahogy azt a régi fizika az atomokat illetően tehette, akkor ebben nem az objektivitás, a tudattól független külvilág új problémáját látja, hanem a szubjektív szempont behatolását az állítólag kérdésessé vált objektivitásba. A valószínűségszámításból, amellyel az új fizika egy-egy összefüggés-rendszer ionmozgásait meghatározza, egyesek egyenesen azt a következtetést vonják le, mintha ezáltal a természetből kiküszöbölődött volna az okszerű összefüggés, az objektív szükségszerűség elve, mintha helyébe a szubjektívitásé, a szabadságé lépett volna, mintha az új fizika a régi szabad akarat elméletének adna új tapasztalati támaszt. Mások az új fizika egyes tüneményeivel kapcsolatban felvetik a szubjektív „megfigyelő" aktív befolyását a jelenségek objektív menetére, mintha azok másképpen játszódnának le a „megfigyelő" szubjektív jelenlétében, mint távollétében stb., stb.

Nem kétséges, hogy itt új jelenségekkel kapcsolatban, új fogalmazásokban, ugyanaz az ismeretelméleti kérdés merül fel, amelyet Lenin a machizmus hamisságának bírálatában leleplezett. A komoly társadalomtudomány számára ennek a kérdésnek, az okság ilyetén megszorításának ismeretelméleti vonatkozásai egyáltalában nem újak. Ha a statisztika megállapítja, hogy például jó aratás esetén több házasságkötés történik, akkor esze ágában sincs ebből „levezetni" akarni, hogy Marinak éppen Péterhez kell feleségül mennie; csupán annak valószínűsége nagyobb, hogy ilyen körülmények között ebből vagy abból a szerelemből, eljegyzésből stb. tényleg házasság is jön létre. Abból azonban, hogy ezt az egyes házasságot az általános törvényből, az általános tényösszefüggésből nem lehet kauzálisan „levezetni", még egyet-

len komoly társadalomkutató sem jut el ahhoz a következtetéshez, hogy az illető egyes házasságának ne lenne oka. Csupán az egyes ok-okozat-sorok objektív összefüggéseit kell konkréten ismeretelméletileg és módszertanilag megvizsgálni s a valószínűségi kapcsolatokat az ok-okozat összefüggésekkel objektív összefüggésbe hozni. Ugyanez áll a marxi gazdaságtan legfontosabb törvényeire: ha a válság szükségképpen elértékteleníti a tőke egy részét stb., úgy egyetlen marxistának sem jutott még eszébe ebből „levezetni" próbálni azt, hogy X. textil- vagy Y. vasgyáros ezekben a folyamatokban hogyan fog részesedni, hogyan fog általuk szenvedni; de éppoly kevéssé juthatott eszébe az így létrejövő egyéni nyereséget vagy veszteséget, tőkemegmentést vagy tőkemegsemmisülést stb. „ok nélküli", „szabad" jelenségnek minősíteni.

A dialektikus gondolkozást ez az egész modern ismeretelméleti válság nem is érinti. Mégpedig nemcsak azért, mert sohasem követi el az itt leírt ismeretelméleti dilettantizmust, következetlen gondolkodást eláruló „fordulatot" az objektivitásból a szubjektivitásba, hanem ezúttal főleg azért is, mert sohasem azonosította a valóság objektív, törvényszerű, szükségszerű összefüggéseit a mereven és egyoldalúan értelmezett oksági elvvel. Lenin ezt a helyes kérdésfeltevést már Hegelnél felismeri, magáévá teszi, és egyúttal rámutat arra is, hogy éppen ennek a felfogásnak megfelelő alkalmazása adja meg az útmutatást a modern fizikai idealizmus ismeretelméleti bírálatához. Ezt írja: „Mikor az okságról olvasunk Hegelnél, első pillanatra különösnek látszik, miért foglalkozik viszonylag oly keveset a kantiánusok e kedvenc témájával. Miért? Azért, mert számára az okság csak *egyike* az egyetemes összefüggés meghatározottságainak, amelyet ő

már korábban, *egész* fejtegetésében sokkal mélyebben és sokoldalúbban fogott át, mindig és kezdettől fogva hangsúlyozva ezt az összefüggést, a kölcsönös átmeneteket stb., stb. Nagyon tanulságos volna egybevetni a neoempirizmus, ill. a fizikai idealizmus »erőlködéseit« Hegel megoldásaival, helyesebben dialektikus módszerével." A helyes dialektikus megoldás útja itt is bonyolult összefüggések elfogulatlan, rugalmas gondolati eszközök igénybevételével való vizsgálata. Annak felderítése, hogy az egyes jelenség, az egyes jelenségkomplexum, a filozófiában az egyes kategória milyen helyet foglal el annak a konkrét totalitásnak keretében, amelyhez objektíve tartozik.

5. A MEGISMERÉS SZUBJEKTUMA ÉS A GYAKORLAT

A konkrét és objektív összefüggés konkrét és objektív gondolati visszatükrözésének helyes dialektikus megértése azonban döntő szerepet játszik a megismerés szubjektumának ismeretelméleti vizsgálatában is. Lenin már a machizmus elleni polémiája alkalmával világosan felismerte, hogy a polgári gondolkodás itt létrejövő válsága az ész megismerőképessége ellen fordul, irracionalista irányt vesz. Ez a tendencia a későbbi polgári filozófiában folyton erősödik. Itt nem beszélhetünk e tendenciák társadalmi gyökereiről, amelyekkel más összefüggésekben behatóan foglalkoztunk; filozófiai szempontból a valóságos kérdéseknek modern hamis megválaszolása ismét a régi materializmus és az idealizmus egyoldalú elméleteinek helytelen irányú megcáfolását jelenti. A XVIII–XIX. század bölcselete általában az észt tekintette az adek-

vát megismerés egyetlen igaz szervének; érzéklet, érzés, élmény, képzet, fantázia stb. csak mint a megismerés hierarchiájában alárendelt szerepet játszó, estleg mint egyenesen félrevezető tényező szerepel. (Ennek a hamis hierarchiának egyes nyomai még Hegelnél is megtalálhatók.)

Az objektív valóság tökéletesedő feltárása minduntalan rávilágított az ilyen hierarchiák helytelen voltára, arra, hogy a bennük lerögzített előítélet akadályává válik a valóság adekvát megragadásának. Ehhez még hozzájárul, hogy a dialektikus módszer kiveszése a polgári gondolkodásból elmosta, sokszor teljesen feloldotta értelem és ész dialektikus megkülönböztetését és összefüggésbe hozását, melyet Kant kezdett, és Hegel emelt az idealizmusban lehetséges legmagasabb fokra. Ennélfogva, ha a modern gondolkodás az ész vezető szerepét bírálta, bírálata mindig tulajdonképpen az értelem ellen irányult. Ahogy objektív síkon a mechanikusan felfogott okságot azonosította a valóság tudattól független létezésével, és ezért annak bírálata zabolátlan szubjektivizmushoz vezetett, úgy most is az ész (illetve az értelem) egyoldalú vezető szerepének bírálata szintén feneketlen szubjektivizmusba torkollt: az érzelem, az élmény, az intuíció kritikátlan felmagasztalásába. Az objektív valóság a legtöbb ilyen elméletben mechanikusan azonosult az ész, illetve az értelem által megragadható gondolati tárggyal, s ennek következtében mint alacsonyrendű, félretolódott, vagy szolipszisztikusan eltűnt, vagy az álobjektivitássá felfújt mítosz ködébe veszett.

A kapitalista munkamegosztás ama következménye, hogy az szétdarabolja a teljes és egységes embert, ami hosszú ideje már rányomta a maga bélyegét a polgári lélektanra, a polgári ismeretelmélet szubjektív részére, itt éri el csúcspontját. És

a fejlődés sajátos iróniája következtében a legpregnánsabban éppen azoknál a gondolkodóknál, akiknek eredeti és élményileg a legmélyebben hangsúlyozott törekvése éppen romantikus tiltakozás volt a kapitalizmus emez embert szétdaraboló tendenciája ellen (Bergson, Klages stb.). A teljes embert óhajtották filozófiájukban megmenteni, de gondolatilag még jobban szétszakították, mint a kapitalista valóság tette.

A lenini ismeretelméletnek a megismerés szubjektumát érintő fejtegetései egyaránt szembenállást jelentenek mind a régi, az ész szerepét egyoldalúan túlzó törekvésekkel (Hegelt beleértve), mind a modern irracionalizmussal. A megismerendő tárgyak mindenoldalúságából, kimeríthetetlenségéből, szakadatlan változásából, a megismerés megközelítő jellegéből magától adódik a megközelítés kísérleteinek lehető sokoldalúsága, olyan jellege, hogy a megismerő szubjektum képességei, tulajdonságai közül minden esetben az kerüljön előtérbe, mely az adott konkrét helyzetnek legjobban megfelel, mely az adott helyzet konkrét körülményeihez a legjobban hozzásimul. A lenini ismeretelméletnek a szubjektumra vonatkozó tanításai ily módon mindig szem előtt tartják az ember összes tulajdonságait, összefüggésüket, egymásba átcsapásukat, egymást kiegészítő mivoltukat, és óvakodnak attól, hogy e tekintetben elvont receptet adjanak. „*Közelebb* áll-e a képzet a valósághoz, mint a gondolkodás? Igen is meg nem is." És egy más helyen, ahol abban az értelemben, ahogy fentebb kifejtettük, arról beszél, hogy a mozgás visszatükröződése mindig eldurvítással jár együtt, hozzáteszi: „. . . nemcsak a gondolkodásban, hanem az érzetben is." Vagy ismét más összefüggésben: a visszatükrözés „*nem* egyszerű, közvetlen, tükörszerűen halott, hanem bonyolult, egyenetlen, cikcakkban

mozgó aktus, mely *magában hordozza* annak lehetőségét, hogy a fantázia ellebegjen az élettől; sőt mi több: annak lehetőségét... hogy az elvont fogalom, az eszme, fantáziává alakuljon át... Mert a legegyszerűbb általánosításban, a legelvontabb általános eszmében... egy bizonyos darabka *fantázia rejlik.* (És megfordítva: nevetséges a fantázia szerepét még a legszigorúbb tudományban is tagadni...)"

A könnyebb áttekinthetőség kedvéért külön tárgyaltuk a megismerés objektumát és szubjektumát. Világos azonban, hogy az ilyen elválasztás könnyen félreértésekre vezethet, ha azt mereven, mint egymással áthidalhatatlanul szemben álló tényezők elválasztását fognók fel. Lenin maga nagyon határozottan kiemeli, hogy anyag és tudat ellentéte csak mint az ismeretelmélet alapkérdése abszolút; csak mint annak kérdése, hogy a kettő közül melyik elsődleges. „Ezeken a határokon kívül vitán felüli ez ellentét viszonylagossága." És egy más helyen Lenin az eszmeinek a valóságba történő átalakulását egyenesen mély gondolatnak mondja, mely rendkívül fontos a történelem számára, melynek igazságát az egyes ember egyéni élete is tanúsítja. És ezzel ismét aláhúzza az ideális és materiális különbségének viszonylagos, nem feltétlen jellegét; ismételjük: eltekintve az ismeretelméleti elsődlegesség kérdésétől.

Ezeknek a gondolatoknak Leninnél mélyreható módszertani következményei vannak. Objektum és szubjektum, reális és ideális tényezők viszonylagossága, az egyiknek átalakulása, átcsapása a másikba konkrét formát ölt ott, ahol a lenini ismeretelmélet egyik legfontosabb kérdése merül fel: az *emberi praxis* kérdése, *a gyakorlaté, mint a megismerés döntő kritériumáé.* Ezt a kérdést tudvalevőleg már Marx és

Engels is a dialektikus materializmus tanának központjába helyezték; Lenin ebben a kérdésben is az ő gondolataikat képviseli és fejleszti tovább a polgári filozófia elleni harcában. Már Engels rámutatott arra, hogy az okság elve ellen folytatott, Hume-nál megindult polémia nem dönthető el a „tiszta", a gyakorlattól, a cselekvéstől elszigetelt elmélet síkján. Csak ha praxisunkkal, az okság elvének gyakorlatunkban való konkrét alkalmazásával magunk idézünk elő előre elgondolt, előre kiszámított oksági kapcsolatokat a tudatunktól független külvilágban, bizonyítottuk be minden kétségen felül, hogy ok és okozat viszonya nem az a szubjektív „megszokás", aminek Hume állítja, hogy ti. az egymás után következőt egymásból következőnek tekintjük, hanem a valóságos tárgyak valóságosan tárgyi, objektív összefüggése. Hogy ezt az összefüggést a materialista dialektika milyen bonyolódottnak ismeri fel, arról már beszéltünk; itt ismét csak az alapvető ismeretelméleti kérdésre kellett visszautalnunk.

Ez a felismerés, a praxis, mint a megismerés igazi kritériuma Leninnél új megvilágításba helyezi a teleológia, a cél és célszerűség legfontosabb kérdéseit. Lenin rámutat arra, hogy ezt a kérdést már Hegel is felvetette, sőt, hogy éppen itt, éppen *Logiká*-jának az eszmét tárgyaló részében jutott Hegel legközelebb a történelmi materializmushoz. Hegel az emberi célkitűzés és a külvilág (a valóság mechanikus és vegyi szerkezete) kölcsönhatásában látja az emberi fejlődés alapvető kérdését; látja, hogy a mechanizmus és kémizmus éppen ebben az összefüggésben jut el a maga igazságához, sőt, Hegel még azt is látja, hogy ebben az összefüggésben a közvetítő tényező, az eszköz magasabb rendű, mint azok a

véges célok, azok a külsőleges célkitűzések, amelyeknek szolgálatában áll. „Az eke – mondja Hegel – tiszteletre méltóbb azoknál a közvetlen élvezeti cikkeknél, amelyeket segítségével hoztak létre, és amelyek létrejötte az eke tulajdonképpeni célja."

Lenin nem áll meg ezeknél a nemegyszer elvont formájú megállapításoknál, felhasználja őket, de ugyanakkor materialisztikusan talpra állítja, konkretizálja és továbbfejleszti azokat. Így Hegelnél az emberi célkitűzés még külsőleges viszonyban áll azzal a valósággal, amelyre alkalmazást nyert; Lenin előtt világos, hogy az emberi célkitűzések egész függetlensége a külvilágtól csak látszat, a történelmi materializmus a konkrét feleletek egész rendszerét adta már meg az itt felmerülő kérdésekre, s Lenin itt csak ismeretelméletileg vonta le ebből a tudományos gyakorlatból az összes következtetéseket.

De még egy ezzel szorosan összefüggő fontos kérdésben ment Lenin messze túl Hegelen. Hegel szakadatlanul arra törekszik, hogy az itt tárgyalt legalapvetőbb reális emberi tevékenységet, a termelő munkát logikai összefüggésbe hozza a gondolkodás legelvontabb formáival, a következtetés formáival, a szillogizmussal. Lenin világosan látja, hogy itt nem logikai játékról van szó, hogy itt gondolkodás és gyakorlat fontos összefüggéseinek kérdései merülnek fel. Ezek megoldására egyedül a dialektikus materializmus visszatükrözési elmélete alkalmas. Csak ez tudja megmagyarázni, hogyan válik a legalapvetőbb emberi tevékenység, a munka, az ember ember voltának legspeciálisabb ismérve, a szerszám használata a céltudatos gyakorlatban, a természet lépésről lépésre haladó meghódításában az emberi tudat számára a gondol-

kodás legelvontabb formáivá. Itt is a külvilág (és az ember cselekvő kölcsönhatása a külvilággal) tükröződik, persze távolról sem közvetlenül, hanem számtalan valóságos közvetítő tényező létrehozta, folyton fokozódó elvontságban. Ez az elvontság azonban nem gondolati kiagyalás, hanem egyfelől valóságos cselekvések és kölcsönhatások legáltalánosabb és éppen ezért valamennyi konkrét jelenségben fellelhető formája, másfelől, mint Lenin mondja: „Az ember gyakorlati tevékenységének milliárdszor kellett az emberi tudatot a különböző logikai alakzatok ismétlésére késztetnie, hogy ezeknek *axióma* jelentőségük lehessen."

A megismerés szubjektív oldalainak ilyen dialektikus, minden dogmatikus merevségtől mentes felfogása világosan következik az objektum lenini meghatározásából. Összefoglaló polemikus megjegyzéseiben az idealizmus ellen Lenin visszatér ahhoz a képhez, mely az emberi megismerést körök rendszere alkotta görbéhez hasonlítja. A görbék minden egyes darabkájából lehet önálló, egész, egyenes vonalat csinálni; ezt teszi az idealizmus, ez vezeti az egyoldalúság és a szubjektivizmus mocsarába.

A kimeríthetetlen objektivitás megközelítően adekvát megismerése a sokoldalú, a teljes embert tételezi fel. Szemben a romantika tehetetlen oppozíciójával, mely az ember szétdaraboltságát a kapitalizmus által csak fokozza, Lenin józan, megfontolt és pátoszmentes ismeretelmélete utat mutat az ember teljességének helyreállítására a megismerés mezején is, legelsősorban annak segítségével, hogy a megismerés elválaszthatatlan összefüggésbe kerül a praxissal, a munkával. Ez az ismeretelmélet – éppen megfontolt józanságában, éppen a külvilág objektivitásának elismerése következtében – preg-

náns megnyilvánulása annak a humanizmusnak, mely az imperializmus embert és emberiességet eltorzító hatásai közepette nem tisztán védelmi állást foglal el a rontás ellen, hanem az embereket harcra, felszabadulásra, a világ megismerésére és meghódítására neveli, mely ilyen módon – az elméleten keresztül a gyakorlatban is – reálisan előkészíti az új, a teljes, a sokoldalú ember létrejöttét.

LENIN ÉS AZ ÁTMENETI KORSZAK KÉRDÉSEI

Az orosz proletárforradalom nem volt „klasszikus" a szó marxi értelmében. Marx elméleti feltevése szerint a proletárforradalomnak először a legfejlettebb tőkésországokban kellett volna kirobbannia. Marx azt is feltételezte továbbá, hogy a proletárforradalom nemzetközi történés lesz a civilizált világban. Ha most eltekintünk a forradalom „klasszikus" formájának ettől a második ismérvétől, akkor azzal a kérdéssel kell foglalkoznunk, hogy meg lehet-e valósítani a szocializmust egy gazdaságilag és ezért társadalmilag is elmaradott országban. Lenin sohasem vonta kétségbe, hogy az orosz forradalom valami rendkívüli dolog, ami nem felel meg teljesen a marxista elmélet előrelátásának. A „kommunizmus gyermekbetegségéről" szóló munkájában erőteljesen hangsúlyozza az orosz forradalom nemzetközi jelentőségét, és joggal. De csak azért, mert nem felejti el hozzáfűzni: „Persze igen nagy hiba volna, ha túloznánk ezt az igazságot, ha forradalmunk egyes alapvető vonásain túlmenően is kiterjesztenénk érvényességét. Ugyanúgy hiba volna az is, ha szem elől tévesztenők, hogy mihelyt a proletárforradalom legalább egy előrehaladott országban győz, minden valószínűség szerint éles fordulat következik majd be: nevezetesen, Oroszország

röviddel ezután nem mintaország, hanem (»szovjet« és szocialista értelemben) ismét elmaradott ország lesz."

Nem túl nehéz belátni, hogy mire gondolt Lenin, amikor fordulatról beszélt. A kapitalista társadalom szocialistává alakítása elsősorban gazdasági kérdésként jelentkezik. Minél fejlettebb tehát a kapitalizmus, amikor győz a forradalom, annál közvetlenebbül, annál határozottabban, annál gyorsabban és teljesebben lehet teljesíteni az adott országban a szocializmus sajátos feladatait. Egy elmaradott országban viszont szükségképpen olyan kérdések egész sorát kell napirendre tűzni, amelyek, tisztán gazdasági tekintetben, normális körülmények között lényegében még a tőkés fejlődés feladatai lettek volna. Két kérdésről van szó, amelyek összefüggő egészet alkotnak a gazdasági élet valóságában: egyrészt arról, hogy mennyire fejlett mennyiségileg és minőségileg a nagyipar a tömegtermelés mindenkori legfontosabb területein; másrészt arról, hogy a népességnek a döntő termelési ágazatok közötti megoszlása képes-e biztosítani a mezőgazdaság és az ipar normális működését és a szükséges dinamikus egyensúlyt, kölcsönhatást és továbbfejlődést a gazdasági élet különböző területein. Márpedig 1917-ben senkinek sem lehetett kétsége afelől, hogy az orosz birodalom tőkés fejlődése távolról sem érte el ezt a fokot.

Ily módon felmerül a kérdés, hogy nem a szociáldemokratáknak volt-e igazuk, akik kezdettől fogva azt bizonygatták, hogy „hiba" volt a tőkés rendszer erőszakos megdöntése a nagy októberi napokban. Véleményünk szerint nem volt igazuk. A nagy történelmi döntéseket, a forradalmi elhatározásokat nem a tudósok agyalják ki, „tisztán elméleti úton", dolgozószobáikban. Ezek a döntések valójában válaszok az

alternatívákra, melyeket a valóságban a mozgásba jött néptömegek kényszerítenek rá – az apró hétköznapi események területén éppúgy, mint a legfontosabb politikai döntések körében – a politikai pártokra és vezetőikre. A konkrét helyzetet pedig, amelyben 1917 alternatívája felmerült, mindenekelőtt az első imperialista világháború határozta meg. A II. Internacionálé valamennyi határozatában szerepelt ugyan, hogy ellen kell állni a háborúnak, hogy az esetleges háborús válságot fel kell használni a szocializmus kivívásának érdekében, tetteivel mégis – néhány kivételtől eltekintve – minden szocialista párt a háborút támogatta. A februári forradalom, a cárizmus megdöntése sem változtatott ezen; ellenkezőleg, az uralomra jutott baloldali pártok, a mensevikek és az eszerek egyik legfontosabb dolguknak tekintették a háború folytatását. Az államhatalomért küzdő bolsevikok harca ezért természetszerűleg összetalálkozott a milliós tömegek elfojthatatlan követelésével: be kell fejezni a háborút! Az akkori viszonyok között ugyanis csak a polgári demokratikus rendszer megdöntésével lehetett a háború azonnali befejezését elérni, ez a valóságos, égetően aktuális és a lakosság többségét legközvetlenebb létérdekeiben érintő kérdés tehát döntő mozzanattá vált Október alternatívájában. (Hogy milyen következményekkel járt volna a döntés elhalasztása a teljes katonai vereségig, azt jól mutatja a weimari demokrácia története Hitler hatalomátvételéig.)

De Október belpolitikai alternatívája sem csak abban állt, hogy egyszerűen igent vagy nemet kellett mondani a burzsoázia uralmára. Az agrárkérdés, Oroszország egész XIX. századi társadalmi fejlődésének középponti problémája is éppen ekkor érte el feszültségének tetőfokát. Végképp eljött

az ideje, hogy felszámolják a feudalizmus még mindig nyomasztó maradványait, s éppen ekkorra vált végképp tűrhetetlenné a parasztság kettős kizsákmányolása, amelyben a régi feudális elnyomást az új tőkés terhek súlyosbították. A „demokratikus" rendszer elkeseredett ellenállása sem tudott gátat vetni a parasztfelkeléseknek, szakadatlanul folytak a spontán földosztások. A konkrét alternatíva ebben a tekintetben is az volt, hogy vagy meg kell dönteni a polgári demokratikus rendszert, vagy megoldatlanul maradnak az akut életproblémák. Két olyan életkérdés is volt tehát, amelynek megoldatlansága robbanásig feszítette a hangulatot. S bár absztraktan, tisztán elméletileg nézve egyik probléma sem volt közvetlenül szocialista jellegű, az akkori konkrét körülmények között mégis csak a burzsoázia forradalmi megdöntésével lehetett olyan megoldást találni rájuk, amely kielégítette a dolgozó tömegeket. 1917 októberében ezért forradalmi helyzet volt a szó legátfogóbb értelmében: az uralkodó osztályok nem tudtak már a régi módon kormányozni, és a kizsákmányolt tömegek nem akartak többé a régi módon élni. (A forradalmi helyzet lenini meghatározása.) Az 1917-es döntés helyességét csak ezeknek a társadalmi alapoknak az ismeretében lehet mérlegelni.

Nem kétséges, politikailag jogosult volt az elhatározás: neki kellett vágni a szocializmushoz való átmenet nem-klasszikus útjának. Ám bármilyen jogosak voltak is a döntés motívumai, a gazdasági következmények ettől még gazdasági következmények maradtak; jóllehet, csak néhány évvel a hatalomátvétel után váltak a továbbhaladás központi problémáivá. A fiatal szovjetköztársaságnak először a német imperializmussal, majd a különböző intervenciós hadseregekkel

kellett megvívnia a maga élethalálharcát. Csak a polgárháború sikeres befejezése után került nem-„klasszikus" eredetének gazdasági problematikája a szovjetállam életének középpontjába.

Lenin nem mulasztotta el hangsúlyozni, amikor hozzálátott ezeknek a problémáknak a megoldásához, hogy valami lényegesen újról van szó: „Marxnak sem jutott soha eszébe, hogy akár egyetlen szót is írjon erről" – mondta 1922-ben. Első pillantásra úgy látszik, hogy a probléma tisztán gazdasági természetű, és Lenin le is vonta belőle az összes gyakorlatilag szükségessé vált gazdasági következtetéseket. A kérdés magvát mégis abban látta, hogy a polgárháború nyomán kialakult gazdasági helyzetben megrendült, sőt felbomlott az összefogás a proletariátus és a milliós parasztтömegek között. Így beszél erről: „... az új gazdasági politika feladata – döntő, minden egyebet maga alá rendelő feladata – az, hogy megteremtsük az összefogást az új gazdaság között, amelyet elkezdtünk építeni (nagyon rosszul, nagyon ügyetlenül, de mégis elkezdtünk építeni, a teljesen új szocialista gazdaság, új termelés és új elosztás alapján), és a parasztgazdaság között, amely millió meg millió paraszt megélhetésének az alapja."

Már önmagában ez a célkitűzés is mutatja, hogy Lenin – noha általánosságban és elméleti módon sohasem beszélt erről – gyakorlatilag és intuitív módon világosan tudta, hogy miben áll a szocializmusnak mint társadalmi-gazdasági formációnak a sajátszerűsége. A korábbi formációkban a gazdasági struktúra változásai rendszerint spontán szükségszerűséggel mennek végbe (ami természetesen nem zárja ki, hogy az egyes emberek gazdasági cselekvései a maguk közvetlen-

ségében tudatosan játszódjanak le, noha hamis tudattal). A szocialista átmenetnek viszont már az első nagy eseménye, a termelőeszközöknek a munkásosztály kezében történő koncentrációja és társadalmasítása is azzal a szükségszerű következménnyel jár, hogy tudatosulnia kell minden olyan társadalmi történésnek, amely kiterjed a gazdaság totalitására. Éppen ez teszi lehetővé, hogy az ember társadalmi fejlődésének szolgálatába állíttassanak ezek a történések, amelyek korábban maguk uralták ezt a fejlődést. Az irányított gazdaságból teljes társadalmi tudatossággal kell kibontakoztatni a mindenkori szociális struktúrát és annak változásait, mégpedig oly módon, hogy ezek megfeleljenek a szocializmus funkciójának, előkészítsék a kommunista társadalom létét és tudatát. Lenin tehát tisztán látta, hogy nem egyszerűen csak egy égető gyakorlati feladatot kell megoldania, amikor a város és a falu megbomlott kölcsönhatásának problémájával birkózik. A probléma megoldása valójában azt jelenti, hogy a proletariátus hatalomátvétele, a termelőeszközök tőkés magántulajdonának megszüntetése új korszakot nyit az ember társadalmi aktivitásának fejlődésében: mostantól kezdve tudatosan irányítja a gazdasági élet korábban spontán fejlődését. És ezzel a fordulattal most már megszüntethetetlenné válik Marx harmadik Feuerbach-tézisének aktualitása: „A nevelőt magát is nevelni kell."

A feladatnak csak az önneveléssel lehet eleget tenni, ami világtörténelmileg azt jelenti, hogy az ember – marxi értelemben – valóságos emberré neveli önmagát. Az önnevelés organonja pedig nem más, mint a szocialista demokrácia. A kérdést, amelyet ily módon az emberi nem gazdasági-társadalmi fejlődése fölvet, a klasszikusok óta egészen mostanáig

csak Lenin tekintette az átmeneti korszak középponti problémájának, csak ő próbálta alapul venni konkrét célkitűzéseinek kialakításában. A nevelőt, a szocialista forradalom vezető rétegét magát is nevelni kell – ez a tétel kétfelé vág. Egyrészt megsemmisít minden utópiát, amely abból indul ki, hogy valamiféle kiagyalt megoldás vagy állítólag magasabb rendű belátás alapján tökéletes, problémamentes állapotot lehetne teremteni az emberiség fejlődésében; másrészt megcáfolja a mechanikus módon felfogott történelmi materializmust is, amely úgy akarja feltüntetni minden probléma megoldását, mintha az egyszerűen a termelés fejlődésének spontán és szükségszerű következménye volna. A gazdaság világa („a szükségszerűség birodalma") mindig megszüntethetetlenül fönnmaradó alapzata az emberi önteremtés világának, amelyet Marx „a szabadság birodalmá"-nak nevez. És amikor ennek az önteremtésnek a lényegi tartalmáról úgy beszél, mint „emberi erőkifejtésről, amely öncél", akkor ezzel azt is világosan kimondja, hogy az ilyen gyakorlatnak szükségképpen különböznie kell még a legtágabb értelemben vett gazdasági gyakorlattól is, hogy az ilyen gyakorlat semmiképpen sem jöhet létre egyszerűen a gazdasági gyakorlat spontán és szükségszerű termékeként, noha – és ez élő, mindig újat teremtő ellentmondása a társadalmi-történelmi életnek – „csak a szükségszerűség birodalmán, mint alapján, virágozhat ki".

Az 1917-es forradalom „nem-klasszikus" jellege tehát mindenekelőtt abból származik, hogy a szocializmust egy olyan fejlődési fokon kell megvalósítani, amelyen a termelés és elosztás ténylegesen elért szintje még igen távol van attól, hogy a „szabadság birodalmá"-nak akár csak a konkrét előkészítéséhez is alapul szolgáljon. Egy közbenső szakaszt kell

tehát beiktatni, amelyben sikerül majd behozni a gazdasági elmaradottságot, olyan közbenső szakaszt, amelyben a gazdaság gyors és alapos kifejlesztése lesz a társadalmi élet most már tudatos irányításának fő feladata. Nyilvánvalóan erre gondolt Lenin, amikor arról írt a már idézett helyen, hogy Oroszország elvesztené vezető, iránymutató szerepét a szocializmus építésében, ha egy gazdaságilag fejlett országban is győzne a forradalom.

Az ilyen „nem-klasszikus" szocialista fejlődésnek, a kommunizmus ilyen előkészítésének a középponti problémáját eddig még senki, maga Lenin sem fogalmazta meg elméletileg: a kérdés az, hogy mi legyen a viszony ebben az átmeneti időszakban az egyszerűen az elmaradottság behozását célzó gazdasági gyakorlat és a már közvetlenül a szocialista demokráciára irányuló, közvetlenül a proletárdemokráciát serkentő tettek, intézmények között. Világos – és Lenin is mindig tudatában volt ennek –, hogy semmilyen korábbi elmélet nem oldotta és nem is oldhatta meg a két tényező arányának kérdését. A korábbi elmélet csak azt állapította meg – aminek persze döntő jelentősége van társadalomontológiai szempontból –, hogy az elérendő cél, „a szabadság birodalma", noha minőségileg különbözik „a szükségszerűség birodalmá"-tól, csak ennek alapján építhető fel. Ebben a megállapításban egyaránt benne foglaltatik az alap és a felépítmény közti társadalmi függés és a minőségi különbség. „A szabadság birodalma" ugyanis sokkal több annál, mint ami az osztálytársadalmakban a felépítmény funkcióit tölti be. Már önmagában az is ontológiai többlet, hogy a szocializmusban egyre inkább társadalmi jellegűvé válnak a célkitűző aktusok, amelyeken a gazdasági gyakorlat alapul.

A szocializmusnak – és főként a kommunizmusnak – mint formációnak az a sajátossága, hogy a társadalom fejlődésének egésze mindinkább alárendelődik egy egységes célkitűző tevékenységnek, és mindikább eltávolodik attól a kapitalizmusra jellemző mechanizmustól, amelyben különböző és egymástól független célkitűzések véletlen összetalálkozásából adódik ki végül is a totalitás normális működése. Nem kétséges természetesen, hogy ebben a tekintetben is vannak átmenetek; már Engels megfigyelt ilyen jelenségeket a részvénytársaságokkal kapcsolatban, s Lenin a monopóliumokra terjesztette ki az engelsi megfigyeléseket. De bármilyen fontosak is ezek az átmenetek, nem homályosíthatják el a tényt, hogy ugrás választja el egymástól a két formációt. A szocializmusban az a lényegesen új az emberiség fejlődésének szempontjából, hogy egységes célszerűség szabályozza a gazdaság mozgását, hogy tehát a teleológia, amely a kapitalizmusban pusztán alárendelt mozzanat volt a kauzális jellegű társadalmi összfolyamatban, most központi és meghatározó kategóriává válik. Ez persze nem jelenti azt, hogy megszűnik a folyamat kauzális, törvényszerű jellege; társadalomontológiai szempontból jogosult tehát, hogy Marx még az ilyen szabályozást is „a szükségszerűség birodalmához" számítja. Mert a gazdaság az ember olyan újratermelési folyamata, amelyben az individuum maga is csak objektum, belátása az objektíve optimális lehetőségek felismerésére korlátozódik, és ez mindig így is marad. Ebben a folyamatban nincs helye az olyan tevékenységeknek, amelyek az emberi nem öncéljai lehetnének. Ez természetesen egyáltalán nem kisebbíti a termelőeszközök társadalmasításával véghezvitt ugrás jelentőségét. Egyrészt már önmagában a társadalmasítással megszűnik az a jelenség,

hogy egyes egyének vagy csoportok önző magánérdekeik szolgálatába tudják állítani a gazdaság funkcióit; másrészt és szoros összefüggésben az előbbivel objektíve lehetővé válik a gazdasági fejlődés tudatos felhasználása az emberiség magasabb nembeli érdekeinek szolgálatában, ami a termelőeszközök magántulajdona idején szükségképpen csak akaratlan melléktermék volt.

Lenin mélyen bepillantott ezekbe az összefüggésekbe, és szenvedélyesen törekedett arra, hogy felismeréseit, sőt még sejtéseit is a szabadság eljövendő birodalmának szolgálatába állítsa. Még akkor is igyekezett az általános, szocialista társadalmiság fejlődésének szempontjai szerint rangsorolni a tennivalókat, amikor a közvetlen feladatok szűken gazdasági természetűek voltak, amikor mindenekelőtt a háború következtében katasztrofális mértékűvé fokozódott gazdasági elmaradottságot kellett leküzdeni. Ezt a koncepcióját érintettük, amikor arról beszéltünk, hogy az átmeneti korszak legfőbb veszélyét a proletariátus és a parasztság viszonyának meglazulásában, felbomlásában látta. Lenin szemében a szocializmus valamennyi dolgozó társadalmi tudatossággal lét rehozott egyesülése, amelynek az a célja, hogy anyagi és szellemi életüket saját munkájukkal és saját tapasztalataik alapján az értelmes együttműködés társadalmi értelemteljességének szintjére emeljék.

Ma már nincs elsődleges jelentősége a kérdésnek, hogy Lenin akkori tervei egyáltalán megvalósíthatók voltak-e, és ha igen, milyen mértékben. Nem szabad elfelejtenünk, hogy halálos betegsége már a NEP-politika konkretizálásának idején jelentkezett, s ettől fogva képtelen volt rendszeres és folyamatos szervező munkát végezni. Legtöbb írása, amelyet

tevékenységének ebből a szakaszából ismerünk, inkább csak kísérleti javaslat; nem is voltak illúziói ezekkel a munkákkal kapcsolatban, tudta, hogy nem többek ennél. Ráadásul egyre kevésbé volt rá módja, hogy javaslatainak gyakorlati kivitelezését is követni tudja, hogy önkritikusan elemezze a felmerülő problémákat, és bevezesse a szükséges javításokat. Lenin minden lépését kísérletnek tekintette, hogy kitapogassa a keletkező új valóság rejtett tendenciáit, és az így nyert ismereteket a dolgozók szocialista életének előkészítésére akarta felhasználni. Tervezett intézkedéseinek kísérleti jellege már abban is megmutatkozik, hogy ekkori koncepciójában még csak igen alárendelt szerepet játszott a később olyan fontossá vált tervgazdálkodás. De a módszer, amelyet konkrét célkitűzéseinek megvalósításában követett, ma sem avult el: a tudatos kísérletezés módszere ez, olyan körülmények között, amelyeknek törvényszerűségét még nem ismerjük eléggé. Lenin gyakran idézte Napóleon mondását: „On s'engage et puis on voit".* S ez a módszer, azt hisszük, még ma is jó védekezés lehet a tervezési fantazmagóriák ellen, amelyek a maguk – gyakran hamis extrapolációkra alapozott – apodiktikusságában nem képesek előrelátni a valóságos tendenciákat.

Bizonyos mértékben már Lenin is felismerte ezt a veszélyt. Nem véletlen, hogy életének egész utolsó szakaszában az a gond nyomasztotta legjobban, hogy látnia kellett, mint bürokratizálódik el a szovjet élet, az állam és a párt. A forradalmat előkészítő időszakból származó írásait tanulmányozva könnyen észrevesszük, hogy Lenin a mindennapi élettől el egészen a nagy politikáig a dolgozók öntevékenységének fo-

* „Hozzáfogunk, s azután majd meglátjuk."

kozódásában látta a közelgő szocialista átalakulás legbiztosabb jelét. Ennek ellenére a polgárháború idején nemcsak el kellett néznie, hanem olykor segítenie is kellett a folyamatot, amelyben a halasztást nem tűrő feladatok elvégzése egyre inkább bürokratikus formákat öltött; elsősorban a katonai feladatok voltak ilyenek, de ezek elsődlegessége miatt a folyamat kiterjedt a polgári életre is. A polgárháború győzelmes befejezése után ezért az lett a fő gondja, hogy a normális élethez való visszatéréssel egyidejűleg visszafejlesszék a bürokráciát is. Ez a tendencia a szakszervezeti kérdésről folytatott vitában fejeződött ki a legvilágosabban. Trockij terve a szakszervezetek egyfajta államosítását propagálta, hogy a bennük rejlő organizatórikus lehetőségeket a termelés fokozásának érdekében lehessen felhasználni; Trockij úgy vélte, hogy ezt könnyen meg lehet csinálni, mert a munkásállamban úgyis felesleges a munkások külön érdekvédelme saját államukkal szemben. Lenin viszont azt hangsúlyozta, hogy az állam „munkásállam *bürokratikus kinövésekkel*". Álláspontját ezért így foglalta össze: „Mostani államunk olyan, hogy a teljes egészében megszervezett proletariátusnak védekeznie kell, nekünk fel kell használnunk ezeket a munkásszervezeteket, hogy megvédjük a munkásokat államukkal szemben, és hogy a munkások megvédjék államukat." Aki ismeri Lenin írásait és leveleit életének utolsó éveiből, az tudja, hogy milyen szívósan és elkeseredetten folytatta Lenin ezt a harcot az állami és a társadalmi élet minden türeletén. Odáig ment el, hogy különben sokra tartott munkatársait (pl. Ordzsonikidzét) is ki akarta záratni a pártból, mert visszatérve a polgárháború bizonyos módszereihez, megsértették a proletárdemokratizmus elveit.

De Lenin már jóval korábban kialakította a maga helyes és határozott állásfoglalását ezekben a kérdésekben. A szocialista demokrácia problémájáról szóló főművében, az *Állam és forradalom*-ban részletesen fejtegeti az „állam elhalásának" koncepcióját. Az állam elhalása csak azért mehet végbe, „mert a kapitalista rabságtól, a kapitalista kizsákmányolás megszámlálhatatlan borzalmaitól, brutalitásaitól, esztelenségeitől és aljasságaitól megszabadult emberek fokozatosan *hozzászoknak* majd ahhoz, hogy megtartsák a társadalmi együttélés legelemibb, ősidők óta ismert és évezredek óta minden intelemben ismételt szabályait, erőszak nélkül, kényszer nélkül, alárendeltség nélkül, *anélkül a külön* kényszerítő *apparátus nélkül,* amelyet államnak neveznek". Lenin most is, mint mindig, az éppen konkrétan előtte álló kérdésre összpontosítja figyelmét. Ez azt jelenti, hogy Marx távolabbra mutató problémáját („a szabadság birodalmát") egyáltalán nem is érinti, hanem kizárólag az állam elhalásával foglalkozik. De ha egészen általános módszertani szempontból nézzük a dolgot, mégis azt találjuk, hogy állásfoglalása a problémakomplexum egészére vonatkozik. Mindenekelőtt azt kell fontosnak tartanunk, hogy Lenin ebben a vonatkozásban is az ember mindennapi életének totalitását veszi tekintetbe. Távol áll tőle, hogy a szocialista demokratizmust valamiféle új citoyen-jellemként akarja az emberekre kényszeríteni. Közvetlenül e kérdések felmerülése előtt – egy más összefüggésben – világosan leszögezte, hogy a szocialista demokrácia semmiképpen sem tekinthető a régi, polgári demokratizmus egyszerű kiterjesztésének, hanem éppen ellenkezője ennek. Mindenekelőtt azért, mert a szocialista demokrácia nem idealisztikus felépítmény a polgári társadalom spontán

materializmusa fölött, hanem magának a társadalmi világnak a materiális mozgása; s ezt természetesen nem a társadalmi világ természeti korlátozottsága teszi lehetővé, mint ahogy a poliszdemokráciában történt, hanem éppen a társadalmi lét kiteljesedése. A szocialista demokráciának ezért valóban át kell hatnia az emberek egész anyagi életét; az ember társadalmiságát a mindennapi élettől kezdve a döntő társadalmi kérdésekig valamennyi ember saját tevékenységének termékeként kell kifejezésre juttatnia. Az akut forradalmi helyzetekben robbanásszerű spontaneitással indul meg ez a mozgás alulról felfelé és felülről lefelé is. Gondoljunk csak arra, hogy Szovjetoroszország életének bel- és külpolitikai fordulatai mennyire meg tudták mozgatni a hazai és külföldi közvéleményt. A „konszolidáltabb" időszakokban azonban mindez némileg megváltozik, a katonai felkészülés titkait pl. szükségképpen el kell leplezni még a hazai közvélemény előtt is.

Hogyan érvényesülhet a szocialista demokrácia az emberek mindennapi életében? Lenin a megszokást tekinti a legfőbb mozgatórugónak az állam elhalásának folyamatában; a megszokás teszi lehetővé, hogy az emberek erőszak, kényszer és elnyomás nélkül bonyolítsák mindennapi együttélésük ügyeit. A megszokás azonban önmagában véve egészen általános szociológiai kategória, amely minden társadalomban fontos szerepet játszik, s önmagában véve semmit sem mond arról, hogy mit kell megszokni, és hogyan befolyásolja ez az emberek mindennapi életét. Lenin sokkal többet akar mondani az ilyen absztrakt szociológiai általánosságoknál. Ezért utal arra a társadalomteleológiai folyamatra is, amelyben az állam és a társadalom minden intézkedése, intézménye stb. a

fentebb jellemzett viselkedésmódok megszoktatását célozza. Természetesen ennek a folyamatnak az elemei is megvannak minden társadalomban. De az osztálytársadalmakban objektív szükségszerűség, hogy pl. a jog egész struktúrája arra a viselkedésre szoktassa az embereket, amelyet – Marx nyomán – így jellemezhetünk: mindenki azon van, hogy a törvény parancsai és tilalmai lehetőleg csak a többiek cselekedeteit kössék meg. A törvények az egyes emberek gazdasági egoizmusának rendelődnek alá, ezért a jogszerű cselekvés megszokása is csak azt a szemléletet erősíti a mindennapi életben, amely a másik emberben csak saját egzisztenciájának és gyakorlatának korlátozását látja. De tudjuk, hogy Marx szerint a polgári jog – bár természetesen nem eredeti formájában – érvényben marad a szocializmus időszakában is. Ebből pedig az következik, hogy valami olyan tényezőnek kell bekapcsolódnia a társadalom életébe, amely nem spontán módon keletkezik a gazdaságból; másképpen lehetetlen, hogy a már megformált és működő társadalom emberei kialakítsák a kívánt új szokásokat. Nemcsak az ideológiát, hanem mindenekelőtt a mindennapi élet anyagi valóságát kell alapjaiban forradalmasítani. Már a *Kommunista Kiáltvány* úgy állította szembe a polgári társadalmat a kommunizmussal, hogy az előbbiben a múlt uralkodik a jelenen, míg az utóbbiban a jelen a múlton. Ez azt jelenti, hogy míg a polgári társadalomban az emberi gyakorlat életalapjainak önmozgása csak egy szűk, minden oldalról szükségszerűségekkel határolt mozgásteret hagy meg a gyakorlati döntéseknek, addig a kommunizmusban lehetővé válik, hogy gyakorlati döntések irányuljanak magukra az életalapokra, mégpedig olyanok, amelyek ezek minőségi megváltoztatását célozzák.

Leninnek eleve az volt az egyik fő szándéka a megszokás elméletével, hogy segítsen megvalósítani a jelennek ezt az uralmát a múlt fölött. Ezért volt, hogy már a hadikommunizmus idején is szeretetteljes, de egyben kritikai figyelemmel követett és támogatott minden társadalmi megmozdulást, amelyben felfedezte ennek a jövőnek a csíráit. És a bürokrácia ellen sem csak azért küzdött olyan szenvedélyesen, mert idejekorán felismerte, hogy végül is mennyire tehetetlen a bürokratikus manipuláció, hanem azért is – sőt, szubjektíve talán elsősorban azért –, mert a bürokrácia a maga rutinszerű gyakorlatával a múlt uralmát erősíti a jelen fölött. Az ún. kommunista szombatok által életre hívott mozgalmat is azért üdvözölte olyan örömmel, mert annak a társadalmi öntevékenységnek a kezdeteit látta benne, amely – ha szükségképpen hosszú, ellentmondásokkal és visszaesésekkel terhes lesz is ez a folyamat – oda vezet majd, hogy a jövő kerekedjék a múlt fölébe: elvezet majd a szocialista demokráciához, „a szabadság birodalmához". Kétségtelen ugyan, hogy az ilyen tendenciák mindig az adott gazdaságon alapulnak, mindig a gazdaság adott fejlődési fokából indulnak ki, és ez meghatározza tartalmukat is; ám ez korántsem jelenti azt, hogy egyszerűen a múltból kibontakozó gazdasági helyzet szükségszerű termékei volnának, valójában inkább annak a korszaknak az előfutárai, amelyben a jelen fog a múlton uralkodni. Lenin így határozta meg a kommunista szombatok lényegét: „. . . a mi gazdasági rendszerünkben egyelőre nincsen semmi, ami kommunistának nevezhető. »Kommunizmus« csak akkor kezdődik, amikor megjelennek a kommunista szombatok, vagyis amikor egyesek ingyen dolgoznak a köz javára,

ez a munka nagy méreteket ölt, és semmilyen hatalom, semmilyen állam nem szab normát neki."

Nem véletlen, hogy Leninnek éppen ezek a megállapításai a szocialista átalakulás általános és lelkes igenlését váltották ki. Senki előtt sem volt titok, hogy milyen kétségbeejtő gazdasági állapotok uralkodnak a fiatal Szovjetoroszországban. Lenin mégis úgy reagált erre a helyzetre, hogy miközben realista módon minden megalkuvás nélkül rámutatott a hiányosságokra és a visszamaradottságra, mindig észrevette a szocialista jövő megvalósításának legszerényebb kísérleteit, legkezdetibb tendenciáit is, mindig kitartott amellett, hogy a szocialista demokrácia elengedhetetlen és alapvető gyakorlati feltétele a szocializmus felépítésének. Ez volt az emberi alapja a lelkesedésnek, amelyet állásfoglalásai kiváltottak a tömegekből. Leninnek ez az állandó törekvése, hogy a legnehezebb körülmények között is az ember emberré válását tartsa szem előtt, Oroszországon kívül is mély hatást gyakorolt, ha a demokráciára vonatkozó gondolatait nem is mindig értették meg. Engedtessék meg, hogy a magam egyik régi cikkére hivatkozzam: *A kommunista párt morális küldetése* című írásomban Leninnek éppen a kommunista szombatokra vonatkozó nézeteit taglaltam, ha még egy sok idealista elfogultsággal megterhelt marxizmus álláspontjáról is.

Jóllehet Lenin a szociáldemokrácia vulgarizált elméletei ellenében sokszor hangsúlyozta, hogy az állam elhalásával a demokrácia is elhal, hogy a megvalósult kommunizmus olyan formáció lesz, amely már túl van a demokratizálás feladatain, ma mégis sokszor feledésbe merülnek az átmeneti korszakkal kapcsolatos állásfoglalásai, amelyekben mély – szocialista – demokratizmusa nyilvánul meg. Ebben termé-

szetesen nagy szerepe van annak is, hogy a polgári ideológiának érdekében áll Leninre vezetni vissza a szocialista demokrácia sztálini eltorzítását. A bürokratikus konzervativizmus, amely fenn akarja tartani a sztálini elveket, és a hidegháborús ideológia, amely a maga módján harcol ellenük, egyaránt arra törekszik, hogy lehetőleg Leninben találja meg Sztálin elméletének és gyakorlatának alapjait. Csak Sztálin tevékenységének marxista kritikája képes rávilágítani az elméleti és gyakorlati diszkontinuitásra Lenin és Sztálin között. Ez a kritika mutatná meg azt a történelmi összefüggést is, hogy Sztálin politikája semmiképpen sem állt közelebb a lenini vonalhoz, mint későbbi ellenfeleié. Hazatérése után Lenin ugyanazért bírálta Kamenyevet és Sztálint: mindkettten félreismerték a forradalom jellegét; és Sztálin később, a szakszervezeti vita idején sem Lenin vonalát követte, hanem Trockijét.

Ha már érintettük a kontinuitás problémáját, tanulságos lesz utánanézni annak is, hogy Lenin hol és milyen összefüggésben értékelte pozitívan a kontinuitást. Bizonyára sokaknak feltűnt a megszokásról szóló idézet olvasásakor, hogy az emberi együttélésnek és együttműködésnek a szocialista demokráciára jellemző szabályait Lenin egyáltalán nem tekinti gyökeresen újnak; nem gondolja azt, hogy az élettendenciák, amelyeket kifejeznek, csak a szocialista fejlődésben alakulnak ki; inkább arról van szó, hogy bizonyos elemi, már évezredek óta ható erők csak a szocializmusban képesek valóban társadalmi általánossággal érvényesülni. S ebben világosan megmutatkozik a módszer, amely szorosan Marxhoz kapcsolja Lenint, és radikálisan elválasztja őt Sztálintól és annak követőitől: Lenin elismeri bizonyos történelmi fejlő-

déstendenciák kontinuitását, de ezt szervesen összekapcsolja azzal a szükségszerűséggel, hogy a forradalmi átalakulások idején gyökeresen megváltozik a funkciója ezeknek a tendenciáknak. Éppen a világtörténelmi kontinuitásnak ez a felfogása adja minden utópizmus igazi módszertani cáfolatát. Az utópisták szerint valami gyökeresen új, pusztán az „ész" törvényeiből levezetett ideált kell átültetni a valóságba; a marxizmus szerint viszont bizonyos fordulópontjain maga a társadalmi-történelmi fejlődés hozza létre az új dolgokat. Nem kell sosem volt újdonságokra várni, „pusztán" arról van szó, hogy az egész társadalomban általánossá válnak bizonyos emberi beállítottságok és viselkedésmódok, amelyek korábban hatástalanok voltak, csak „kivételként" valósultak meg. De ez is ugrás, ez is forradalmi változás, ha „pusztán" arra korlátozódik is, hogy – általánosításuk révén – olyan jelentőséget adjon a társadalmi lét meglevő és a maguk módján régóta ható mozzanatainak, amilyent korábban szinte el sem lehetett képzelni. Ezt a folyamatot ábrázolja Lenin a megszokásról szóló fejtegetéseiben. S ezek a fejtegetések az egész marxizmus általános módszerét is reprezentálják: „A marxizmus mint a proletariátus forradalmi ideológiája – mondja Lenin – azáltal tett szert világtörténelmi jelentőségre, hogy korántsem vetette el a polgári korszak igen becses vívmányait, hanem ellenkezőleg, magáévá tette és feldolgozta mindazt, ami az emberi gondolkodás és kultúra több mint kétezer éves fejlődésében értékes volt."

Talán nem volt felesleges legalább utalni Lenin marxizmusának erre a vonatkozására is. Mert két oldalról is megmutatkozik benne Lenin ellentéte a helytelen áramlatokkal. Az egyik oldalon vannak azok, akik úgy vélik, hogy az egyet-

len történelmi alternatíva a régi és az új közötti választás: vagy minden stagnál, vagy átmenet nélkül valami gyökeresen új keletkezik. (Lenin megjegyzései közvetlenül az ilyen irányzatok, így pl. a „proletkult" ellen szóltak. De meg kell mondani, hogy a marxizmust Zsdanov elmélete is valami gyökeresen újnak tekinti; s általános módszertani szempontból ez nem is esik olyan távol a művészet fejlődésének futurista felfogásától.) A másik oldalon pedig Sztálin áll, azokkal az elméleti követőivel együtt, akik manapság gyakran azt képzelik magukról, hogy gyökeresen szakítottak a „személyi kultusszal": ezek a kontinuitásból csinálnak fétist. Azt gondolják (vagy legalábbis azt mondják), hogy a magunk mögött hagyott időszak kétségtelen eredményei elvileg kizárják, hogy gyökeresen szakítsunk e korszak módszereivel. Ez az álláspont nem kevésbé történelmietlen és antimarxista, mint a másik.

Lenin nem hagyott hátra valamiféle csalhatatlan receptet az átmeneti korszak kérdéseinek megoldására, mint ahogy ő sem kaphatott ilyent Marxtól vagy Engelstől. Felesleges azon töprengeni, hogy milyen konkrét megoldásokat talált volna ő, ha tovább él és tovább tud dolgozni. Azt sem tudhatjuk, hogy mennyiben lett volna objektív lehetősége akár Leninnek is arra, hogy példamutató válaszokat adjon az orosz forradalom lényegileg „nem-klasszikus" voltából fakadó kérdésekre. Mégis azt hisszük, nem volt egészen haszontalan, ha megkíséreltünk fényt deríteni ekkori gyakorlatának elvi és módszertani alapjaira. Fel sem merült, hogy megírjuk az egész átmeneti korszak történetét, bár nagyon kívánatos volna a feladat elvégzése. Csak egyetlen dologgal foglalkoztunk, de ez ma annál égetőbb. Hozzá akartunk já-

rulni a felismeréshez: a Lenint követő korszak politikai vezetése gyökeresen szakított Lenin módszerével, s ez a szakítás szükségképpen oda vezetett, hogy gyakran szakítania kellett magával a marxizmussal is, noha a korszak politikai főszereplőinek döntő többsége saját meggyőződése szerint csak a valódi marxizmust–leninizmust alkalmazta.

1968

A TANULMÁNYOK FORRÁSAI

LENIN. TANULMÁNY GONDOLATAINAK ÖSSZEFÜGGÉSÉRŐL
(Studie über den Zusammenhang seiner Gedanken.) Eredetileg megjelent: Verlag der Arbeiterbuchhandlung, Wien, 1924., első magyar fordítása (Ama Verlag, Wien, 1924) Gábor Andor munkája. Az e kötetben közölt új fordítás Bence György munkája, készült a Luchterhand Verlag, Neuwied und Berlin 1967-es kiadása alapján. A tanulmány utószavának eredetije először az utóbb említett kiadásban jelent meg; magyarul e kötetben először, Bence György fordításában.

NÉPTRIBUN VAGY BÜROKRATA
(Volkstribun oder Bürokrat?) A tanulmány I. része. Eredetileg megjelent az Internationale Literatur c. folyóirat 1940. évi 1–3. számaiban, első magyar kiadása – Gáspár Endre fordításában – A realizmus problémái c. kötetben, Athenaeum, Budapest, 1948. A jelen kötetbe ezt a fordítást vettük át.

LENIN ÉS A KULTÚRA KÉRDÉSEI
Megjelent magyarul az MSZMT kiadásában, 1946-ban.

LENIN ISMERETELMÉLETE ÉS A MODERN FILOZÓFIA PROBLÉMÁI

Megjelent magyarul a Társadalmi Szemlében (1947).

LENIN ÉS AZ ÁTMENETI KORSZAK KÉRDÉSEI

Részlet egy nagyobb, kiadatlan német nyelvű tanulmányból. Bence György fordítása.

TARTALOM

Előszó 5

Lenin. Tanulmány gondolatainak összefüggéséről (1924) 11

Előszó 11

1. A forradalom aktualitása 12

2. A proletariátus mint vezető osztály 18

3. A proletariátus vezető pártja 30

4. Az imperializmus: világháború és polgárháború 47

5. Az állam mint fegyver 74

6. Forradalmi reálpolitika 89

Utószó (1967) 111

Néptribun vagy bürokrata (1939) 127

Lenin kérdésfeltevésének általános jelentősége 127

Lenin és a kultúra kérdései (1946) 137

Lenin ismeretelmélete és a modern filozófia problémái (1947) 163

1. A filozófiai materializmus világtörténeti aktualitása 164

2. Materializmus és dialektika 177

3. A megismerés megközelítő voltának dialektikus jelentősége 186

4. Totalitás és okság 195
5. A megismerés szubjektuma és a gyakorlat 202
Lenin és az átmeneti korszak kérdései (1968) 210

A tanulmányok forrásai 231

Felelős kiadó a Magvető Könyvkiadó igazgatója · Felelős szerkesztő Radnóti Sándor · Műszaki vezető Beck Péter Tipográfus, védőborító- és kötéstervező Bezúr Györgyi Betűtípus Garamond · Kiadványszám 1512 Megjelent 11.8 (A5) iv terjedelemben, 5600 példányban MSZ 5601-59 és 5602–55 · MA 1017–I–7071
69-7502 – Szegedi Nyomda